

SZAKÉRTŐI ÁLLÁSPONTOK MEGÍTÉLÉSÉNEK NÉHÁNY ELMÉLETI ÉS GYAKORLATI MÓDJA

Kutrovácz Gábor – ELTE TTK, Csillagászati Tanszék, adjunktus
kutrov@caesar.elte.hu, web: kutrov.web.elte.hu

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2019.2.1

Absztrakt

A tanulmány az ún. episztemikus függés jelenségének egy lényeges vonatkozását, a szakértők (és szakértői álláspontok) laikusok általi megítélésének lehetőségeit tárgyalja. Összefoglaljuk a szakirodalom klasszikus szövegeiben megjelenő normatív álláspontokat, főként a társas episztemológiák és a tudománytanulmányok területeire összpontosítva. Ezután ezeket a javaslatokat egy empirikus tesztnek vetjük alá egy esettanulmány, a H1N1 oltással kapcsolatos 2009-es társadalmi bizonytalanságban megjelenő internetes viták elemzésével. Végül magunk is normatív javaslatokat fogalmazunk meg a szakirodalmi elvárások és az esettanulmány eredményei közti diszkrepanciák alapján.

Kulcsszavak

szakértők, metaszakértelem, internetes hozzászólások, H1N1 influenzajárvány

SOME THEORETICAL AND PRACTICAL METHODS OF ASSESSING EXPERT OPINIONS

Gábor Kutrovácz

Abstract

This paper examines a crucial aspect of the phenomenon called epistemic dependence, namely laypeople's available possibilities for assessing experts (and expert opinions). Firstly, normative standpoints presented by classical works will be summarized, focusing mainly on social epistemologies, and social studies of science. Then, these recommendations will be contrasted with the empirical findings of a case study, the analysis of Hungarian Internet discussions of the H1N1 vaccination problem in 2009. Finally, we propose our own recommendations based on the observed discrepancies between theoretical expectations of the literature and the findings of our case study.

Keywords

experts, meta-expertise, Internet comments, H1N1 flu epidemic

SZAKÉRTŐI ÁLLÁSPONTOK MEGÍTÉLÉSÉNEK NÉHÁNY ELMÉLETI ÉS GYAKORLATI MÓDJA¹

Kutrovátz Gábor

1. Bevezetés: A szakértelemtől a metaszakértelemig

A szakértelem problémája régóta jelen van a nyugati gondolkodásban. Platón korai dialógusainak Szókratésze sorra látogatta korának elismert szakértőit – pl. a vallás (Euthüphrón), a költészet (Ión), a hadviselés (Lakhész), a retorika (Gorgiász), vagy éppen a szofista vita-művészet (Euthüdémosz) és bölcsélet (Prótagorasz, Hippiasz) területén –, miközben választ keresett arra a kérdésre, hogy mit jelent tudni (LaBarge 1997). Konklúziója többszörösen negatív: nemcsak az derül ki, hogy maga a tudás fogalma problematikus (és ő maga csak annyit tud, hogy nem tud semmit), hanem az is, hogy a laikus sem tudja eldönteni a megkérdezett szakértőről, hogy annak valódi-e a tudása: „Sem azt tehát, aki azt színleli, hogy orvos, de valójában nem az, nem tudja megkülönböztetni az igazi orvostól, sem más hozzáértőt a hozzá nem értőtől.” (Platón 1984a: 85) Ennek ellenére Platón Szókratésze hangsúlyozza, hogy szükség van a szakértőkre, hiszen például az athéni népgyűlés mindig csak szakembereket hallgat meg szakmai kérdésekben, és ha nem szakember kíván nyilatkozni, akkor azt kinevetik és rendőrrel vitetik el (Platón 1984b: 192)

A helyzet nem javult Platón kora óta. Számptalan kérdésben rászorulunk arra, hogy szakértőkre hagyatkozzunk, miközben sem azt nem tudjuk megmondani, hogy mit jelent szakértőnek lenni, sem azt, hogy miként választhatjuk ki a megbízható szakértőket. Míg a probléma ősi, addig maga a terminus viszonylag új: bár a latin *expertus* (tapasztalt) kifejezést már a középkorban is gyakran hasonló értelemben használták, az ebből képzett *expert* 1870 körül jelent meg a franciában, ahol a kézírás-eredetiség bírósági szakértőit illeték vele (Fuller 2006: 342). És még frissebb az az elméleti érdeklődés, amely a fogalmat övezi a kortárs kutatások számos területén.

„Fontos mérföldkőhöz érkezünk, amikor egy tudományterület eléggé éretté válik ahhoz, hogy megjelentesse első kézikönyvét” – állítja a kezdő mondat a szakértelem első kézikönyvében (Ericsson et al. 2006: 3), amely az elmúlt évtizedekben zajlott, elsősorban pszichológiai területen zajló kutatásokat foglalja össze mintegy 900 sűrű oldalon.² A témát ugyanakkor

¹ A tanulmány alapszerkezete Kutrovátz (2010a)-n alapul. Az elméleti fejtegetések kissé bővebben megtalálhatók Kutrovátz (2010b)-ben. Szintén az elméleti rész, bár más hangsúlyokkal, de magyarul is olvasható (Kutrovátz 2010c)-ben. E tanulmány a korábban kifejtetteket kiegészíti a szakirodalomban azóta bekövetkezett főbb fejleményekre történő utalásokkal, valamint egy magyarul még nem publikált esettanulmánnyal.

² A téma fokozódó népszerűségét jelzi, hogy a mű második kiadása 2018-ban jelent meg, miután az első kiadás több, mint 10 000 példányban fogyott (Ericsson et al. 2018: 1).

felkapták a filozófusok is (Selinger–Crease 2006)³, illetve a tudomány elemzésére szakosodott *social studies of science* képviselői, amikor Collins és Evans (2002) vitatindító cikke a szakterület egyik legtöbbet hivatkozott tanulmányává vált. Más területeken szintén fontos szerepet kap a szakértelem fogalma, pl. a menedzsment elméleteiben, a kockázatelemzésben, a mesterséges intelligencia kutatásában, a didaktikában, valamint a kapcsolódó szakterületek egyre növekvő körében.

A fokozott érdeklődés ellenére nem létezik széles körben elfogadott elméleti, fogalmi vagy módszertani keret a probléma tárgyalására. Kiindulópontként általánosan elismert, hogy korunk társadalmában az ismeretek termelésének és birtoklásának munkamegosztása olyan szintre jutott, ahol a szakértőkre való hagyatkozás egyetemes és megkerülhetetlen jelenség, a társas létünk elengedhetetlen része. Bár a szakértő fogalmának definiálása jelentős nehézségekbe ütközik⁴, a mai világunk elemi tapasztalata és egyben előfeltételezése az, hogy szakértőkkel vagyunk körülvéve, akikhez azért fordulunk, hogy megválaszolják a kérdéseinket és megoldják a problémáinkat. Úgy gondoljuk róluk, hogy privilegizált hozzáféréssel rendelkeznek valamely terület ismeretkészletéhez, amelyre képzés és tapasztalat útján tettek szert, és ez a jelentős kulturális tőke (Bourdieu 1986) a társadalom számára értékes, hasznos készségekben és tudásban nyilvánul meg (Fuller 2006).

E tanulmány szempontjából a szakértelem legfontosabb fajtája az ún. episztemikus szakértelem: a laikusok episztemikus szakértőkre hagyatkoznak annak eldöntésére, hogy „hogyan van a világ” – vagyis amikor nem gyakorlati problémák megoldását várják, hanem ismereti jellegű kérdések megválaszolását. Ebben az esetben a szakértő tudása kommunikálható a laikus felé, miközben a tudás érvényességnek eldöntése, a helyes ismeretek megállapításának módja továbbra is a szakértő privilégiuma marad. Ez egyrészt jelentheti azt, hogy a szakértők képesek ugyan megosztani az ismereteiket, de nem képesek átadni azokat az érveket és indokokat, amelyek az ismereteket alátámasztják (pl. mert azok hallgatólagos, *tacit* jellegűek), vagy akár azt, hogy a szakértők képesek az indokaikat is megosztani (magyarázatot adni az álláspontjukra), de a laikusok képtelenek ezeket megérteni (a szükséges technikai ismeretek híján), vagy esetleg azt is, hogy bár a laikusok képesek meghallgatni és megérteni ezeket az érveket, ám maguk képtelenek lettek volna előállni velük (a vonatkozó készségek hiánya miatt). A lényeges kérdés itt az, hogy vajon a laikusnak vakon kell-e bíznia a szakértői véleményekben, vagy pedig képes azokat valamilyen mértékben értékelni és megítélni.

A fenti kérdésre adott válasz annak függvénye, hogy milyen modell szerint képzeljük el szakértő és laikus viszonyát.⁵ Az ún. deficit modell szerint a laikus tudatlan, ám elméje vala-

³ Ugyanez volt a címe („*The philosophy of expertise*” – alcím: „*What is expertise?*”) a *Topoi* c. folyóirat egyik tematikus blokkjának (37/1, 2018. március). Szemben az idézett kötettel, amely a hagyomány kiinduló álláspontjait és problémáit foglalja össze, az utóbbi gyűjtemény a jelenlegi legfontosabb kérdéseket tükrözi.

⁴ Sokan azt is tagadják, hogy egy ilyen definíció hasznos (pl. Slatter 1990: 153) vagy akár lehetséges (pl. Bereiter–Scardamalia 1993: 4).

⁵ A modellek kifejtését, ill. a tudomány és nyilvánosság kapcsolatát elemző hagyomány (*public understanding of science*) történetét lásd bővebben itt: Kutrovácz–Láng–Zemplén 2008: 307–332. Továbbá, megjegyezzük, hogy a hagyományban bekövetkezett váltások alapvető átalakulásokat tükröznek, melyek a tudomány szerkezetében és egyben a tudományról alkotott kulturális képben következtek be. A változást olyan fogalmak hivatottak leírni, mint a posztakadémikus tudomány (Ziman 1996), a második módusú tudomány (Gibbons et al. 1994) vagy a posztnormális tudomány (Funtowicz–Ravetz 1993). Különösen az utóbbi fontos a tanulmányunk szempontjából, amely a magas fokú kockázat és bizonytalanság mellett meghozott döntések lényegi szerepét vizsgálja, így előtérbe helyezi a szakértelem kérdését.

mekkora mértékben képes befogadni a szakértői (pl. tudományos) ismereteket. A passzív befogadási folyamat előnyös számára, mert egyfelől gyarapodik a tudása (ergo javul a vonatkozó problémák megoldásának készsége), másfelől racionálisabbá válik (a tudományos módszer elsajátítása által), és végül növekszik a tudomány iránti bizalma és megbecsülése. Az elmúlt időkben számos kritika érte ezt a modellt (pl. Gross 1994, Gregory–Miller 2001). A helyette javasolt kontextuális modell szerint a laikusoknak nem a technikai/tudományos ismeretek elsajátítására van szüksége (vagyis hogy konvergáljanak a szakértőkhöz), hanem arra, hogy képesek legyenek aktívan a specialistához fordulni akkor, amikor az élethelyzetük egy speciális kérdés megválaszolását teszi szükségessé, azaz hogy a laikus-szakértő kapcsolatot életük funkcionális részévé tegyék. Ugyanakkor felvetődik a probléma, hogy a laikusok számára releváns kérdések ritkán válaszolhatók meg a tankönyvekben falhalmozott, „készen kapott” tudomány alapján (Latour 1987: 1–17), ehelyett olyan problémák iránt érdeklődnek, amelyek tipikusan viták tárgyik képezik a tudományon belül is (egészségügyi, táplálkozással és életmóddal kapcsolatos kérdések). Ha pedig ez így van, akkor ez felveti annak szükségét, hogy a laikus ne pusztán elfogadja, hanem értékelje is a szakértő véleményét.

A jelen írás azt vizsgálja, hogy miként lehet, illetve hogyan szokás ezeket az értékeléseket elvégezni. A lehetőségek tekintetében először megvizsgálunk néhány normatív javaslatot, amely az elméleti szakirodalomból származik, valamint azt, hogy hogyan épülhet fel a szakértők értékelésére vonatkozó ún. metaszakértelem. A szokások tekintetében egy esettanulmányt veszünk szemügyre: megnézzük, hogy egy releváns téma kapcsán (H1N1 vírus elleni védőoltás) milyen érvekre hivatkozva döntöttek azok a laikusok, akik megosztották az álláspontjukat internetes blogbejegyzésekben.

2. Elméleti álláspontok

2.1 John Hardwig

A kortárs ismeretelmélet egyik alapvető problémája az indirekt vagy közlés alapú (*testimonial*) tudás kérdése. Annak a nagy része, amit tudni vélünk a világról, indirekt számunkra abban az értelemben, hogy mások direkt tudására támaszkodik, ahol a direkt tudás személyes tapasztaláson vagy ebből kiinduló racionális következtetésen alapul. Az elmúlt évtizedekben ezt a problémát járta körül az ún. társas episztemológia, amely diszciplína a *Synthese* folyóirat egyik tematikus számából (1987 október) nőtt ki, ahol meghatározó jelentőségű cikkeket közölt pl. Steve Fuller (1987) vagy a később tárgyalandó Alvin Goldman (1987).⁶ Hasonló problémákat vizsgáltak a tudományfilozófia szociologizált hagyományában⁷, vagy a kifejezetten a közlés alapú tudás szerepét elemezve, például a tudománytörténetben.⁸

E hagyomány talán meghatározó inspirációját John Hardwig (1985) *Episztemikus függés* című cikke adta, amely példás alaposággal vizsgálta meg az ismeretelméleti alapproblémát. A cikk abból a felismerésből indul ki, hogy ismereteink nagy részét episztemikus tekintélyekre való hivatkozásra vagy hagyatkozásra alapozzuk, méghozzá minél komplexebb

⁶ Fuller alapította a *Social Epistemology* c. folyóiratot ugyanebben az évben, valamint azonos címmel írta meg programadó könyvét (1988). Goldman az *Episteme: a journal of social epistemology* c. folyóiratot alapította 2004-ben, alapvető könyvei 1999-ben és 2002-ben jelentek meg.

⁷ Pl. Kitcher (1993), vagy Solomon (2001); valamint feminista episztemológiák, mint pl. Longino (1990).

⁸ Az általános problémához lásd pl. Coady (1992), Kusch (2002), Lackey, Sosa (2006). A tudománytörténeti vonatkozásokhoz pl. Shapin (1994), valamint lásd a *Studies in the History and Philosophy of Science* c. folyóirat 2002. júniusi számát.

egy társadalom, annál inkább. Ugyanakkor az uralkodó ismeretelméleti hagyományban ezen ismeretek nem tekinthetők racionálisnak, hiszen nem racionális evidenciákra támaszkodnak (amennyiben mások közlésének elfogadása nem tekinthető racionális evidenciának egy vélekedés mellett). Így ha el szeretnénk kerülni azt a konklúziót, hogy tudásunk többnyire irracionális, akkor a következő dilemmával nézünk szembe: vagy „azt kell mondanunk, hogy lehetséges „másodkézből” tudni – vagyis anélkül, hogy rendelkezni annak bizonyítékaival, amit tudunk, és talán anélkül, hogy teljesen értenénk, amit tudunk” (i.m. 348), vagy pedig azt kell állítanunk, hogy „a kutatók közössége a tudás elsődleges hordozója, és az egyéni tudás csak másodlagos” (i.m. 349), és ezzel feladjuk az intellektuális autonómia ideálját.

Vegyük észre, hogy a „függés” terminus erősen aszimmetrikus kapcsolatot sugall szakértő és laikus között. Hardwig meglehetősen pesszimista álláspontot képvisel azzal kapcsolatban, hogy a laikusoknak van-e lehetősége a szakértői álláspontok megítélésére. Persze a laikus megkérdőjelezheti egyes szakértők megbízhatóságát, vagy rangsort állíthat különböző szakértők között, ám ezt csak akkor teheti meg racionálisan, ha újabb szakértőket hív ehhez segítségül, és elfogadja az ő ítéletüket – ami által pusztán meghosszabbítottuk az episztemikus függés láncolatát, nem pedig megszabadultunk tőle (i.m. 341). Ezért Hardwig szerint laikusként fel kell ismernünk a szakértőkkel szembeni episztemikus alsóbbrendűségünket, és vagy kritikátlanul elfogadni a szakértők véleményét, vagy ha kritizáljuk is azokat, kritika nélkül kell elfogadnunk a szakértők kritikánkra adott válaszait (i.m. 342).

Egy helyütt azonban Hardwig is elismeri, hogy a laikus alsóbbrendűsége bizonyos helyzetekben felfüggeszthető – ezek az ún. *ad hominem* esetek:

„Természetesen egy sor olyan *ad hominem* érvet találhatunk, amely alapján a laikus racionálisan elutasíthatja a szakértői véleményre való hagyatkozást. A laikus állíthatja, hogy a szakértő nem érdekmentes, semleges tanú, és hogy érdekei végeredményben elfogulttá teszik a véleményét. Vagy hogy nem jóhiszeműen jár el – például hazudik, vagy nem ismeri be nézetei hibás voltát, mivel ha ezt tenné, azzal aláásná saját szakértelmének jogosságát. Vagy hogy fedezi a kollégáit, vagy behódol a más szakmabeliek szociális nyomásának, stb., stb.” (i.m. 342)

Ám mielőtt ennek nagyobb jelentőséget tulajdonítanánk, Hardwig kijelenti, hogy az ilyen *ad hominem*-ek „sokkal inkább megengedhetőnek, jelentősnek és terhelőnek tűnnek (és feltehetőleg nemcsak tűnnek) a laikusok szakértőkkel folytatott megbeszéléseiben, mint amilyen szerepük van egyenlő szakértők párbeszédeiben” (i.m. 343), ugyanis a tudományos kommunikáció során ezek könnyen lelepleződnek és elbuknak az állítások empirikus tesztelésének próbáján. Ezekről a kirívó esetektől eltekintve pedig a laikusnak nincs eszköze arra, hogy felülbíráljon egy szakértői véleményt.

Ad hominem-nek egy olyan érvet nevezünk, amely egy adott álláspontot nem annak tartalma, hanem a megfogalmazó személye alapján utasít el, azaz a személyt támadja az álláspont helyett. Hagyományosan ez az ún. érvelési hibák osztályába esik, és komoly figyelmet kapott a különböző érveléelméleti megközelítésekben (pl. Eemeren–Grootendorst 1984, Walton 1998). A hibaként való azonosítás azon az előfeltevésen alapul, hogy egy állítás tartalmának hitelessége független a megfogalmazó személyének hitelességétől. Ezt a feltevést azonban igen nehéz fenntartani az alaposabb kritika fényében, és akár a hétköznapi életből is számos olyan tapasztalat származik, amikor a közlő személyének megítélése igenis releváns az üzenet megítélése szempontjából. Ami azonban itt lényeges, hogy a közlés tartalmához való episztemikus hozzáférésünk merőben más jellegűnek tűnik, mint a kontextushoz (pl. közlő személye) való hozzáférésünk, és ha ezt a különbséget szem előtt tartjuk, akkor talán kevésbé borúsak a kilátásaink a laikus tudásbeli alsóbbrendűségével kapcsolatban. Annak érdekében, hogy ez utóbbi lehetőséget jobban feltárjuk, most más szerzők elméleti javaslataihoz fordulunk.

2.2 Scott Brewer

Brewer egy jogfilozófus, és ennek megfelelően a bírósági tárgyalások kontextusában vizsgálta a kérdést, ahol is laikus bírának vagy esküdteknek kell megítélniük a szakértői vélemények megbízhatóságát (Brewer 1998). Ezekben az esetekben az egyszerű ráhagyatkozás szóba sem jöhet, hiszen gyakran ellentétes szakértői vélemények között kell döntenet, ezért a szerző listaába szedte annak lehetséges módozatait, ahogyan a laikusok megítélhetik a szakértői álláspontokat. A lista a következő elemekből áll: tájékozott tippelés, a racionális bizonyítékok általános kánonjainak használata, a fellépés megítélése, valamint a tanúsítványok értékelése.

A tájékozott tippelés akkor lehetséges, ha a laikus valamekkora mértékben képes felmérni a szakértői érvek tartalmát és megítélni a bizonyítékként felhozott evidenciákat. Persze azt Brewer is elismeri, hogy ennek a lehetősége eléggé ritka, hiszen a tipikusan tudományos érvek a részleteket tekintve általában túlságosan technikai jellegűek. Ráadásul ez a feltételezés a szakértő és laikus közti demarkáció megkérdőjelezését jelenti, hiszen a szakértői mivolt a tárggyal kapcsolatos privilegizált episztemikus hozzáférésben nyilvánul meg. Ha pedig az ismeretekhez való hozzáférés fokozati kérdés, vagyis a szakértő és laikus közti különbség elmosható (lásd majd a 4.2 szakaszt), még akkor is az a helyzet, hogy a szakértő magasabb szinten áll a laikushoz képest, így az álláspontjának pusztán tartalmi alapon történő felülbírálata erősen problematikus a laikus részéről.

A racionális bizonyítékok általános kánonjainak használata azt jelenti, hogy olyan (többnyire negatív) jegyeket keresünk az érvekben, amelyek tartalomfüggetlenül megítélhetők. Ha például egy álláspont inkohérens vagy önellentmondó, vagy képtelen alapvető különbségtételek alkalmazására (a példájában az okozás és a megakadályozás elmulasztása között), akkor még a laikus számára is nyilvánvaló, hogy az nem megbízható. Természetesen ez a lehetőség csak akkor áll rendelkezésre, ha az álláspont nem túlságosan technikai, vagyis (az előző esethez hasonlóan) a laikus követi a részleteket és képes a logikai jellegű hibák kiszűrésére. Ugyanakkor ez a lehetőség kevésbé helyezi a hangsúlyt a tartalomra, így másfajta készségeket (pl. érvelési hibák azonosítása) követel meg a laikus részéről, mint amik a szakértő sajátjai.

A fellépés (*demeanor*) megítélése még inkább elvonatkoztat a tartalomtól, és a hangsúlyt a szakértő személyére helyezi. A laikus megpróbálhatja megbecsülni a beszélő őszinteségét, magabiztosságát, elfogulatlanságát, elkötelezettségét stb. Ezek a tényezők természetes módon befolyásolják azt, hogy mennyire bízunk meg a szakértő véleményében. A klasszikus retorika fogalmát használva itt az éthoszról beszélünk, amelyre gyakran gyanakvással szokás tekinteni, mint ami a rábeszélés eszközeként szemben áll a racionális, bizonyító érvelések (logosz) céljaival. Ezt a gyanakvást Brewer is osztja, és kiemeli, hogy a fellépésben rejlő potenciált milyen gyakran használják ki az amerikai jogi gyakorlatban a megnyerő, lehengerlő szakértők iránti fokozott kereslettel. Konklúziója szerint a fellépés félrevezető szempont a szakértők megítélésében. Ennek ellenére fontos megjegyezni, hogy bármennyire is félrevezető tud lenni, a fellépés igenis megítélhető olyan szempontok alapján, melyek teljesen függetlenek a szakértői álláspontok és érvek tartalmától.⁹

A negyedik, és Brewer szerint legmegbízhatóbb lehetőség a tanúsítványok (*credentials*) értékelése¹⁰: amelyik szakértőknek jobb a „pedigréje”, az megbízhatóbb. Persze hangsúlyozza, hogy itt is súlyos elméleti és gyakorlati nehézségek adódnak, mint pl. a regresszus-prob-

⁹ A retorikai háttérű elemzések jóval nagyobb szerepet tulajdonítanak az éthosznak a szakértők megítélésében (lásd pl. Tindale 2011), kiemelve a szakértő személyének értékelését a képviselt álláspont értékelésével szemben. Ez a szempont azonban az itt ismertetett normatív ismeretelméletekben zárójelbe kerül.

¹⁰ Az ún. kredencialista megoldás egy másik neves képviselője Kenny (1983).

léma (a hasonló tanúsítványok rangsorolásához további szakértők bevonására van szükség), vagy az aluldetermináltság problémája (hasonló szintű tanúsítványok esetén a rivális szakértők közti döntés lehetetlenné válik). Ráadásul ahhoz, hogy a tanúsítványok valódi értékét megítélhessük, szükségünk van a tudomány intézményrendszerének ismeretére (rangsorolások, fokozatok, szervezeti hierarchiák, stb.) – ez azonban ismét csak egy olyan típusú ismeret, amely független a szakértői probléma tartalmától, így laikusok számára is elsajátítható.

2.3 Alvin Goldman

Ahogy az előző szakaszban említettük, a bírósági tárgyalások egyik jellegzetessége az, hogy itt gyakran legalább két, egymásnak ellentmondó szakértői vélemény között kell döntenie a laikusnak. Az ilyen helyzetek persze nem korlátozódnak a tárgyalótermekre, ám hogy mekkora jelentőséget tulajdonítunk nekik a probléma elméleti tárgyalásában, az attól függ, hogy mennyire általánosnak ítéljük meg az ellentmondó szakértői vélemények jelenségét (lásd a Bevezetésben említett modelleket). Hardwig például tisztában van azzal, hogy az egyszerű ráhagyatkozás stratégiája nem kivitelezhető a szakértők egyet-nem-értése esetén, de mégis, híres cikkében csak egyetlen bekezdést szentel a kérdésnek (Hardwig 1985: 343), talán mert úgy véli, ezek az esetek ritka kivételt képeznek. Javaslatára szerint a rivális szakértői álláspontok esetén a laikusnak tartózkodnia kell a véleményformálástól, vagy ha mégis véleményt formálnak, akkor szem előtt kell tartaniuk azt, hogy mindezt irracionális alapon tették. Így aztán minél gyakoribbnak mutatkoznak az ellentmondó szakértői vélemények által jellemzett esetek, annál kevésbé tűnik elfogadhatónak Hardwig javaslatára.

Goldman (2001), aki a társas episztemológia hagyományának egyik központi alakja, kifejezetten a rivális szakértők közti választás problémájából indul ki – vagyis olyan helyzetekből, amelyekben a „vak ráhagyatkozás” kivitelezhetetlen –, és ehhez keres lehetséges döntési módozatokat. Szerinte ezek a következők: érv alapú bizonyíték, egyezés más szakértőkkel, meta-szakértők értékelései, érdekek és elfogultságok figyelembe vétele, valamint a korábbi teljesítmény megítélése.

Különbséget tesz az érvekkel történő igazolás két fajtája között: a direkt igazolás azt jelenti, hogy a laikus megérti a szakértő érvét és képes arról ítéletet alkotni – hasonlóan ahhoz, amit Brewer tájékozott tippelésnek nevez. Annak érdekében, hogy fenntartsa a laikus és a szakértő közti megkülönböztetést, Goldman szembeállítja egymással az exoterikus és az ezoterikus beszédmódot. Exoterikus egy probléma nyelve akkor, ha megfogalmazható az állítások komplikált szakterminusok nélkül, így az érvek megértése a laikus számára is lehetséges. A direkt igazolás csak ebben az esetben elképzelhető. Ha azonban a nyelv ezoterikus, azaz elkerülhetetlenül érthetetlen a kívülállók számára, akkor csak az érvek indirekt megítélésére van lehetőség: ezt nevezi Goldman argumentatív teljesítménynek, azaz hogy a szakértő milyen teljesítményt nyújt a vitában (válaszadás fürgesége, ellenérvek kezelése, stb.). Ezek ekkor is információt nyújtanak az érvelő kompetenciájáról, ha maguk a laikusok nem kompetensek a témában.

A további szakértők bevonása szintén két módon is történhet. Egyrészt megvizsgálhatjuk, hogy a rivális álláspontok közül melyiket támogatja több szakértő, másrészt megkérhetünk további szakértőket (vagyis ekkor meta-szakértőket) arra, hogy értékeljék a rivális szakértőink megbízhatóságát. Goldman ide sorolja az ún. kredencialista, vagyis a tanúsítványok alapján történő megoldást is, hiszen a tanúsítványokat meta-szakértők állították ki, akik ezzel értékelték a szakértők érdemeit. Ezeket az eseteket egyébként lényegében azonosnak találja, hiszen a meta-szakértők bírálati szempontjai ugyanúgy érthetetlenek a laikusok számára, mint a szakértők tárgyszintű szempontjai, így minden ilyen lehetőség tulajdonképpen arra vezethető vissza, hogy „kinek több a barátja”, vagyis melyik szakértő mellett áll a többi szakértő

nagyobb hányada. Erről pedig egy hosszú, matematikai jellegű fejtegetés alapján azt állapítja meg, hogy megbízhatatlan kritérium.

Hardwighoz hasonlóan Goldman is felveti annak lehetőségét, hogy a laikus érdekeket és elfogultságokat azonosítson egy szakértő álláspontjában. Mivel ezeket általában könnyebb megítélni, mint például a tanúsítványok valódi értékét, ennek nagyobb jelentőséget tulajdonít, mint Hardwig. Ugyanakkor figyelmeztet arra, hogy gyakran a rivális szakértők mindegyike ugyanannyira elfogult, így az ez alapján meghozott döntés lehetetlenné válik.

Goldman a legmegbízhatóbb szempontnak a korábbi teljesítmény (*track record*) megítélését tartja. Úgy véli, hogy még az ezoterikus nyelvű területeken is lehetőség nyílhat olyan teljesítményekre (pl. előrejelzések), melyek sikere az érvek tartalmától függetlenül értékelhető, vagyis ebben az esetben a szakértő kognitív sikeressége szolgál az ítéletek alapjául. Bár a teljesítmények felmérése komoly erőfeszítést és befektetést kíván a laikusok részéről, mindez indokolt lehet olyan döntések meghozatala esetén, ahol a kimenetel súlyos következményekkel jár (pl. a bírósági tárgyalások ide tartoznak).

2.4 Harry Collins és Robert Evans

Bár Brewer és Goldman eltérően válaszol arra a kérdésre, hogy mik a szakértőkről szóló ítéleteink legmegbízhatóbb kritériumai, abban egyetértenek, hogy a megalapozott értékelések érdekében a laikusnak fokozott figyelmet kell szentelnie az egyes eseteknek, vagy azáltal, hogy tanulmányozza a tudomány intézményes szerkezetét, vagy részletes vizsgálatnak veti alá az egyes szakértők múltbeli teljesítményét. De vajon mi készítetné a laikusokat arra, hogy erőfeszítéseket tegyen a tudományra vonatkozó kontextuális ismereteinek fejlesztése érdekében? Hogy ezt megválaszoljuk, most a filozófiától a szociologizáló tudománytanulmányok (*social studies of science*) felé fordulunk, amely diszciplína előfeltételezi, hogy a laikusok élete egy olyan kulturális térbe van beágyazva, amelyben mind a szakértők, mind általában a tudomány alapvető szerepet játszik, ám nem minden szakértő képviseli a tudományt, és még azok is, akik igen, gyakran ellentétes, egymással összeegyeztethetetlen nézeteket vallanak.

Ezen feltevésekből indul ki a „szakértelem és tapasztalat tanulmányai” (*studies of expertise and experience*) nevű program, amelyet a tágabb diszciplína egyik legnagyobb alakja, Harry Collins alapított Robert Evans közreműködésével, amikor is meghirdették a tudománytanulmányok „harmadik hullámát” (Collins–Evans 2002). Állításuk szerint „a politika sebessége meghaladja a tudományos konszenzusformálás sebességét” (Collins–Evans 2007: 2), vagyis a tudományon kívüli területek (politika, gazdaság, közélet) döntéshozó folyamatai általában gyorsabbak, mint a tudományon belüli hasonló folyamatok. Ez vezet a „legitimáció problémájához” (Collins–Evans 2002: 237): hogyan lehetséges a technológiai döntéshozás a növekvő társadalmi bizonytalanság mellett? Úgy vélik, hogy erre már részleges válaszok találhatóak azokban a kutatásokban, amelyek a nyilvánosság részvételét vizsgálják a tudományban. Azonban felmerül egy másik, részben kapcsolódó kérdés, a „terjedelem problémája”: milyen mértékben kellene a nyilvánosságnak részt vennie a technológiai döntéshozásban? Programjuk célja, hogy normatív válaszokat adjon ez utóbbi kérdésre.

Ebben a keretben a szakértő fogalma széles körben alkalmazható, mert szakértők mindazok, akik „tudják, hogy miről beszélnek” (Collins–Evans 2007: 2), amelynek alapja egy kommunikatív életformában való elmerülés.¹¹ A szakértelem különböző formákkal bír, a szín-

¹¹ Vagyis a szakértőt az teszi szakértővé, hogy megtanulja kompetensen használni a szakterület nyelvét, ami csakis az adott „életformában” való részvétellel lehetséges. Ezt a felfogást kritizálja pl. Selinger–Mix (2006), vagy Selinger–Dreyfus–Collins (2007) esetén az első két szerző, akik a

te egyetemes készségektől (pl. anyanyelvhasználat) a tudományos specializáció legmagasabb fokáig – ezeket a „szakértelem periódusos rendszere” foglalja össze (i.m. 14, lásd 1. ábra). A táblázat részleteitől eltekintve számunkra most az a legfontosabb, hogy szerepel benne az ún. metaszakértelem is, amely (Goldman azonos fogalmához némileg hasonló értelemben) a specialista szakértelem megítélésére és értékelésére szolgál.¹²

1. ábra

A szakértelem periódusos rendszere Collins és Evans (2007: 14) szerint

GLOBÁLIS SZAKÉRTELMEK					
DISZPOZÍCIÓK	Interakciós készség / Reflexiós készség				
SPECIALISTA SZAKÉRTELEM	GLOBÁLIS HALLGATÓLAGOS TUDÁS			SPECIALISTA HALLGATÓLAGOS TUDÁS	
	Söralátét tudás	Népszerű megértés	Elsőkézből tudás	Kölcsönható szakértelem	Közreműködő szakértelem
	Polimorphikus / Mimeomorphikus				
META-SZAKÉRTELEM	KÜLSŐ (Átalakított szakértelem)			BELSŐ (Nem átalakított szakértelem)	
	Globális ítézőképesség	Lokális ítézőképesség	Technikai műértés	Lefelé irányuló ítézőképesség	Átvitt szakértelem
META-KRITÉRIUMOK	Diplomák, képesítések		Tapasztalat	Teljesítmények, referenciák	

Ahogy az elmélet különbséget tesz azon szakértelemformák között, melyek csak a beavatottak számára („specialista”) elérhető hallgatólagos tudáson alapulnak, valamint azok között, melyek csupán külső információra támaszkodnak (meg „globális hallgatólagos tudáson”), úgy ez a distinkció a metaszakértelem szintjén is megjelenik. Vannak metaszakértők, akik az életformájukból adódóan („belső”) egyenlő felekként ítélik meg más szakértők munkáját (tudósok értékelik kollégáikat), vagy esetleg metatudományok képviselőiként (politológusok politikusokat, esztéták költőket stb.), azaz professzionális alapon. Ugyanakkor a modern társadalmak alapvető jelensége a szakértőktől való széleskörű függés, így aztán a laikusok rákényszerülnek olyan („külső”) ismeretek és készségek (egyfajta szociális intelligencia) elsajátítására, amelyek alapján képesek eligazodni a szakértőktől hemzsegó világban. Ezért a laikusok igenis képesek döntéseket hozni technikai kérdésekben nem technikai alapon, vagy

szocializáció szerepével szemben a megtestesültség (*embodiment*) jelentőségét hangsúlyozzák. A vita 10 évvel későbbi, alapvetően nem sok előremozdulást mutató fázisáról lásd: Collins (2017), Dreyfus (2017), Ribeiro (2017).

¹² Az eredeti angolban a kötőjeles írásmód (*meta-expertise*) szerepel. Itt, illetve a tanulmány általánosabb fejtegetéseiben az egybeírt terminust alkalmaztam, kivéve az előző szakaszban Goldman tárgyalását, akinél meghagytam a (nála szintén az eredetiben alkalmazott) kötőjeles formát. Ezzel jelezni kívánom, hogy Goldman fogalma (amelyet nem definiál) a fenti összefoglalás alapján némileg más jelentéssel bír, mint Collinské (még akkor is, ha az eredeti angol terminológiában ez nem látszik), ám mivel ez az eltérés számunkra most nem lényeges, így nem tárgyaljuk.

azért, mert személyes ismeretségben vannak a szakértői közösség egy részével („lokális ítélőképesség”), vagy ennek hiányában a szociális tapasztalataik alapján hoznak döntéseket („globális ítélőképesség”).

Ugyanez a táblázat olyan „metakritériumokat” is tartalmaz, amelyek szakértők értékeléséhez nyújtanak támpontot. Ezek egyikét a tanúsítványok jelentik, és Brewerrel szemben Collins és Evans ezt találják a legkevésbé megbízhatónak. A múltbeli teljesítmény megítélését ennél jobbnak tartják, azonban számolni kell azzal, hogy a szakértelem számos területén ez egyszerűen láthatatlan. A harmadik, és egyben a szerintük legjobb lehetőség a szakértők tapasztalatának felmérése – ám sajnos azt nem fejtik ki, hogyan működne ez a gyakorlatban egy laikus számára. Viszont vegyük észre, hogy ezen kritériumok mindegyike ismét csak akkor alkalmazható, ha a laikus kitüntetett figyelmet szentel a szóban forgó problémának, ami a gyakorlatban ritkán elvárható.

Ahhoz tehát, hogy döntéseket hozzon technikai kérdésekben nem-technikai alapon, a laikusnak egyfajta szociális intelligenciára kell hagyatkoznia. A szerzők szerint „az ítélet azon múlik, hogy a tudományos állítás megfogalmazója rendelkezik-e a tudós viselkedésének kellő ismertetőjegyeivel, és/vagy a tudósok hálózatában betöltött kellő pozícióval, és/vagy nem túlzott mértékű politikai vagy üzleti érdekekkel az állítás iránt” (Collins–Evans 2007: 45). Ezt az általános tézist három példával illusztrálják: az asztrológiával, az emberes holdraszállásokkal és a hidegfúzióval. Azt állítják, hogy ezekben az esetekben a nyugati társadalmak emberei (legalább is a kellőképpen tájékozott emberek) elegendő szociális készséggel rendelkeznek ahhoz, hogy a helyes konklúzióra jussanak – azaz hogy az asztrológia nem tudomány (mert az asztrológusok nem részei a tudósok hálózatának), hogy a holdraszállások nem hamisítványok (ekkor összeesküvés elképzelhetetlen a mai társadalmakban), és a hidegfúziós kísérletek sikertelenül zárultak (így kiestek a tudományból).

Az eddigieket összefoglalva: Világos, hogy a súlyos elméleti nehézségek ellenére a laikusok igenis tudnak és szoktak ítéleteket hozni szakértői véleményekről, hiszen ez elkerülhetetlen a mai világban. Mivel a laikusok definíció szerint nem szakértői annak, amivel szemben laikusok, ezért elkerülhetetlen, hogy az ítéleteket a szakterületekhez képest külső szempontból hozzák meg. Ám az eddig ismertett, némileg egybecsengő és részben eltérő normatív elemzések nem válaszolják meg azt a kérdést, hogy miként működnek ezek az ítéletek a való életben. A következőkben ezt a problémát fogjuk vizsgálni.

3. Egy esettanulmány: a H1N1 védőoltás

3.1 *Inspiráció*

Az alábbi esettanulmány elkészítéséhez egy személyes „aha-élmény” nyújtott inspirációt. Ahogy említettük, Collins és Evans elmélete szerint bizonyos szakértelmi kérdésekben a nyugati társadalmak emberei (legalább is a kellőképpen tájékozott emberek) elegendő szociális készséggel rendelkeznek ahhoz, hogy a helyes konklúzióra jussanak – ilyen például az asztrológia tudományos státusza, az emberes holdraszállások valódisága, avagy a hidegfúzió lehetőségei. Be kell vallanom, hogy ezek a kijelentések számomra túlzottan optimistának tűntek. Vegyük például az emberes holdraszállások kérdését, amelyik esetén (szerintük) a globális szociális ítélőképesség alapján képesek vagyunk eldönteni, hogy a holdraszállások valóban megtörténtek, és nem csak hamisítványok: „A szociális hihetőség (még az átlagember szociális hihetőségének is) határain túl van az az állítás, hogy a holdmissziókban résztvevők ezreit lehetne oly módon szervezni, hogy azok folyamatosan és ellentmondás nélkül hazudjanak; valamint azt is tudjuk, hogy ha a hamisítás kicsit is hihető lenne, akkor a hidegháború idején az oroszok ezt kihasználták volna, ám ezt nem tették.” (Collins–Evans 2007: 47)

Ugyanakkor egy alkalommal egy összeesküvéselméletekről szóló internetes blogot olvasgatva olyan olvasói hozzászólásokba (a továbbiakban „kommentek”) futottam, amelyek éppen a fenti kételyeket fejezték ki (konteo 2011):

„*Baromság. Ekkora átverést nem lehet keresztülvinni; túl sok ember együttműködése kellene hozzá és amit ugye két ember tud, az már...*”

„*A konteó ellen számomra a legnagyobb érv: ha tényleg megrendezték, akkor a SZU bebizonyította volna.*”

„*Csak azt nem értem, hogy az oroszok miért falaznak az amcsiknak évtizedek óta?*”

„*Nekem az a bajom ezzel az elmélettel, hogy túl sok embert érint ahhoz, hogy titokban lehessen tartani, ha kamu lenne...*”

Az aha-élmény az a felismerés volt, hogy létezik az a szociális intelligencia, amiről Collinsék beszélnek, és valóban vannak esetek, amikor a laikusok erre hagyatkoznak metaszakértelmi kérdések eldöntésében. Ám természetesen ez semmit nem mond arról, hogy milyen gyakran, milyen problémákkal kapcsolatban, és milyen feltételek mellett hagyatkozunk erre az ítélőképességre, illetve hogy használunk-e más kritériumokat is szakértői álláspontok megítélésében. Annak érdekében, hogy ezeket a kérdéseket kicsit közelebbről megvizsgáljuk, egy esettanulmányt készítettem, amely egy konkrét kérdés kapcsán vizsgálta, hogyan döntenek a laikusok.

3.2 Módszer

2009-ben a H1N1 influenzavírusnak, mely korábban jellemzően állati szervezeteket támadott meg, létrejött egy új, emberekre áterjedő változata, amely világméretű járványt okozott, és viszonylag nagy számban vezetett halálos megbetegedésekhez. A vírus ellen létezik védőoltás, amely Magyarországon könnyen elérhető volt, ám az oltás potenciálisan káros mellékhatásokkal járhat, így a szükségességéről komoly viták alakultak ki. Ez az eset ideálisnak bizonyult a metaszakértelem gyakorlatának tesztelésére, az alábbi jellegzetességek miatt: egyrészt ellentmondó szakértői vélemények hangoztak el, ahol a tudományos érvek erősen technikai (ezoterikus) jellegűek, másrészt a probléma komolyan érintette a laikusokat is, így a döntésükhöz (hiszen az oltást önkéntes alapon lehetett igénybe venni) kénytelenek voltak értékelni a szakértői megnyilvánulásokat.

A viták gyakran internetes fórumokon zajlottak. Annak tesztelésére, hogy a laikusok milyen szempontok alapján fogadják vagy utasítják el egyes szakértők véleményét, a témával foglalkozó blogok kommentszekcióinak megnyilvánulásait vizsgáltam. Először is áttekintettem a témával kapcsolatos blog- vagy hírbejegyzések közül azokat, amelyek kommentálhatók voltak (összesen ezres nagyságrendű komment), majd kiválasztottam azokat,¹³ amelyekhez a legtöbb komment érkezett.¹⁴ A 600 körüli kommentből¹⁵ 110 olyan esetet találtam, ahol a posz-

¹³ A következő négyet: *cotcot* (2009) – Online magazin divat, életmód és táplálkozás témakörben. (Az eredeti cikk még olvasható, de a kommentek eltűntek, ez utóbbiakat a hivatkozásban jelzett webarchívum tartalmazza.); *szanalmas* (2009) – Népszerű és „elitista”, intellektuális függetlenségére büszke közösségi oldal. (2016-ban lezárták, az eretei anyagot a hivatkozásban jelzett webarchívum tartalmazza.); *vastagbor* (2009) – Független, tényfeltáró elemzésekkel foglalkozó blog (2014 óta az átlátszó.hu égisze alatt); *reakcio* (2009) – Kulturális és politikai blog határozott jobboldali irányultsággal (később „Mandiner” néven futott).

¹⁴ Azért nem vettem figyelembe a jelentősen kevesebb kommentet vonzó bejegyzéseket, mert az első benyomásaim azt mutatták, hogy szemben a kiválasztott négygel, a többinél kevésbé tudtak érdemleges viták kialakulni a rövidebb kommentfolyamokban, és így ritkább volt az argumentatív kifejtésmód (érvek, indokok) – feltehetőleg részben a kevesebb explicit véleménykülönbség, részben a kisebb nyilvánosság látszata miatt.

toló egyértelműen azonosítható kritérium alapján indokolta a döntését. Az első benyomások azt mutatták, hogy az egyes blogok tipikus kommentelői eltérhetnek egymástól érdeklődés, alaposág, motiváció (és politikai beállítódás) tekintetében, ám ezeket a különbségeket a vizsgálat keretei között nem tudtam figyelembe venni.

Az érveket és indoklásokat egy olyan kategóriarendszer segítségével osztályoztam, amelyet a fent ismertetett elméleti munkák alapján állítottam össze (lásd a következő szakaszt). Figyelmem kívül hagytam azokat a hozzászólásokat, amelyek nem tartalmaztak egyértelmű álláspontot, vagy ha volt is álláspont, de nem szerepelt mellette érv vagy indoklás, vagy amelyek redundánsak voltak (ugyanaz a hozzászóló már korábban kifejtette ugyanazt a véleményét). Voltak kommentek, amelyek több érvet vagy többféle kritériumra történő hivatkozást is tartalmaztak, itt minden eltérő érvet külön figyelembe vettem. Nyilvánvaló, hogy az előre rögzített kategóriákba történő sorolás gyakran igényelt intuitív vagy önkényes döntéseket, hiszen nem alkalmaztam formális kritériumokat a klasszifikációhoz. Gyakran annak megállapítása is nehézségekbe ütközött, hogy egy megnyilvánulást érvnek szánt-e a megfogalmazója (itt a pragmatikai funkciót igyekeztem interpretálni).

Fontos megjegyezni, hogy az eredményeim általánosíthatósága ezen a ponton erősen kérdéses. A H1N1 oltás esete olyan jellegzetességeket hordozhat magán (pl. a hirtelen pánik, vagy az oltóanyag előállításával kapcsolatos politikai vonatkozások), melyek más, metaszakértelmi döntéseket igénylő helyzetekben, vagy más országokban kevésbé jellemzők. Ráadásul a vizsgált hozzászólások anonim jellegűek és a formának megfelelően tömörek, így könnyen elképzelhető, hogy a bennük megfogalmazott érvek nem megfelelően reprezentálják azokat az indokokat, amelyek alapján a megfogalmazók meghozták a valódi döntéseiket, vagy a valódi indokok utólagos racionalizálására szolgálnak. Mindezen megfontolások, valamint a viszonylag kicsi és ad-hoc jellegű minta alapján a lenti eredmények inkább kvalitatív jellegű tanulságok levonását teszik lehetővé.¹⁵ Arra azonban elégségesnek tűnnek, hogy a normatív elméleteket összevegyessük a megvalósuló gyakorlattal.

3.3 Kategóriák

Annak érdekében, hogy osztályozhassam a hozzászólásokban explicit indokokat, egy kategóriarendszert dolgoztam ki a normatív elméletek kritériumai alapján. A céлом annak megállapítása volt, hogy a szakirodalomban javasolt szempontok milyen gyakorisággal játszanak szerepet a laikusok döntéseiben. Az egyes kategóriákat a hozzászólások jellemző idézeteivel illusztrálom.

(1) Az első osztály a *tartalom alapú megítélés*, ami nagyjából megfelel Brewer „tájékozott tippelésének” és Goldman „érvekkel történő direkt igazolásának” – azaz ezekben az esetekben a laikus közvetlenül, elsőkézből hivatkozik és támaszkodik technikai érvekre, és ezzel szakértőnek tekinti magát. Természetesen az anonim hozzászólásoknál könnyen elképzelhető, hogy egyes esetekben valódi szakértőkkel van dolgunk, de feltehetőleg ez ritka.

¹⁵ Ahogy az 1. táblázat megjegyzése mutatja, a négy bejegyzéshez a mintavétel időpontjában 1004 hozzászólás tartozott, aminek több, mint a fele az egyik bejegyzéshez („reakcio”, 553 komment). Mivel az utóbbi kommentfolyam egy idő után ellaposodott és nagyon redundánssá vált (a kommentelők személyében is), teljesen önkényes módon csak azt a részét vettem figyelembe, ahol a vita még érdekesnek tűnt (az első 150 komment).

¹⁶ Hasonló témában (az oltással kapcsolatos laikus bizonytalanság internetes megjelenése) végzett vizsgálatot Orr–Baran-Tsbari (2018), azonban döntően más kutatási kérdések és módszertan mentén. Ott a módszerek vegyesek voltak, de a szerzők kvantitatív eredményeket is megfogalmaztak.

1. példa: „*Nem oltatok, pedig első körben ingyen lenne. Az ok egyszerű: az oltásnak kell néhány hét mire hat, a vírusnak meg van egy két hetes lappangási ideje. És már elkezdődött a járvány.*” (cotcot 2009, at 10.06.13:06)

2. példa: „*A minden évben beadott influenza elleni védőoltás nem biztos, hogy jó. Ebben egyetértünk. Ugyanis a higany nem ürül ki, hanem halmozódik. De most nem erről van szó, hanem arról, hogy legalább egyszer bemutass a szervezetednek egy számára teljesen ismeretlen vírust. Utána a mutációkkal már valószínűleg el fog boldogulni segítség nélkül is.*” (reakcio 2009, at 11.04.16:00)

(2) A második kategóriába azok a *kontextuális diskurzív tényezők* tartoznak, amelyek összefüggésben vannak az érvek episztemikus erényeivel, ill. azok hiányosságaival.

(2a) Ide tartozik az érvek koherenciája, az érvszerkezet világossága, a premisszák és konklúzió viszonyának sajátosságai (Brewer: „a racionális bizonyítékok általános kánonjainak használata”). Persze minél technikaibb egy érv, annál nehezebb elkülöníteni a formát a tartalomtól, ám a kérdés most csupán annyi, hogy milyen gyakran hivatkoznak a laikusok ilyen szempontokra a szakértői érvek megítélésénél.

3. példa: „*Nyilatkozatok, nagyjából időrendben: terhesek ne oltassanak, mert veszélyes a magzatra; terheseknek a legfontosabb oltatni, leginkább a magzat miatt; gyerekek 0-3 év között nem olthatók; gyerekek 6 vagy 12 hó után nyugodtan olthatók; gyerekek csak 3-4 éves kor után olthatók. Nos, Te ezek után nyugodt szívvel beoltatnád a terhes feleségedet vagy a 3 évnél fiatalabb gyerekedet?!*” (vastagbor 2009, at 11.04.14:34)

4. példa: [...] „*sokan akik beveszik ezt a david icke féle maszlagot, azok pont a túlnépesedés elleni hadjárattól félnek, és ezért ellenzik az oltásokat, szóval ez így megingt ellentmondás*” (cotcot 2009, at 10.05.22.:43)

(2b) Hasonló kérdés annak eldöntése, hogy az érvelő megfelelő érvelési sémát használt-e (Walton 2008). Az érvek logikailag gyengülhetnek (ugyanakkor retorikailag meggyőzőbbé válhatnak) például érzelmekre történő apellálással, vagy *ad hominem*-ek használatával, vagy nem megfelelő tekintélyhivatkozással. Emellett a dialektikai attitűd is informatív lehet, azaz a viták során alkalmazott lépések és stratégiák, beleértve olyan (tudatos vagy akaratlan) hibákat, mint a szalmabáb, a figyelemelterelés („vörös hering”), a rossz analógia, a körbenforgó érvelés vagy a bizonyítás terhének áthárítása, azaz általánosságban a racionális vitaszabályok megszegése.

5. példa: [...] „*az, hogy valakinek ez jó üzlet, nem érv. A biztonsági öv is jó üzlet valakinek, én ennek ellenére be szoktam kötni magam.*” (reakcio 2009, at 11.04.14:52)

(3) Az *érdekek és elfogultságok* figyelembe vétele gyakran felvetett lehetőség (Hardwig, Goldman, Collins és Evans). Ezek a szociális intelligencia kategóriáihoz tartoznak, és ezek felismerése nem igényel túlzott speciális gyakorlatot vagy figyelmet.

6. példa: „*Különben meg a faszom oltassa magát. Nagy gyógyszergyári biznisz az egész.*” (vastagbor 2009, at 11.04.12:26)

7. példa: „*Omninvest ciprusi offshore cég és nem egyéb, mint az elvtársak bukásaja*” (reakcio 2009, at 11.04.14:35)

(4) A szociális intelligenciához tartozik a *szakértők megbízhatóságának* megítélése, szemben az érvek megítélésével.

(4a) A legegyszerűbb módja ennek a reflektálatlan ráhagyatkozás, azaz a „szakértő, tehát igaza van” attitűd. Hardwig ezt vélte a legracionálisabb hozzáállásnak, és bár korábban kifejtettük, hogy ez gyakran nem tűnik elegendőnek (pl. rivális szakértői álláspontok jelenléte mellett, mint ami az itt vizsgált esetet is jellemezte¹⁷), a gyakorlatban mégis megvalósulhat (és gyakran meg is valósul¹⁸) ez a fajta ráhagyatkozás.

8. példa: [...] „*én nem oltok az biztos. az orvosom szerint sem érdemes, mert ha már bújkál az emberben vmi betegség, és arra ráoltatja az influenzát, akkor durva kis kórsága lesz....*” (cotcot 2009, at 10.03.10:45)

9. példa: „*Nagynéném virológus, mikrobiológus. Soha nem nyaggat, hogy oltassam magam a szezonális influenza ellen, annak ellenére, hogy magának azt is beadja. Most a H1N1 kapcsán változott a helyzet: külön kérte, hogy oltassam be magam.*” (reakcio 2009, at 11.14.15:21)

(4b) A kredencialista megoldás szerint (pl. Brewer) a laikusnak lehetőségében áll, hogy a szakértőket tanúsítványok, képesítések, pozíció vagy fokozat alapján ítélje meg.

10. példa: „*Tehát: ha a miniszter szerint is, meg Czeizel szerint is, meg Mikola szerint is jó a magyar védőoltás, akkor ki a tökömnek higgyem el, hogy mégse?*” (szanalmas 2009, at 11.04.12:22)

11. példa: [...] „*betegesen paranoidnak kell lenni, hogy valaki feltételezze, hogy a WHO, az ÁNTSZ meg az MTA (mai közlemény) szorosán együtt dolgozik, és kockáztatja a szavahihetőségét egy kis gyógyszeripari cég érdekében*” (reakcio 2009, at 11.04.14:52)

(4c) Hasonló ehhez, ha a laikus illegitim szaktekintélynek tekint egy forrást, és ez alapján veti el az álláspontját.

12. példa: „*David Icke egy angol riporter, «író», politizál is és semmi köze nincs a biológiához, ez a video kb. 40. másodperce után egyértelmű, fogalma sincs arról sem, hogy mi van egyáltalán egy vakcinában.*” (cotcot 2009, at 10.03.00:28)

13. példa: „*Vagy annak a gyöngyösi ügyeletes orvosnak [higgyek], aki néhány napja megpróbálta lebeszélni róla a feleségemet, utána meg Forever Living Products-ba akarta beszervezni? Vagy annak a háziornosnak, aki azzal sincs tisztában, hogy ebben az oltásban nem élő vírus, hanem elölt van? Vagy hogy a tiomerzál adjuváns (50 mikrogramm) higanytartalmú ugyan, de az vízdoldható formában tartalmazza,*

¹⁷ Ugyanakkor Mizrahi (2013) amellett érvel, hogy a konszenzus hiányával jellemzett kérdések esetén (vagyis ahol nincs a háttérben szakmai egyetértés) a megfogalmazott szakértői ítéletek alig megbízhatóbbak, mint a pénzfeldobás. Amennyiben így áll a helyzet, a szakértők laikusok általi megítélése jó-részt feleslegessé válik. Az álláspont ellen érvel Seidel (2014), a vita elemzéséért lásd: Hinton (2015).

¹⁸ Kérdőíves vizsgálatok segítségével Ahola (2016) empirikusan vizsgálta, hogy (finn laikusok esetén) a szakértői véleményekbe vetett bizalom mértéke hogyan korrelál különböző értékek melletti elköteleződéssel. Eredményei hasonló módon visszacsatolást adhatnak a normatív elméletekre nézve, mint a jelen tanulmány.

ezért (klinikailag igazoltan) napok alatt kiürül? Aki olyan nyilatkozatot akar a beteggel aláírtni, amivel ráhárítja a felelősséget? Egy lószart!” (szanalmas 2009, at 11.04.12:22)

(5) Az utolsó kategóriába az *általános szociális intelligenciát* tettem. Ide tartoznak azok az ítéletek, amelyek nem kifejezetten érdekekkel vagy szaktekintélyek megítélésével állnak kapcsolatban. E kategória Collins és Evans elméletével áll a leginkább összhangban.

14. példa: „Ismeretlen cégtől, 20 évre titkosított szerződéssel fedett oltóanyag. és ha köröm nő tőle a farkamra?” (szanalmas 2009, at 11.03.16:01)

15. példa: „Ha a gyógyszerlobbi tényleg érvényesült volna, nem ők kapják a megbízást, hanem valami nagy gyógyszergyártó (még akár olcsóbban is).” (szanalmas 2009, at 11.04.14:39)

16. példa: „Arról se feledkezzünk el, hogy az oltóanyagon először nem volt lejáratási dátum. Ez, meg az Omninvest tisztázatlan háttere, ill. a mellékhatásokkal kapcsolatos kódosítás önmagában is csökkenti az emberek bizalmát.” (vastagbor 2009, at 11.04.12:00)

17. példa: „Mi nem oltatjuk be magunkat. Túl nagy a felhajtás körülötte, ami rendkívül gyanussá teszi a dolgokat.” (vastagbor 2009, at 11.04.12:02)

3.4 Eredmények

Az 1. táblázat foglalja össze, hogy az egyes kategóriákhoz hány hozzászólás tartozott.

1. táblázat

A kommentek számának eloszlása alkalmazott kritérium szerint

	„cotcot”	„szanalmas”	„vastagbor”	„reakcio”	összesen
<i>kommentek száma</i>	87	140	224	150*	601
1. tartalmi megítélés	5	4	4	2	15
2a. érv struktúra	2	0	1	0	3
2b. érv séma	0	0	0	1	1
3. elfogultság, érdek	10	6	6	4	26
4a. közvetlen ráhagyatkozás	6	0	4	7	17
4b. képesítések	1	2	0	1	4
4c. illegitim tekintély	3	2	0	0	5
5. szociális intelligencia	6	8	11	14	39

* Az összes komment száma 553 volt, az első 150-et vettem figyelembe.

A tanulmány céljai szempontjából az egyes weboldalak közti különbségeket nem vesszük figyelembe, és általános tanulságokra fogunk koncentrálni.

A tartalom alapú megítélés (1. típus) meglehetősen gyakori, dacára annak, hogy a normatív megközelítések ennek lehetőségét igencsak korlátozottan javasolták, és hangsúlyozták, hogy a laikus és szakértő közti demarkáció lényege ellentétes értelmű ezzel az opcióval. Ennek oka többféle lehet. Az egyik az, hogy a laikusok nem szeretik alsóbbrendűnek érezni magukat, és hajlamosak arra, hogy megpróbálják megérteni és megítélni az érveket akkor is, ha ehhez nem megfelelőek a készségeik és ismereteik. Ám az is elképzelhető, hogy bár a laikus értékelések a szakértői álláspontok közlés alapú, direkt elfogadásán, vagy akár azok értékelésén alapulnak, az indokok közlésekor a laikus gyakran tartózkodik a forrás megnevezésétől (tegyük hozzá, itt kommentekről van szó, melyek stílusa meglehetősen hétköznapi és informális), a véleményt pedig megszorítás nélkül a sajátjaként adja elő, még akkor is, ha annak elfogadását nem kísérte részéről kritikai reflexió. Egy másik lehetséges ok, hogy a H1N1 vírus elleni oltással kapcsolatos érvek azon része, amelyik a nyilvánosság számára elsődlegesen releváns, nem túlságosan ezoterikus, és a problémakör számos aspektusát képesek megérteni a virológiai és epidemológiai ismeretek híján lévő laikusok is. Sajnos a fenti adatok elégtelenek ahhoz, hogy a valódi okokat azonosítsuk ezen (vagy esetleg további) lehetőségek közül. Azt a tanulságot viszont levonhatjuk, hogy a laikusok gyakran használtak szakértői érveket a sajátjuként az álláspontjuk megindoklásakor.

Az érvek formájának megítélése (2a és 2b típus) viszont kifejezetten ritkán játszott szerepet, annak ellenére, hogy az ehhez szükséges kompetenciák különböznek a tartalom megítélésére szolgáló készségektől, így a metaszakértelem egyik rétegét képezhetik. Tegyük hozzá, hogy míg a legtöbb ember nem virológus, úgy nem is érveléseméleti szakember, és keveseknél alakul ki olyan mértékű tudatosság, illetve fogalmi eszköztár az érvelések kapcsán, amelyre támaszkodni lehetne az ilyen ítéletek meghozatalánál. Ugyanakkor megkockázatható (bár itt nem igazolható) az a normatív feltevés, hogy az érvekkel kapcsolatos nagyobb mértékű tudatosság és felkészültség hozzájárulhat ahhoz, hogy akár a döntéshozók, akár a laikusok megbízhatóbb értékeléseket alkossanak szakértői álláspontok alapján meghozott döntésekben – lásd bővebben a következő szakaszban.

A szociális intelligencia érdekekkel kapcsolatos aspektusa (3. típus) kifejezetten sokszor bukkant fel a metaszakértelemi megfontolásokban. Bár tagadhatatlan, hogy a vizsgált esetben ez a helyzet specifikumaival is összefügg (az oltóanyag gyártójánál politikusokhoz kötődő szálak voltak kimutathatók), általánosságban is elmondható, hogy az ilyesfajta ítéletek sokszor játszanak szerepet a laikusok ítéleteiben, összhangban a vizsgált normatív elméletek szintje mindegyikével. Collinsék elméleti kerete alapján azt várjuk, hogy az ilyen típusú szociális intelligencia fontos részét képezi azoknak a készségeknek, amelyet az általános szocializációs folyamatok során elsajátítunk.

Az egyszerű ráhagyatkozás (4a) is meglehetősen gyakorinak bizonyult, annak dacára, hogy a tárgyalt esetben nyilvánvaló konszenzushány volt megfigyelhető nemcsak a nyilvánosságban, hanem a szakértők körében is. Ezt is különböző hipotézisekkel értelmezhetjük. Lehetséges, hogy a direkt ráhagyatkozás egy olyan emberi hajlam, amelyik a tekintélyekkel szembeni viszonyunkból fakad és könnyen megnyilvánul akár a kritikai attitűd rovására is.¹⁹

¹⁹ Az a hajlam, hogy reflektálatlanul vagy kritikátlanul ráhagyatkozzunk olyan emberek véleményére, akik a korábban tárgyalt normatív kritériumok alapján erre nem szolgáltak rá, kifejezetten gyakran megnyilvánul a közösségi médiában, például hangsúlyosan az „influncerek” jelenségkörre kapcsán. Bár az influncerekre elsősorban nem episztemikus forrásokként tekintünk, ám követendő példaként véleményformáló hatásuk lehet, azaz kognitív befolyást gyakorolnak másokra (pl. életmódtanácsok). Ebben a kontextusban kiemelt jelentőséget kap az e tanulmány által tárgyalt jelenségkör, azaz

Az is elképzelhető, hogy a döntési folyamat valójában kevésbé volt egyoldalú, mint amit a hozzászólások mutatnak, és a laikusok mérlegelték a lehetséges (vagy legalábbis közismert) ellenérveket is, ám a döntésük rövid indoklása során a pozitív megerősítést hajlamosabbak kiemelni, mint a kétségeket. Valamint azt is érdemes megjegyezni, hogy az egyszerű ráhagyatkozási esetek jelentős része nem egy véletlenszerű szakértő véleményére alapoz, hanem a saját orvosáéra, vagy egyéb módon ismert szakértőére. Úgy tűnik, ez a személyes ismeretség fontos szerepet játszik, ugyanis bizalmi viszonyt eredményez, amely sokszor nagyobb súllyal esik a latba, mint pl. az ismeretlen szakértők fokozatai és intézményes garanciái.

Ahogy láthatjuk, normatív elméleteink készítőinek javaslatai ellenére az intézményes szempontok (rangok, fokozatok – 4b. típus) szintén ritkán játszottak szerepet a laikusok szakértőkről (vagy azok által képviselt álláspontokról) alkotott ítéleteiben. Ugyanez érvényes a szaktekintély illegitimitásának azonosítására (4c típus). Ennek egyik oka az előbb említett tényező lehet, azaz a személyes ismeretség előnyben részesítése az intézményes garanciákkal szemben. Ugyanakkor azt is érdemes figyelembe venni, hogy a laikusok többsége nem sok ismerettel rendelkezik a tudomány intézményrendszeréről, így nem képes azonosítani azokat a jegyeket, amelyek erősíthetik vagy gyengíthetik egy szakértő felkészültségébe, kompetenciájába vetett bizalmat. Számos egyéb kulturális vagy társadalmi mező transzparenssebbnek tűnik a laikus számára, részben talán azzal összefüggésben, hogy mekkora érdeklődés övezi őket – márpedig míg a tudományos eredmények iránt komoly érdeklődés figyelhető meg (pl. médiaforumokon), addig a tudomány tényleges működése iránt jóval kevesebb. Úgy tűnik, az általános szociális intelligencia nem terjed ki a metatudományos ismeretek körére.

Ugyanakkor az általános szociális intelligencia (5. típus) mutatkozott a legfontosabb tényezőnek a vizsgálatunkban. Ez komoly mértékben növeli a Collins és Evans képviselt program alapvetésének hitelességét, vagyis azt, amit „transzmutációnak” (az 1. ábrán „átalakítás”) neveznek: a laikusok szociális ítélőképességeket arra használják, hogy ítéleteket hozzanak technikai kérdésekben (Collins–Evans 2007: 15, bővebben Collins–Weinel 2011). A metaszakértelem nem azt jelenti, hogy a laikusnak is szakértővé kell válnia (azon a területen, amelyről ítéletet kell hoznia), hanem azt, hogy képes valamekkora mértékben tájékozódni és eligazodni a szakértői kultúrában, annak társas dimenziója mentén.

4. Diszkusszió

4.1 A metaszakértelem elemei

Az esettanulmányunk azt mutatja, hogy a laikusok időnként igenis megítélik és felülbírálják a szakértők álláspontjait, ám azok a szempontok, amik alapján ezt teszik, alkalmazásuk gyakoriságát tekintve nem felelnek meg a témával kapcsolatos normatív elméletek elvárásainak. A továbbiakban feltételezem, hogy ezek a normatív elvárások megalapozottak annyiban, hogy nagyobb mértékű érvényesülésük fokozná a metaszakértelmi döntések megbízhatóságát. Továbbá azt is feltételezem, hogy mivel a mateszakértelem a szakértelem egyik formája, ezért maga is fokozat kérdése, vagyis a tudományos szakértők megítélésének készségei fejleszthetők irányított képzés és tapasztalat segítségével. Az alábbiakban először azonosítani próbálom azokat a területeket, amelyek fejlesztése a leginkább relevánsnak tűnik a metaszakértelem szempontjából, aztán azt a problémát tárgyalom, mennyire jogosult alkalmazni a szakértelem fogalmát az általunk vizsgált jelenségkörre, végül mindezek alapján néhány általános normatív konklúziót fogalmazok meg.

annak vizsgálata, hogy mik lehetnek a valódi szakértőiség normatív feltételei, és mennyire játszanak szerepet ezek a hétköznapi szociális ítéleteiben. (Megköszönöm egy névtelen bírálónak, hogy erre felhívta a figyelmemet.)

A metaszakértelem speciális elemeinek első csoportjába tartoznak az argumentatív tudatosság és ismeretek, azaz a szakértők érveinek megítélésére vonatkozó készségek. Nem sorolom ide azt a Brewer és Goldman által egyaránt tárgyalt lehetőséget, amikor az érvek tartalmának érdemi megítéléséről van szó: nem azért, mert lehetetlennek vagy praktikusán ritkának tartom, hanem mert az ilyen megítélés szakértelmet igényel a laikustól a szakértő területén, nem pedig metaszakértelmi készségeket. Ugyancsak nem sorolom ide Goldman „dialektikus teljesítményét”, hiszen az érvelés gyorsaságának, gördülékenységének megítélése nagy mértékben az éthosz dimenziójába tartozik, és még ha összefüggésben is áll az érvelő kompetenciájával, ez gyakran észrevétlenül félrevezető lehet.

Mindazonáltal vannak olyan diszkurzív tényezők, amelyek közvetlenebb kapcsolatban állnak az érvek episztemikus erejével. Ilyenek például az olyan alapvető feltételek, mint az érvek konzisztenciája (vagy ellentmondásossága), a kifejtés szerkezetének világos (vagy homályos) volta, a premisszák és a konklúzió összefüggésének (esetleg körkörös viszonyának) kérdése. Természetesen minél ezoterikusabb egy szakterület fogalmi hálója és módszertana, annál nehezebb a formai jellegzetességeket elkülöníteni a tartalmiaktól, ám mégis könnyebb lehet ezeket megítélni, mint az érvek tartalmi helytállóságát. Hasonlóan megítélhető például az, hogy a használt érvelési eszközök mennyire megbízhatók (többek között erre hívja fel a figyelmet Walton 2008). Az érvelést gyengítik például az érzelmekre apellálás különböző esetei, a rosszhiszemű *ad hominem* érvek, az irreleváns vagy félrevezető tekintélyérvek²⁰, stb. Ugyancsak informatív lehet a vitahelyzet kezelésének módja, a dialektikus attitűd (nem pedig teljesítmény): az olyan tudatos trükkök vagy tudattalan hibák, mint a szalmabáb-érvelés, az árnyékbokszolás, a bizonyítás terhének áthárítása, illetve a racionális vitahelyzet implicit szabályainak megszegése (ilyen szabályokat gyűjt össze pl. Eemeren–Grootendorst 2004: 190–196).

Megjegyzendő, hogy mindezek a tényezők az álláspontok elfogadása *ellen* szólnak, nem pedig mellettük, vagyis elsősorban a kétely megfogalmazására és a bizalom visszavonására adnak alapot, mintsem megerősítő szereppel bírnak. Természetesen a negatív tényezők is szerepet játszanak a rivális szakértői álláspontok közötti választás esetén. Emellett az érvelési hibák elemezhetőek olyan módon is, amely érzékenyebb a kontextusra, és figyelembe veszi az érvek erőssége és meggyőző volta közti egyensúlyozást viták lépései mentén („stratégiai manőverezés”, pl. Eemeren 2009). Mindettől függetlenül itt azt kell hangsúlyozni, hogy ezek a tényezők olyan kompetenciák alapján nyújtanak segítséget az értékelésben, amelyek függetlenek a megítélt szakértők sajátos kompetenciáitól, és mező-függetlenségük igen széles körű alkalmazhatóságot tesz lehetővé – gyakorlatilag az elméleti szakértők minden formájára kiterjedve, ahol elvárjuk a racionális érvelés mintázatainak érvényesülését. Továbbá feltehető, hogy ezen tényezők tudatosításának és értékelésének készsége legalább részben fejleszthető érveléstechnikai tájékozottság, képzés és gyakorlat segítségével. Fokozott jelentőséget kap ez annak fényében, hogy az esettanulmányunk azt mutatja, a laikusok metaszakértelmi ítéleteiben sokkal ritkábban játszanak szerepet ezek a szempontok, mint azt a normatív elméletek elvárnák.

A metaszakértelmi készségek második csoportját a vonatkozó szociális készségek alkotják. Ezeknek egy része feltehetőleg olyan, amelyre szert teszünk társadalmi életünk és boldogulásunk során („globális ítélőképesség”) – például az érdekek vagy elfogultságok figyelembe

²⁰ Szemben az informális logikai megközelítéssel, amely a tekintélyérveket egy séma mentén elemzi és azt a kérdést vizsgálja, hogy milyen feltételek mellett tekinthető erősnek egy tekintélyre való hivatkozás, az ún. pragmadialektikai megközelítés funkcionális, a vita koreográfiájába illeszkedő szerepet tulajdonít nekik (összehasonlításért lásd: Wagemans 2011, Kutrovátz 2012), retorikai elemzések pedig kiemelik ezek „megfélemlítő” használatát (Goodwin 1998). Ezen álláspontok ötvözését kísérli meg Koszowy–Walton (2016) ún. dialógusprofilok mentén történő elemzéssel.

vétele²¹ vagy a jóhiszeműség általános kritériumainak megítélése. Az esettanulmányunk azt mutatja, hogy a laikusok gyakran hoznak metaszakértelmi ítéletet egyfajta általános szociális intelligencia alapján.

Ugyanakkor felmerül a kérdés, hogy vajon mennyire megbízhatóak ezek az ítéletek, azaz mennyire használhatók fel az általános szociális tájékozottságunk tényezői arra, hogy szakértők álláspontjai közti döntésekben lehetővé tegyék a tájékozódást. Ha felidézzük Collinsék példáit (különösen a hidegfúzióra vonatkozót), akkor felmerülhet a gyanú, hogy az említett szerzők túlságosan optimisták, mert – legalábbis Magyarországon – igen kevés ember tudna helyes ítéletet hozni szociális ismeretei alapján. Collinsék is elismerik, hogy ez az ítélőképesség „nagyon megbízhatatlan, mivel hajlamosak vagyunk túl sokat tulajdonítani a sztereotip megjelenésnek és sztereotip viselkedésnek” (Collins–Evans 2007: 51). A helyzet azonban ennél bonyolultabb: függetlenül attól, hogy mennyire vagyunk kitéve a szociálpszichológiában gyakran vizsgált sztereotípiák hatásainak, és ezek mennyire vezetnek félre bennünket, a globális ítélőképesség csak annyiban alkalmazható a tudomány szociális világában való tájékozódásra, ha egyrészt a tudomány szociális dimenziója kellően hasonlít a kultúra számos egyéb területének társas gyakorlatára, másrészt amennyiben sajátosságokkal bír, akkor ezek jól ismertek és átláthatók a kívülállók számára.

Ez utóbbi feltevés megalapozatlannak látszik. A populáris kultúrában ritkán jelenik meg a tudomány szociális gyakorlatának pontos ábrázolása, vagy akár a pontos ábrázolás igénye, ami arra utal, hogy a laikusokat nem igazán érdekli, valójában hogyan is működik a tudomány. Bár a *social studies of science* hagyományának egyik kezdeti célkitűzése volt ennek a társas gyakorlatnak a feltárása és bemutatása (lásd pl. Collins és Pinch Gólem-sorozatát), a nyilvánosság tudományképe továbbra is döntően naiv.²² Ráadásul a tudomány oktatása is ismeretorientált, és szinte egyáltalán nem jelenik meg benne társas gyakorlatként felfogott tudomány. Így tehát kijelenthető, hogy a mai átlagos laikus nagyon pontatlan képpel bír a tudomány szociális dimenziójáról – például arról, hogy milyen intézményes keretek között folyik a kutatás, vagy hogy a státuszok, képesítések, fokozatok milyen rendszere tagolja a tudományos szakma szociális hálóját.

Ahhoz, hogy Kenny vagy Brewer kredencialista javaslatát, a szakértők megbízhatóságának képesítések alapján történő megítélését elfogadjuk, laikusként tisztában kell lennünk a képesítések értékével és jelentésével. Ahhoz, hogy el tudjuk dönteni, mennyire elfogadott vagy vitatott egy álláspont a szakértők körében, valamekkora rálátással kell rendelkezünk a tudományos kommunikáció formáira és szokásaira, hogy meg tudjuk ítélni, mit jelent az, ha egy tudományos szakértő hivatkozik valamire. Annak érdekében, hogy eldöntsük, egy adott szakértő valóban a releváns szakterület szakértője-e, alapvető ismeretekkel kell rendelkezni a tudományágak diszciplináris tagolódásának rendszeréről, vagy legalább arról, honnan meríthetünk ez ügyben megbízható ismereteket. Azaz feltehető, hogy a tudományos kutatás szociális gyakorlatára való rálátás (mit jelent kutatni, hogyan működik a tudományos munkamegosztás, mik a diszciplináris és lokális kooperáció formái, milyen szociális folyamatok vezetnek az adatok felvételétől az eredmények megfogalmazásáig és elfogadásáig) hasznára válik a nyilvánosságnak egy olyan kultúrában, amely oly sok szempontból függ a tudománytól.²³

²¹ Ugyanakkor Frank Zenker (2011) amellett érvel, hogy az *ad hominem*-ek (legalábbis ezek érdekekre hivatkozó fajtájuk) végeredményben használhatatlanok a szakértők megítélésében, mert a laikusok nem képesek megítélni ezek jogosságát.

²² Nem javít a helyzeten, hogy a tudományos gyakorlat tárgyilagos elemzését gyakran támadásként élik meg a tudósok, mint pl. a tudományháborúban (lásd pl. Gross–Levitt 1994, Sokal–Bricmont 1998), valamint hazai példaként lásd Tél (2012), Woynarovich (2013).

²³ Az informális logikai megközelítés is kitűnően példázza azt az elvárást, amely szerint a laikusoknak komoly metaszakértelmi tájékozottságra van szükségük a boldogulásukhoz. Lásd Walton (1997:

4.2 A metaszakértelem mint szakértelem

A „metaszakértelem” kifejezés azt sejteti, hogy a szakértők értékelésének készsége maga is szakértelemnek tekinthető, miközben a fentiek alapján azt váránk, hogy olyan készségeket illessünk vele, amelyek a társadalom széles körében elterjedtek. Jogos-e szakértelemnek tekinteni valamit, ami nem egy szűk csoport privilégiuma, hanem szinte bárki számára hozzáférhető, aki csak veszi az erőfeszítést az elsajátításához?

Magát a „metaszakértelem” kifejezést Collinsék programjából kölcsönzöm, és ahogy láthattuk, ők sokkal megengedőbbben használják a szakértelem kifejezést, mint általában pl. az ismeretelméleti hagyomány. A szakértelem periódusos rendszerében (lásd 1. ábra) egy tárggyal kapcsolatos szakértelem igazából fokozati kérdés, a befektetett munka és a releváns tapasztalat mértéke határozza meg – valamint mindenekelőtt a szocializáció, azaz a szakértői diskurzusba való belevettség. Ilyen értelemben a metaszakértelem tekinthető egy – ideális esetben – nem túl nehezen elsajátítható és széles körben elterjedt szakértelmi formának.

Ebben a megközelítésben hangsúlyossá válik, hogy a szakértelmi formák fejleszthetők irányított képzés és tapasztalat segítségével, beleértve a szakértők, különösen a tudományos szakértők megítélésének készségeit is. Ha azt várjuk el a szakértőktől, hogy kiemelkedő képzettséggel, gyakorlattal és tapasztalattal rendelkezzenek, akkor ez a „kiemelkedő” teljesítmény felfogható egyrészt úgy, mint ami hosszas tanulási folyamat eredménye. Ennek a folyamatnak az elemzésére koncentrálnak például Hubert Dreyfus, a mesterséges intelligencia neves kutatója és kritikusa (pl. Dreyfus–Dreyfus 2005), valamint a tanulmányunk elején említett pszichológiai hagyomány (Ericsson et al. 2006). Ekkor persze a laikus és szakértő közti határvonal elmosódik, hiszen a szakértőiség a tapasztalat és gyakorlat fokozati kérdésévé válik – sokan ezért a „laikus” fogalma helyett a „kezdő” fogalmát használják, hogy jelezzék: a laikus és a szakértő egy folyamat két végpontján található (pl. Goldman 2001).

A „kiemelkedő” jelző ugyanakkor értelmezhető úgy is, mint ami egy általános társadalmi környezethez képest azonosítható, vagyis a szakértői státusz a laikusok sokaságának háttérében rajzolódik ki. Ez utóbbi feltevés alapján azonban szakértőnek tekinthetünk olyasvalakit is, aki kevés tapasztalattal és gyakorlattal rendelkezik, ha az mégis több annál, mint amivel a legtöbben rendelkeznek.²⁴ Másfelől, a jelentős gyakorlat és képzés is kevés lehet a szakértőiséghez, ha ugyanaz a gyakorlat és tapasztalat túl sokak számára elérhető. Az írás és olvasás készsége például irányított képzés és tapasztalat révén sajátítható el, mégsem szokás a szakértelem egyik formájának tekinteni, hiszen szinte mindenki rendelkezik vele. Azonban nem volt ez mindig így, és bizonyos korokban és kultúrákban az írás-olvasás készsége komoly privilégiumot jelentett – ami világosan illusztrálja, hogy ugyanaz a készség hogyan nyerhet vagy veszíthet szakértelmi státuszt a kulturális kontextus függvényében. A szakértelem ugyanis – ebben a felfogásban – éppen az ismereti (vagy akár a gyakorlati) függés reláció-

223) listáját a szakértői érvek ellenőrzésére szolgáló kérdésekről: „1. *Szakértelem*: Mennyire hiteles *E* [személy] mint szakértői forrás? 2. *Szakterület*: *E* annak a területnek szakértője, melyhez *A* [állítás] tartozik? 3. *Vélemény*: Mit mondott *E*, ami *A*-t implikálja? 4. *Megbízhatóság*: *E* egy személyesen megbízható forrás? 5. *Konzisztencia*: Konzisztens-e *A* más szakértők állításaival? 6. *Bizonyíték*: *E* állítása bizonyítékon alapul?”

²⁴ Például a turistautakon történő bukfeneczeve közlekedés terén, feltéve, ha ezt kevesen gyakorolják kiemelkedő szinten. Persze itt felvethető, hogy a „szakértelem” ezen formájának oly kicsi a társadalmi szükséglete, hogy az aláássa szakértelmi szerepét (lásd pl. Fuller 2006, aki a korlátolt elérhetőség mellett a társadalmi relevanciát nevezi meg a szakértelem kritériumaként).

jában jelenik meg, ám ha a szakértelmi forma túlságosan elterjedt, akkor azon a területen a függés társadalmi jelensége felszámolásra kerül.²⁵

Bár néhányan elkötelezik magukat amellett, hogy a szakértőiség státuszának feltétele a korlátozott társadalmi elérhetőség (pl. Fuller 2006), mind Collinsék koncepciója szembemegy ezzel az előfeltevéssel, amikor az anyanyelv használatát szakértelemként elemzi (Collins–Evans 2007: 15–18)²⁶, mind a teljesen más perspektívából közelítő Dreyfus is ellentmond ennek az elvárásnak, amikor az autóvezetés készségének kifejlesztését használja egyik alap-példaként a szakértelem elsajátítására (Dreyfus–Dreyfus 2005).²⁷ Ha tehát mi is megengedjük azt, hogy létezzenek széles körben elterjedt (vagyis gyengített értelemben vett) szakértelmi formák – azaz képzés és tapasztalat révén fejleszthető kompetenciák –, akkor a metaszakértelem, legalábbis az általában vett szakértők megítélésének alapvető készsége is kétségkívül ide tartozik.

Mindez szemantikai problémának tűnhet,²⁸ hiszen függetlenül attól, hogy a szakértők (vagy szakértői álláspontok) megítélésére vonatkozó készségeket valóban szakértelemnek akarjuk-e nevezni, vagy egyszerűen készségeknek vagy bármi másnak, természetesen nem befolyásolja azt a felvetést, hogy ezek a készségek széles körben elsajátíthatók és a befektetett munka és érintettség függvényében fejleszthetők.

²⁵ Goldman az utóbbi időben ahhoz köti a szakértelem fogalmát, hogy a szakértő képes segíteni másoknak (akik maguktól nem lennének képesek erre) bizonyos kérdések megválaszolásában vagy problémák megoldásában (pl. Goldman 2016: 4). Ez a megközelítés egyszerre feltételezi a kiemelkedő tapasztalatot (ami alapján képes segíteni), valamint a társadalmi igényt (ami miatt segítségért fordulnak hozzá), miközben igyekszik kikerülni az attribúció fogalmával kapcsolatos problémákat (szakértő-e valaki, ha nagyon ért valamihez, de senki sem tarja szakértőnek, vagy ha nem ért valamihez, de sokan tartják szakértőnek). Christian Quast (2018) nemrég egy olyan „kiegyensúlyozott” felfogás mellett érvelt, amelyben a szakértői készségek birtoklása és a szakértői státusz tulajdonítása olyannyira összefüggenek, hogy nem érdemes a kettőt külön tárgyalni vagy akár szembeállítani egymással.

²⁶ Collins (2013) később kidolgozott egy háromdimenziós modellt, ami egyszerre szeretné érvényesíteni a társadalmi hozzáférés szempontját („ezoterikusság dimenziója”), a készségsajátítás mértékének a szempontját („egyéni teljesítmény dimenziója”), valamint a beleszocializálódás (számára alapvető) szempontját („hallgatólagos tudás elérhetőségének dimenziója”). Ebben a 3D térben felvázolható, hogyan válik valaki „egyre szakértőbbé”, vagy hogyan változik egy terület szakértői státusza a társas környezet függvényében.

²⁷ Újabb hasonló ismeretelméleti megközelítésre példa Watson (2018), aki szintén a szakértőnek egy olyan fogalma ellen érvel, amelyik a társadalom egészével szembeni leszűkítésre alapoz, és helyette ő is a készségeket hangsúlyozza az ismeretek helyett. Szintén a készség-alapú szakértelem fogalmának részletes védelmét nyújtja Stichter (2015). Néhány különböző szakértő-fogalomról (elfogult) összefoglalót kínál Goldman (2016).

²⁸ Kivéve, ha ragaszkodunk a szakértelem restriktív (szűk csoportra korlátozó) fogalmához, ugyanakkor fenntartjuk a metaszakértelem (azaz a szakértők megítélésére vonatkozó készségek) fogalmának jogosságát. Ekkor egy olyan lehetőség merül fel, mely szerint a laikusok metaszakértőkhöz fordulnak azért, hogy segítséget kérjenek az ellentmondó szakértői vélemények közti tájékozódásban. Ez azonban felvet egy regresszusproblémát (hasonlóan ahhoz, amit Brewer esetén említettünk), hiszen ha a laikus maga nem képes tájékozódni a szakértők között, akkor ugyanígy nem lesz képes dönteni az ellentmondó metaszakértők között – hacsak nem feltételezzük, hogy a metaszakértők megítélésére vonatkozó készségek eltérnek annyira a szakértők megítélésére vonatkozó készségektől, hogy az előbbiek könnyebben hozzáférhetőek a szélesebb nyilvánosság (azaz nem egy szűk specialista csoport) számára, amely feltételezés nem tűnik megalapozottnak.

4.3 Normatív konklúziók

Az alábbiakban egy normatív összegzését és rendszerezését kínálok a korábban ismertetett javaslatoknak. A normativitás itt annyit jelent, hogy az eddigiek alapján felteszem, hogy a szakértők értékelésének és kiválasztásának olyan tényezőit tárgyalom, amelyek várhatóan növelik a döntés megbízhatóságát, méghozzá ahhoz képest, amit az erre irányuló speciális képzést vagy ismereteket nélkülöző, általános döntési mechanizmusok eredményeznének. Így azt is gondolom, hogy társadalmi létünkben előnyünkre válna, ha széles körben törekednénk a tudományos szakértőkkel kapcsolatos ítélőképesség tudatos fejlesztésére. Ugyanakkor megalapozatlannak tűnik az az elvárás, hogy a nyilvánosság érdeklődése spontán módon forduljon a tudomány felé. Ezért azt szeretném felvetni, hogy milyen módokon és területeken fejleszthetők a releváns tájékozottság és készségek.

Az első és legnyilvánvalóbb terület az oktatás. A fentiek alapján kijelenthető, hogy a tudományos oktatás keretei között metatudományos oktatásra is szükség volna. Ha az oktatott ismeretek hasznosíthatóságának szempontját és a kompetens állampolgári attitűd kialakításának célját tartjuk szem előtt, akkor megkockáztathatjuk, hogy a tudománnyal kapcsolatos történeti, szociológiai témák legalább akkora mértékben szolgálják a tudomány megértését, mint a tudományos ismeretek elsajátítása, hiszen tájékozottságot nyújtanak kultúránk egy rendkívül fontos szegmense, a tudomány kapcsán. Amennyiben a tudomány mint szakértői kultúra²⁹ ismerete alapvető a tudományos szakértők állításainak megítélésében, ahogy Collinsék állítják, akkor elengedhetetlennek tűnik, hogy ennek tulajdonságaival mindenki megismerkedjék, aki bármit is megalapozottan gondolni kíván a tudományról.

Az oktatási koncepció átalakításával egyébként nemcsak a szociális, hanem az argumentatív elemei is fejleszthetők a tudományra irányuló metaszakértelemnek, elsősorban érvelői és érvelemzői készségek fejlesztésével. Ennek terepe a problémacentrikus oktatás, vagyis a problémamegoldó viták, a racionális elemzésre és konszenzuális döntések meghozatalára irányuló eljárások gyakoroltatása, valamint az argumentatív „életformákba” való szocializáció – azaz (szintén Collinsék elmélete alapján) az érvelő diskurzus jellemezte területek (meta)szakértőjévé válás elősegítése.

A második releváns területet a tudományos ismeretterjesztés és tájékoztatás nyújtja. A tudománytanulmányok szakmai szempontjai alapján elgondolt tájékoztatás (pl. Gregory–Miller 1998) érzékeny arra a társadalmi kontextusra, amelyik döntően árnyalja és értelmezi a hírt, és egyszerre tartja szem előtt a tudomány és a nyilvánosság igényeit. A tudomány elterjedt „hősi mítoszainál” realisabb kép kialakítása azért is sürgető lehet, mert az ennek megfelelően megfogalmazott elvárások kevésbé ütköznenek az egyébként gyakran megcáfolt tapasztalattal (a tudomány tökéletlenségének jegyei az elvárt hibátlansággal szemben), márpedig a torz elvárások sorozatos sikertelenségének élménye alááshatja a tudományba vetett társadalmi bizalmat. Ráadásul a szokásos tájékoztatási formák éppoly érzéketlenek a tudomány gyakorlatára és társadalmi dimenziójára, mint a jelenlegi tudományos oktatás, és képtelenek árnyalni a nyilvánosság amúgy is elégtelen képét a tudományról.

A harmadik fontos területet a társadalmi cselekvés szervezett formái kínálják. Az elmúlt évtizedekben egyre fokozódik az érdeklődés a részvételi demokrácia olyan lehetőségei iránt, amelyek megnövekedett társadalmi aktivitást eredményeznek a tudományos-technikai döntéshozatal területén (*public engagement with science*). Ha a nyilvánosság érdekeltté tehető a tudományos problémákkal kapcsolatban – akár annak tudatosításával, hogy a tudományt részben az adófizetők pénzéből finanszírozzák, és ez konkrét társadalmi döntések sokaságát

²⁹ Ha a tudósokra szakértőkként tekintünk, az lényeges pontokon eltérő elvárásokat fogalmaz meg velük szemben, mint a klasszikus tudománykép. Lásd Kutrovátz (2016).

igényli, akár a jelentős társadalmi vonatkozású kutatásokra irányított figyelemmel és diskurzussal –, akkor elképzelhetővé válik a tudományos szakértőkre vonatkozó tájékozottság kialakulásának alulról szerveződő modellje. Mivel a tudomány autonómiájának ideálját ma fokozatosan felváltja a politika- és piacvezérelt koncepció, kívánatosná válhat a nyilvánosság aktív szerepvállalása.

IRODALOM

- Bereiter, Carl – Scardamalia, Marlene (1993) *Surpassing Ourselves: An Inquiry into the Nature and Implications of Expertise*. Chicago, Open Court.
- Bourdieu, Pierre (1986) The Forms of Capital. In: Richardson, John (1986ed.) *Handbook for Theory and Research for the Sociology of Education*. New York, Greenwood. 241–258.
- Brewer, Scott (1998) Scientific Expert Testimony and Intellectual Due Process. *The Yale Law Journal*, 107. 1535–1681. <https://doi.org/10.2307/797336>
- Coady, Cecil Anthony John (1992) *Testimony: A Philosophical Study*. Oxford, Oxford University Press.
- Collins, Harry (2013) Three dimensions of expertise. *Phenomenology and the Cognitive Sciences*, 12/2. 253–273. <https://doi.org/10.1007/s11097-011-9203-5>
- Collins, Harry (2017) Interactional Expertise and Embodiment. In: Sandberg, Jörgen – Rouleau, Linda – Langley, Ann – Tsoukas, Haridimos (2017ed.) *Skillful Performance: Enacting Capabilities, Knowledge, Competence, and Expertise in Organizations*. Oxford, Oxford University Press. 125–146. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198806639.003.0006>
- Collins, Harry – Evans, Robert (2002) The third wave of science studies: Studies of expertise and experience. *Social Studies of Science*, 32/2. 235–296. <https://doi.org/10.1177/0306312702032002003>
- Collins, Harry – Evans, Robert (2007) *Rethinking Expertise*. Chicago, The University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226113623.001.0001>
- Collins, Harry – Pinch, Trevor (1993) *The Golem: What You Should Know about Science*. Cambridge, Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107295612>
- Collins, Harry – Pinch, Trevor (1998) *The Golem at Large: What You Should Know about Technology*. Cambridge, Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511541353>
- Collins, Harry – Pinch, Trevor (2005) *Dr. Golem: How to Think about Medicine*. Chicago, The University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226113692.001.0001> [magyarul: *Dr. Gólem: útmutató az orvostudományhoz*. Budapest, Scolar kiadó, 2007]
- Collins, Harry – Weinel, Martin (2011) Transmuted Expertise: How Technical Non-Experts Can Assess Experts and Expertise. *Argumentation*, 25/3. 401–413. <https://doi.org/10.1007/s10503-011-9217-8>
- cotcot (2009) <https://web.archive.org/web/20091005023638/http://www.cotcot.hu/test/cikk/4819> [eredeti: <http://cotcot.hu/test/cikk/4819>] Megnyitva: 2019.02.16.

- Dreyfus, Hubert L. (2017) On Expertise and Embodiment: Insights from Maurice Merleau-Ponty and Samuel Todes. In: Sandberg, Jörgen – Rouleau, Linda – Langley, Ann – Tsoukas, Haridimos (2017ed.) *Skillful Performance: Enacting Capabilities, Knowledge, Competence, and Expertise in Organizations*. Oxford, Oxford University Press. 147–159. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198806639.003.0007>
- Dreyfus, Hubert L. – Dreyfus, Stuart E. (2005) Peripheral Vision: Expertise in Real World Contexts. *Organization Studies*, 26. 779–792. <https://doi.org/10.1177/0170840605053102>
- Eemeren, Frans H. van (ed.) (2009) *Examining Argumentation in Context. Fifteen studies on strategic maneuvering*. Amsterdam, John Benjamins.
- Eemeren, Frans van – Grootendorst, Rob (1984) The History of the *Argumentum Ad Hominem* Since the Seventeenth Century. In: Krabbe, Erik C.W. – Dalitz, Renee J. – Smit, Pier A. (1984ed.) *Empirical Logic and Public Debate*. Amsterdam, Rodopi. 49–68. https://doi.org/10.1007/978-3-319-20955-5_32
- Eemeren Frans H. van – Grootendorst, Rob (2004) *A Systematic Theory of Argumentation: The Pragma-dialectical Approach*. Cambridge, Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511616389>
- Ericsson, K. Anders – Charness, Neil – Feltovich, Paul J. – Hoffman, Robert R. (ed.) (2006) *The Cambridge handbook of expertise and expert performance*. Cambridge, Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511816796>
- Ericsson, K. Anders – Hoffman, Robert R. – Kozbelt, Aaron – William, A. Mark (ed.) (2018) *The Cambridge handbook of expertise and expert performance, 2nd edition*. Cambridge, Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316480748>
- Fuller, Steve (1987) On regulating what is known: A way to social epistemology. *Synthese*, 73/1. 145–183. <https://doi.org/10.1007/BF00485445>
- Fuller, Steve (1988) *Social Epistemology*. Bloomington, Indiana University Press.
- Fuller, Steve (2006) The constitutively social character of expertise. In: Selinger, Evan – Crease, Robert P. (2006ed.) *The philosophy of expertise*. New York, Columbia University Press. 342–357. [eredeti: *International Journal of Expert Systems* 7/1. 51–64]
- Funtowicz, Silvio O. – Ravetz, Jerome R. (1993) Science for the Post-Normal Age. *Futures*, 25/7. 739–755. [https://doi.org/10.1016/0016-3287\(93\)90022-L](https://doi.org/10.1016/0016-3287(93)90022-L)
- Gibbons, Michael – Limoges, Camille – Nowotny, Helga – Schwartzman, Simon – Scott, Peter – Trow, Martin (1994) *The new production of knowledge: the dynamics of science and research in contemporary societies*. London, Sage.
- Goldman, Alvin I. (1987) Foundations of social epistemics. *Synthese*, 73/1. 109–144. <https://doi.org/10.1007/BF00485444>
- Goldman, Alvin I. (1999) *Knowledge in a Social World*. Oxford, Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/0198238207.001.0001>
- Goldman, Alvin I. (2001) Experts: which ones should you trust? *Philosophy and Phenomenological Research*, 63/1. 85–109. <https://doi.org/10.1111/j.1933-1592.2001.tb00093.x>
- Goldman, Alvin I. (2002) *Pathways to Knowledge: Private and Public*. Oxford, Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/0195138791.001.0001>
- Goldman, Alvin I. (2016) Expertise. *Topoi*, 37/1. 3–10. <https://doi.org/10.1007/s11245-016-9410-3>

- Goodwin, Jean (1998) Forms of authority and the real ad verecundiam. *Argumentation*, 12. 267–280. <https://doi.org/10.1023/A:1007756117287>
- Gregory, Jane – Miller, Steve (1998) *Science in Public: Communication, Culture, and Credibility*. New York – London, Plenum Trade.
- Gregory, Jane – Miller, Steve (2001) Caught in the Crossfire? The Public's Role in the Science Wars. In: Labinger, Jay A. – Collins, Harry (2001ed.) *The One Culture? A Conversation about Science*. Chicago & London, University of Chicago Press. 61–72. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226467245.003.0005>
[Magyarul: Gregory, Jane – Miller, Steve (2006) Keresztútúben? A nyilvánosság szerepe a tudományháborúban. *Replika* 54–55. 195–205.]
- Gross, Alan G. (1994) The roles of rhetoric in the public understanding of science. *Public Understanding of Science*, 3/1. 3–23. <https://doi.org/10.1088/0963-6625/3/1/001>
- Gross Paul – Levitt, Norman (1994) *Higher Superstition: The Academic Left and Its Quarrels with Science*. New Haven, Yale University Press.
- Hardwig, John (1985) Epistemic dependence. *The Journal of Philosophy*, 82. 335–349. <https://doi.org/10.2307/2026523>
- Hinton, Martin D. (2015) Mizrahi and Seidel: Experts in Confusion. *Informal logic*, 35/4. 539–554. <https://doi.org/10.22329/il.v35i4.4386>
- Kenny, Anthony (1983) The expert in court. *Law Quarterly Review*, 99. 197–216.
- Kitcher, Philip (1993) *The Advancement of Science: Science Without Legend, Objectivity Without Illusions*. Oxford, Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/0195096533.001.0001>
- konteo (2011) <http://konteo.blogrepublic.eu/2011/01/31/az-apollo-11-holdraszallasa/>
Megnyitva: 2019.02.16.
- Koszowy, Marcin – Walton, Douglas (2016) Profiles of dialogue for repairing faults in arguments from expert opinion. *Logic and Logical Philosophy*, 26/1. 79–113. <https://doi.org/10.12775/LLP.2016.014>
- Kusch, Martin (2002) *Knowledge by Agreement: The Programme of Communitarian Epistemology*. Oxford, Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/0199251223.001.0001>
- Kutrovátz Gábor (2010a) Trust in Experts: Contextual Patterns of Warranted Epistemic Dependence. *Balkan Journal of Philosophy*, 2/1. 57–68. <https://doi.org/10.5840/bjp20102116>
- Kutrovátz Gábor (2010b) Knowing with Experts: Contextual Knowledge in and around Science. *Theorie Vedy/Theory of Science*, 2010/4. 479–505.
- Kutrovátz Gábor (2010c) Hogyan értékelhetünk szakértői véleményeket? In: Kutrovátz Gábor – Láng Benedek – Zemplén Gábor (2010szerk.) *Határmunkálatok a tudományban*. Budapest, L'Harmattan. 148–165.
- Kutrovátz Gábor (2012) Expert Authority and Ad Verecundiam Arguments. In: Eemeren, Frans van – Garssen, Bart (2012ed.) *Exploring Argumentative Contexts*. Amsterdam, John Benjamin. 197–211. <https://doi.org/10.1075/aic.4.12kut>
- Kutrovátz Gábor (2016) A tudós mint szakértő. In: Paksi Dániel (2016szerk.) *Emergencia és tudomány*. Budapest, L'Harmattan. 153–162.

- Kutrovátz Gábor – Láng Benedek – Zemplén Gábor (2008) *A tudomány határai*. Budapest, Typotex.
- Lackey, Jennifer – Sosa, Ernest (ed.) (2006) *The Epistemology of Testimony*. Oxford, Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199276011.001.0001>
- LaBarge, Scott (1997) Socrates and the Recognition of Experts. *Apeiron*, 30/4). 51–62. <https://doi.org/10.1515/APEIRON.1997.30.4.51>
- Latour, Bruno (1987) *Science in Action*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Longino, Helen (1990) *Science as Social Knowledge*. Princeton, Princeton University Press.
- Mizrahi, Moti (2013) Why Arguments From Expert Opinion are Weak Arguments. *Informal Logic*, 33/1. 57–79. <https://doi.org/10.22329/il.v33i1.3656>
- Orr, Daniela – Baram-Tasbali, Ayalet (2018) Science and Politics in the Polio Vaccination Debate on Facebook: A Mixed-Methods Approach to Public Engagement in a Science-Based Dialogue. *Journal of Microbiology and Biology Education*, 19/1. <https://doi.org/10.1128/jmbe.v19i1.1500>
- Platón (1984a) Kharmidész. In: *Platón összes művei. I. kötet*. Budapest, Európa. 55–95.
- Platón (1984b) Ptótagorasz. In: *Platón összes művei. I. kötet*. Budapest, Európa. 173–266.
- Quast, Christian (2018) Towards a Balanced Account of Expertise. *Social Epistemology*, 32/6. 397–418. <https://doi.org/10.1080/02691728.2018.1546349>
- reakcio (2009) https://mandiner.blog.hu/2009/11/04/a_felelem_bere_6_milliard?fullcommentlist=1
[eredeti:
http://reakcio.blog.hu/2009/11/04/a_felelem_bere_6_milliard?fullcommentlist=1]
Megnyitva: 2019.02.16.
- Ribeiro, Rodrigo (2017) The Embodied versus Embedded Versions of Expertise: Revisiting the Dreyfus–Collins Debate. In: Sandberg, Jörgen – Rouleau, Linda – Langley, Ann – Tsoukas, Haridimos (2017ed.) *Skillful Performance: Enacting Capabilities, Knowledge, Competence, and Expertise in Organizations*. Oxford, Oxford University Press. 184–209. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198806639.003.0009>
- Seidel, Markus (2014) Throwing The Baby Out With The Water: From Reasonably Scrutinizing Authorities To Rampant Scepticism About Expertise. *Informal Logic*, 34/2. 192–218. <https://doi.org/10.22329/il.v34i2.3886>
- Selinger, Evan – Dreyfus, Hubert – Collins, Harry (2007) Interactional expertise and embodiment. *Studies in History and Philosophy of Science* 38. 722–740. <https://doi.org/10.1016/j.shpsa.2007.09.008>
- Selinger, Evan. – Crease, Robert P. (ed.) (2006) *The philosophy of expertise*. New York, Columbia University Press.
- Selinger, Evan – Mix, John (2006) On Interactional Expertise: Pragmatic and Ontological Considerations. In: Selinger, Evan – Crease, Robert P. (2006ed.) *The philosophy of expertise*. New York, Columbia University Press. 302–321. [Eredeti: *Phenomenology and the Cognitive Sciences* 3/2. 145–163. <https://doi.org/10.1023/B:PHEN.0000040825.60925.a4>]
- Shapin, Steven (1994) *A Social History of Truth*. Chicago, University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226148847.001.0001>

- Slatter, Philip E. (1990) Models of Expertise in Knowledge Engineering. In: Adeli, Hojjat (1990ed.) *Knowledge Engineering: Fundamentals. Vol. 1.* New York, McGraw Hill Publishing. 130–156.
- Sokal, Alan D. – Bricmont, Jean (1998) *Fashionable Nonsense: Postmodern Intellectuals' Abuse of Science.* New York, Picador USA. <https://doi.org/10.1063/1.882506>
- Solomon, Miriam (2001) *Social Empiricism.* Cambridge, MIT Press. <https://doi.org/10.7551/mitpress/6296.001.0001>
- Stichter, Matt (2015) Philosophical and Psychological Accounts of Expertise and Experts. *Humana.Mente Journal of Philosophical Studies*, 28. 105–128.
- szanalmas (2009) https://web.archive.org/web/20150320223227/http://szanalmas.hu/show_post.php?id=64722 [eredeti: http://szanalmas.hu/show_post.php?id=64722] Megnyitva: 2019.02.16.
- Tél Tamás (2012) Milyen tudomány a fizika? *Természet Világa*, 143/12. 177–183.
- Tindale, Christopher W. (2011) Character and Knowledge: Learning from the Speech of Experts. *Argumentation*, 25/3. 341–353. <https://doi.org/10.1007/s10503-011-9224-9>
- vastagbor (2009) http://vastagbor.blog.hu/2009/11/04/kave_vagy_vakcina_tokmindegy_ki_gyartja Megnyitva: 2019.02.16.
- Wagemans, Jean (2011) The Assessment of Argumentation from Expert Opinion. *Argumentation*, 25/3. 329–339. <https://doi.org/10.1007/s10503-011-9225-8>
- Walton, Douglas (1998) *Ad Hominem Arguments.* Tuscaloosa – London, The University of Alabama Press.
- Walton, Douglas (2008) *Witness Testimony Evidence. Argumentation, Artificial Intelligence, and Law.* Cambridge, Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511619533>
- Watson, Jamie Carlin (2018) What Experts Could Not Be. *Social Epistemology*, 33 (1). 74–87. <https://doi.org/10.1080/02691728.2018.1551437>
- Woynarovich Ferenc (2013) Reflexiók az „Egy tudományos tudománykép védelmében” című írásra. *Természet Világa*, 144/3. 36–37.
- Zenker, Frank (2011) Experts and Bias: When is the Interest-based Objection to Expert Argumentation Sound? *Argumentation*, 25/3. 355–370. <https://doi.org/10.1007/s10503-011-9226-7>
- Ziman, John (1996) ‘Post-Academic Science’: Constructing Knowledge with Networks and Norms. *Science Studies*, 1. 67–80.

ÜDVÖZLET A GYŐZŐNEK? A POPULIZMUS TÉRHÓDÍTÁSA: SZÜKSÉGES FORDULAT, MÚLÓ KORSZELLEM VAGY AUTORITER VESZÉLYFORRÁS?

Benedek István

benedek.istvan@tk.mta.hu; benedek.istvan.mail@gmail.com

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2019.2.27

Absztrakt

A populizmussal kapcsolatos elméleti kutatásomban elsősorban arra kerestem a választ, hogy vajon mit mondhatunk a populizmus és a képviseleti demokrácia kapcsolatáról? Mivel a szakirodalom rendkívüli mértékben széttartó mind a fogalmakat, mind a kapcsolódó értelmezéseket illetően, a következőkben nem néhány szerzőt és azok elméleteit szeretném részletesebben bemutatni, hanem helyette kifejezetten elméleti „értelmezés-csokokat” (narratívákat) és megközelítésmódokat. Bár ezek korántsem hermetikusan zártak egymástól és egyes kérdésekben még csoporton belül is több szólam figyelhető meg, mégis olyan markánsnak érzékelt kutatói pozíciókat takarnak, amelyek segíthetik a populizmus összetett jelenségét elemezni. Reményeim szerint ezzel a szakirodalmi áttekintéssel és csoportosítással nem csupán a politikatudomány releváns álláspontjainak bemutatásához járulhatok hozzá, hanem a populizmus jelenségének komplexebb értelmezéséhez is.

Kulcsszavak

populizmus, képviselet, demokrácia, liberális demokrácia, autokrácia

GREETINGS TO THE VICTORIOUS? THE SPREAD OF POPULISM: A NECESSARY TURN, A TEMPORARY 'ZEITGEIST' OR AN AUTHORITARIAN THREAT?

István Benedek

Abstract

In this theoretical paper on populism, I was primarily looking for an answer to the question what we can say about the relationship between populism and representative democracy. Since the literature is extremely fragmented in terms of both concepts and related interpretations, I do not want to present some authors and their views in detail, but some broader theoretical narratives and approaches. Although these authors are not hermetically sealed from each other, and there are several voices within the group, they still include distinct positions that can help analyze the complex phenomenon of populism. I hope that I can present not only the relevant positions of political science, but also a more complex interpretation of the phenomenon of populist political leadership and communication.

Keywords

populism, representation, democracy, liberal democracy, autocracy

ÜDVÖZLET A GYŐZŐNEK? A POPULIZMUS TÉRHÓDÍTÁSA: SZÜKSÉGES FORDULAT, MÚLÓ KORSZELLELEM VAGY AUTORITER VESZÉLYFORRÁS?¹

Benedek István

Bevezetés

Május végén a legtöbb politikai szereplő szerint „sorsdöntő” Európai Parlamenti választásokat tartottak az Európai Unióban. Nem biztos azonban, hogy a bevándorlás vagy más, konkrét ügyek miatt volt kiemelt jelentőségű az EU döntéshozatalában persze fontos, de korántsem elsődleges szerepet játszó EP leendő összetétele. Ugyanakkor bizonyos szempontból valóban különleges választások voltak: először fordult elő ugyanis, hogy a két nagy pártcsalád együttesen sem érte el sem a szavazatok, sem a mandátumok (44,2%) felét (még az Egyesült Királyság esetleges kilépése esetén sem), mindezt megnövekedett választási részvétel (51%) mellett. Nehéznek tűnik ezt másképp értelmezni, mint annak a folyamatnak a betetőzését vagy legalábbis mérföldkövét látni benne, amely a hagyományos jobb- és baloldali középpártok által uralt pártrendszerek tektonikus változásait szimbolizálja Európa-szerte. Több is ez, mint a hagyományos pártok válsága – úgy tűnik, hogy mindez a képviseleti demokrácia egészének a krízise és/vagy (kényszerű) megújulási időszaka, de talán nem túlzás a politikáról alkotott képzetek radikális megváltozásáról sem beszélni.

A fentiek szorosan összekapcsolódnak új szereplők, üzenetek és politikai stílusok megjelenésével, ezek közül is mindenekelőtt az ún. populista pártok felemelkedésével és térhódításával. Ezen látványos változások nyomán pedig égetővé válik annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy vajon milyen viszonyban van egymással a populizmus és a képviseleti demokrácia, és hogyan értelmezhetjük a populizmus térhódítását? Utóbbi kapcsán komoly vita tárgyát képezi, hogy a demokráciák szükséges fordulatoként, vagy múltó korszellemként, esetleg autoriter veszélyforrásként tekintsünk-e rá. Bár a rendkívül széles szakirodalom teljes körű áttekintése lehetetlen vállalkozás lenne, az már csak a témában való felületes elmerülés során is nyilvánvaló lehet mindenki számára, hogy a válasz egyfelől rettentően banális, másfelől egy kutató számára nem kevésbé komoly: ugyanis az attól függ, hogy mit értünk a *demokrácia* és a *populizmus* kifejezések alatt. Továbbá, ha a demokrácia kapcsán a kutatók bajban érezhetik magukat annak „lényegileg vitatott” jellege miatt, akkor ez a populizmus fogalmával még inkább így van. Jelentős részben azért, mivel a populizmus egy újabb szinten ismétli meg az eredeti demokráciavítát, így a populizmusról alkotott vita sok tekintetben a demokráciáról alkotott vitává fordul át (Urbinati 1998: 116), ezért kettejük viszonyának elemzéséhez tisztázni kell az egyes pozíciókhoz tartozó demokrácia definíciókat (Mény–Surel 2002,

¹ A tanulmány az Új Nemzeti Kiválóság Program (ÚNKP-18-3) keretében készült.

Mudde–Kaltwasser 2017). A két fogalom erőteljes összefüggését jelzi az a tény is, hogy a *populizmus*, valamint a demokráciák és a zárt diktatúrák közötti szürke zónában található *hibrid rezsim*ek szakirodalmának (az utóbbihoz lásd Szabó–Böcskei 2019) felfutása és népszerűvé válása a kutatók körében nagyjából egyszerre indul az 1990-es évek második felétől.

Mivel a szakirodalom rendkívüli mértékben széttartó mind a fogalmakat, mind a kapcsolódó értelmezéseket illetően, a következőkben nem néhány szerzőt és azok elméleteit szeretném részletesebben bemutatni, hanem helyette kifejezetten elméleti „értelmezés-csokokat” (narratívákat) és megközelítésmódokat. Bár ezek korántsem hermetikusan zártak egymástól, és egyes kérdésekben még csoporton belül is több szöveg figyelhető meg, mégis olyan markánsnak érzékelt kutatói pozíciókat takarnak, amelyek segíthetik a populizmus összetett jelenségét elemezni. Sok esetben problémát jelent ugyanis a populizmussal kapcsolatban, hogy az egyes megszólalók reflektálatlanul hagyják azt az amúgy megkerülhetetlen jelentőségű tény, hogy finoman fogalmazva sincs egységes definíciója a fogalomnak. De ha még ez elő is kerül, általában akkor is az a jellemző, hogy egy rövid terminológiai kitérő keretében taxatív felsorolást adnak a szerzők a számukra releváns definíciókról, amelyekből végül vagy kiválasztanak egyet, vagy bevezetnek egy új meghatározást. Természetesen arra is van példa, hogy pontosan ebben a „definíciós káoszban” igyekeznek rendet teremteni különféle rangos kézikönyvek és cikkek. Ez esetben a szerteágazó megközelítések csoportosítását egyfelől a fogalom jelentésváltozatainak és a kutatási terület történeti áttekintésével, másfelől a használatban lévő releváns definíciók analitikus csoportosításával igyekeznek kezelni. Az *ideológiai*, a *politikai stratégiai* és a *szocio-kulturális* (identitás-alapú) csoportosítás (Kaltwasser et. al. 2017, de la Torre 2018) mellett megemlíthető Moffitt és Tormey (2014) felosztása is, amely a populizmus domináns megközelítésmódjait *ideológiként*, *politikai logikaként*, *diskurzusként* vagy *stratégiaként* csoportosítja, egyúttal felajánlja a populizmus mint *politikai stílus* lehetőségét is. Fontos látni, hogy bármilyen felosztást használunk is, a különféle meghatározások részben átfedik egymást, ugyanakkor a populizmus jelenségének különféle aspektusait képesek megragadni (Bartha 2017).

A lehetséges csoportosítások (azaz a populizmuskutatás meta-szintje) kapcsán újdonságot kínál a jelen tanulmányban alkalmazott megközelítésmód, amely igyekszik kihasználni azt a tény, hogy a populizmus fogalma szorosan összefügg (még ha implicit módon is) a demokráciával, ezért a két jelenséget kifejezetten együttesen és egymás perspektívájából vizsgálja meg. Ugyanis akkor, amikor és ahogyan definiáljuk a populizmust, egyúttal a demokráciát is meghatározzuk és fordítva. Ebből pedig egyenesen következik az a lehetőség, hogy a két fogalmat egymással tudatosan összekapcsolva és egymásra vetítve próbáljuk meg értelmezni. A kutatás célja tehát a populizmus jelenségének speciálisan a képviselői demokrácia szemszögéből történő elemzése, abban a reményben, hogy ez egyúttal az utóbbi kapcsán is fontos tanulságokkal szolgálhat. A következőkben ezért egy olyan szakirodalmi áttekintés következik, amely a populizmus megközelítésmódjait aszerint igyekszik csoportosítani, hogy az egyes szerzők milyen (akár implicit) demokrácia definíciókkal dolgoznak akkor, amikor populizmusról és annak a képviselői demokráciára gyakorolt hatásáról beszélnek. A kutatás eredményeképpen három fő narratívát különítettem el, amelyek legfontosabb jellegzetességeit az 1. táblázatban foglaltam össze. A három pozíció röviden a következő:

- 1) A populizmus mint *lehetőség*: a demokrácia és a politika szükségszerű és kívánatos populista (politikai) fordulatát hirdető, abban mindenekelőtt egy emancipatorikus és radikális, a konfliktusokat se nem totalizáló, se nem kiiktatni akaró demokrácia lehetőségét meglátó értelmezés.
- 2) A populizmus mint *jelzés*: a demokráciát egyfelől szűkebben (thin) definiáló, másfelől azt jellemzően egy demokratikus (populista) és egy liberális-alkotmányos pillér „paradox feszültségében” interpretáló pozíció, amely szerint az utóbbi elem túl-

1. táblázat

A populizmus három megközelítésmódja

	A populizmus mint lehetőség	A populizmus mint jelzés	A populizmus mint veszélyforrás
Populizmus	<i>a nép, mint politikai szereplő konstruálásának elkerülhetetlen folyamata</i>	<i>antagonisztikus ellentét a homogén nép és elit között; az előbbihez köthető transzparens, egységes és abszolút népakarat érvényre juttatását hirdető vékony középpontú ideológia</i>	<i>a homogénnek képzelt nép egységes akarátának és a közjó meghatározásának kisajátítására törekvő, megcáfolhatatlan morális képviseleti igény</i>
Populisták	<i>minden politikai – azaz identitást és közösséget konstruáló – aktus szereplői</i>	<i>a mainstream pártok és politikusok kihívói</i>	<i>az egész fennálló demokratikus képviseleti rend megkérdőjelezői</i>
Demokrácia	<i>népszuverenitás és egyenlőség alapú önkormányzás, az intézményeken túlmutató radikális demokrácia, amelyben a konfliktusok se nem záródnak ki, se nem totalizálódnak</i>	<i>egyfelől a „jelző nélküli” demokrácia: népszuverenitás és a többségi szabály; másfelől a liberális demokrácia: egy demokratikus-populista és egy liberális-alkotmányos pillér törékeny egyensúlya</i>	<i>a demokrácia tágabb definíciója, amelyet a pluralitás és a társadalom visszafordíthatatlan diverzitása jellemez, így annak alkotmányos és liberális védelme nélkülözhetetlen</i>
Képviselet és választás funkciója a populizmusban	<i>kétirányú, valójában artikulálás, semmint reprezentáció, a nép egységesülésének folyamata</i>	<i>az intézményes megoldások elégtelenek és gyanúsak, az „igazi képviselet” vágya</i>	<i>top-down típusú képviselet, a vezér felavatása, semmint választás, utóbbi „téves” eredménye megkérdőjelezhető</i>
Viszonya a demokráciához	<i>az anti-demokratikus veszélyekkel együtt is alapfeltétele annak</i>	<i>bizonyos mértékig szükséges, a „túlhajtás” veszélye mellett fontos korrekciós erő is lehet</i>	<i>a pluralitás tagadása és a polarizáló tendenciák miatt (különösen hatalomra kerülve) alapvetően ellentétes</i>
Értelmezése és „kezelése”	<i>a radikális demokrácia lehetősége, amelyet ki kell használni</i>	<i>a modern képviseleti demokrácia működésbeli zavarainak – az önmagában el nem ítéltető és komolyan veendő – jele</i>	<i>a demokratikus működészavarok nyomán felfutó „rossz társadalmi közérzet” manipulatív módon kihasználó autoriter veszélyforrás</i>

súlya nyomán a populizmus a modern demokratikus képviseleti politika egyre súlyosabb működésbeli zavarainak önmagában el nem ítéhető jelzése.

- 3) A populizmus mint *veszélyforrás*: a demokráciát egyfelől tágabban (thick) definiáló, másfelől a populizmust, mint jellemzően patológiát tárgyaló álláspont, amely számára a populizmus egy, a demokratikus működészavarok nyomán felfutó „rossz társadalmi közérzetet” manipulatív módon kihasználó autoriter veszélyforrás.

Egy ilyen szakirodalmi áttekintés természetesen nem lehet teljes, ahogyan (részben terjedelmi okokból kifolyólag) szisztematikus empirikus tartalmat sem lehetett ebben a tanulmányban a fő narratívákhoz hozzárendelni. Ugyanakkor reményeim szerint ezzel a szakirodalmi áttekintéssel és csoportosítással nem csupán a politikatudomány vonatkozó releváns álláspontjainak bemutatásához járulhatok hozzá, hanem a populizmus jelenségének komplexebb értelmezéséhez is, amelyre az EP választások után várhatóan még nagyobb igény mutatkozik. A következőkben egy-egy fejezetben részletezem a három pozíció legfőbb jellemzőit és a képviseleti demokráciához való viszonyukat, végezetül röviden összegzem a legfontosabb eredményeket és következtetéseket, valamint felvázolom a lehetséges további kutatási irányokat.

A populizmus mint lehetőség

Az első pozíció mindenekelőtt az argentin politikafilozófus, Ernesto Laclau nevéhez kapcsolódik, aki a populizmust végső soron a leülepedett társadalmi formákkal és logikával szemben a társadalom folyamatos újraalapításával kapcsolatos *politikai* logikának tartja. Számára a populizmus a „királyi út a politikai, mint olyan ontológiai szerkezetének megértése felé” (Laclau 2011: 83). Laclau szerint a „politikai műveletek *par excellence* mindig egy nép konstruálását fogják jelenteni”, amelyben a nép konstruálásához szükséges „mi” és „ők” identitása antagonisztikus határvonalak létesítése során jön létre (i. m. 176–178). Ezért a populizmus a *politikai* szinonimájává válva egy identitás-konstruáló logikaként értelmezhető, amely nem csupán Chantal Mouffe, hanem Carl Schmitt *politikai* fogalmának diszkurzív olvasatával is azonos (Illés 2013: 137). Maga a politikai és a „politikai leülepedéseként értelmezett társadalom kettőse is megfeleltethető a schmitti *rendkívüli állapot*, illetve a *normál állapot* kettőségének”, előbbi a szabályalkotás világa, utóbbi a szabálykövetés rögzített társadalmi, amelyben a politika lényegében közigazgatás, amely addig tud működni, ameddig képes megakadályozni, hogy „a társadalmon belül antagonisztikus, barát/ellenség típusú megkülönböztetések jöjjenek létre” (Tallár 2017: 130, 114–115). Az elmélet értelmében az identitáshoz kapcsolódó határvonalak nem eleve adottak, így az antagonizmusok nem *a priori* léteznek, hanem „hegemonikus játszmák” során alakulnak ki. Ebből következően a politikai képviselet klasszikus („halmazati” vagy „mérlegelési” modellekre épülő) elméleteivel szemben a népakarat nem a képviselet *előtt* (Laclau 2011: 187), hanem egy kétirányú (a képviselttől a képviselő felé és fordítva) folyamat *során* jön létre. Azaz, ahogyan Laclau Chantal Mouffe-ot idézve rámutat, az egyének, mint demokratikus alanyok nem léteznek a társadalom előtt, ahogyan a mindenkori társadalom sem létezik politikai jellegű „artikulációs gyakorlatok” előtt (Palonen 2018: 5).

A fentiek nyomán a populizmus ezen narratíva szerint a „politikai élet strukturálódásának megkülönböztetett és mindig jelen lévő lehetősége”, így „nincs olyan politikai beavatkozás, amely ne volna populista bizonyos mértékben” (Laclau 2011: 25, 178). Világos tehát, hogy ebben az esetben a lehető legszélesebben értelmezett populizmus-definícióval van dolgunk. Következésképpen ebbe a fogalomba minden politikai cselekvés és szereplő „belefér”. Továbbá implikálja a demokrácia és a populizmus viszonya kapcsán az utóbbival kapcsolatos engedékenyebb hozzáállást, sőt annak szükségességét vallja: a „Janus-arcú populizmusban” (Palonen 2018) – annak veszélyei tudatosítása mellett – kifejezetten egy politikai lehetőséget hirdet (Antal 2017).

A populizmus Laclau esetében (Freud és Lacan nyomán) egy saját racionalitással rendelkező performatív aktus, amelynek középpontjában az azonosulás fogalma áll. A „tömegek befeketítésének” (mint „irracionális” és „kóros” jelenség) hagyományával szemben az argentin teoretikus a *nép, mint történelmi cselekvő* felszabadítása mellett érvel. A nép konstruálása során a kielégítetlen *társadalmi igények* egymáshoz kapcsolódásából létrejön a demokratikus politika mindenkor alapja: a démosz. Claude Lefort elméletét korrigálva Laclau arra jut, hogy az üresség nem a hatalom *helye*, hanem az identitás típusa, így az igazi kérdés az lesz, hogy „hogyan teremődik üresség a hegemonikus logikák működéséből”, amelyek a két szélsőség (a totális megtestesülés és a totális üresség) közötti részleges megtestesülések hegemonikus gyakorlataiban öltönek testet. Ebben az identitás-konstruáló folyamatban a kielégítetlen, így egymástól elszeparált igényekhez az ún. *különbséglogika* társul, amelyben minden különbség és igény egyformán érvényes, és amely intézménypárti diskurzusban a differencialitás állítja magát az egyetlen legitim értéknek (Laclau 2011: 94–101). Ez a különbséglogika testesült meg a jóléti államban, amelynek az univerzális konszenzus volt a célja, korszakának jelszava pedig az igazságosság volt (Tallár 2017). Ez a szimmetria a populizmus egyenértékűség-logikájában megtörik: az intézményrendszer – az elmélet szerint gramscianus alapokon nyugvó, de akár a Kuhn-i (1984) paradigma-elmélettel is elemezhető „organikus” – válságával kapcsolatos kielégítetlen társadalmi igények egy egyenértékűségi láncolatban (amelynek kiterjedtsége adja a populista logika intenzitását) egymáshoz kapcsolódva *populáris igényekké* válnak. A létrejövő *homogén nép* egyrészt minőségileg több a láncszemek összegénél, másrészt egy új, az igények kielégítésére alkalmasabb politikai keret és rend létrehozására szerződik. Ebben a narratívában ez a folyamat a populizmus, azaz a politikai működés módja.

Az egyenértékűségi láncolat azonban nem eleve adott, hanem a hegemonikus művelésben a „megnevezés performatív aktusának” eredménye (Laclau 2011: 208), ebből pedig egyrészt következik a politika konfliktusos természetének elfogadása, másfelől az, hogy a képviselő itt *reprezentáció* helyett inkább *artikuláció* (Illés 2013: 136). Ekkor Laclau absztrakciójával szólva az intézménypárti diskurzussal szemben nem minden különbözőség egyformán érvényes, hanem ún. *üres jelölők* körül antagonisztikus határvonal képződik a kielégítetlen igények és az azt kielégíteni képtelen intézményes rend között egy „egyenértékűségi láncolatban”, amelyben az igények „semmi pozitívban nem osztoznak a puszta tényen kívül, hogy mind kielégítetlenek maradnak” (Laclau 2011: 115). Ezeknek a törésvonalaknak a dinamikus jellegére, a velük kapcsolatos hegemonisztikus küzdelmekre utal az ún. *lebegő jelölő* fogalma, így a politikai – Gramsci pozícióharcához hasonlóan – nem egyéb, mint üres és lebegő „eldönthetetlen játszma” (i. m. 176). A fentiek persze azt is jelentik, hogy a nép konstruálásához szükséges igények és így a potenciális identitások adott esetben egymással ellentétesek (Laclau 2011: 161), amely az egységesülés érdekében egy-egy igény – vagy az egyének egyes részidentitásainak – feláldozásához vezethet: ez a dilemma pedig a hazai újbaloldalon is vitát kavart (Kapelner 2018a). Az üres jelölők lehetnek személyek (végső soron a populista vezérek nevei), vagy bármilyen szimbólumok (mint térségünkben 1989-ben a „piac” fogalma), amelyek a kapcsolódó igények alaptulajdonságára, azok kielégítetlenségére, így az egész láncolatra, mint egy nagyobb teljességre utalnak.

Az antagonisztikus határvonal egyúttal kizárást is jelent, és éppen ez adja a populizmus antidemokratikus veszélyét). Ugyanis a társadalmat két táborra osztja, amelyben a *nép* egy olyan „részösszetevő” (szerk.: *plebs*), amely mindazonáltal elvárja, hogy az egyetlen legitim totalitásként (szerk.: *populus*) ismerjék el”, azaz a „rész az egészszel azonosítja magát, egyúttal egy radikális kizárás történik”. Ennek a mozzanatnak a „gyökerénél ott van egy hiányos tapasztalat” – „a közösség teljessége az, ami hiányzik”, így a nép konstruálása „kísérlet arra,

hogy nevet adjanak e hiányzó teljességnek”, méghozzá a („felelőtlen”) hatalommal szemben, amely nem elégítette ki az erre vonatkozó igényt. A *plebs* azért látja tehát *populus*nak magát, a rész az egésznek, mert a „közösség teljessége nem egyéb, mint egy *hiányos lényként* megélt helyzet képzeletbeli megfordítása; akik ezért felelősek, azok nem lehetnek a közösség legitim részei, a szakadás helyrehozhatatlan” (Laclau 2011: 99–104). A demokrácia – amely az elméletben a népszuverenitással és az egyenlőség alapú önkormányzással és a konfliktusok agonisztikussá szelidített, de nem kiiktatott formájával feleltethető meg – alapfeltétele egy „demokratikus nép létrejötte”. Ez viszont nem szükségszerűen, de akár „egyik összetevőjeként az emberi jogokat” és a liberális értékeket *is* tartalmazhatja. Ebből kifolyólag a liberalizmus és a demokrácia kapcsolatát ez a pozíció esetlegesebbnek érzékeli, hiszen a folyamatosan konstituálódó nép „nem kötődik szükségképpen egyik szimbolikus rácshoz sem” (i. m. 187–195).

A fentiekből következően az ebbe a csoportba sorolható szerzők közül Antal (2017) – Hardt és Negri felosztása nyomán – egy (lemaradóban lévő) *baloldali*, emancipatorikus, az emberi jogokat és a liberális alkotmányosság értékeit tiszteletben tartó („Multitude”) populizmust, illetve egy radikális *jobboldali*, a nemzeti szuverenitásra építő, idegengyűlölő és a neoliberalizmussal – mint a versengő piacoknak az élet minden területére történő expanziójával (Springer et. al. 2016) – az elitek szintjén kiegyező populizmust különböztet meg. Szerinte a populizmust lehetséges ugyan patológiaként felfogni, de az nem általában a demokráciáé, hanem a *neoliberális demokráciáé*, amely bizalmi és legitimációs válságba került, amelynek oka többek között annak *depolitizáló* és túlzottan *intézményorientált* jellege (Antal 2017: 79–96). Ezáltal – érvel Antal – beléptünk a *populista demokráciák* korába, amelynek természetéért folytatódik a (hegemónia-) küzdelem, amelyben a rezponzivitás jogos kritikáját nem csupán innovációkra, hanem a demokrácia radikális reformjára kell felhasználni egy legitimáció- és hatékonyságnöveléssel járó politikai programban (Antal 2017: 117–152). Pierre Rosanvallon nyomán egy olyan, az intézményeken túlmutató, „támfalakkal megerősített” demokráciát kell elképzelnünk, amelyben az *alkotmányos bizalmatlanság* (a hatalomkoncentráció ellenében) kiegészül a *demokratikus bizalmatlanság* (a rezponzivitás érdekében) intézményeivel (úgy mint a demokrácia civil társadalmi felügyelete, a társadalomnak a táguló nyilvánosságon keresztül történő vétőereje, valamint az elszámoltathatóság érdekében az igazságszolgáltatás nép általi használata), létrehozva egy sajátos *ellendemokráciát* (Rosanvallon 2008: 1–28).

Összességében elmondható, hogy a populizmus ezen megközelítése a politika schmitti-ánus, konfliktusos jellegének elfogadását, viszont annak a demokratikus berendezkedéssel történő összeegyeztetését jelentik. Azaz a politika világát szerintük nem szabad sem teljes mértékben totalizálni (szemben a jobboldali nacionalista felfogással), sem megpróbálni teljesen kiiktatni (mint azt teszi a neoliberális demokrácia) (Antal 2017: 262–264). Azaz egy jogállami korlátait ismerő (globális) *hegemón* létrehozása lehet az elérendő cél (Tallár 2017: 128). Ezért itt a képviselői demokrácia számára a populizmus, mint saját politikai közösségének (démoszának) a megépítője jelenik meg. Ugyanakkor a kizárásra épülő közösség morális jogokkal történő „leülepedése” és az antagonisztikussá váló, permanens módon ellenségképző határvonalak és a túlhajtott polarizáció komoly antidemokratikus veszélyt is jelenthetnek (Benedek 2018, Palonen 2018). Mindazonáltal ez az irányzat a demokráciát, mint agonisztikus (tehát *ellenések* helyett *ellenfelek* által vívott) konfliktusok terepét tételezi, utóbbiak teljes hiányakor pedig mindig fennáll a veszélye annak, hogy vitathatatlan morális értékek és identitásformák közötti konfliktusok lépnek a helyére (Mouffe 2018: 89–93).

A populizmus mint jelzés

Ebben a megközelítésben a populizmushoz kapcsolódó „jelző nélküli” demokrácia alapvetően egy szűkebben értelmezett koncepció, amely a *népszuverenitás* és a *többség uralmának* kombinálásával feleltethető meg (Mudde–Kaltwasser 2017: 80), azaz a populizmus a *demokrácia ideológiája* (Canovan 2002: 25). Ezért értelemszerűen nem is írható le *per se* anti-demokratikusnak (Mény–Surel 2002: 5). A populizmus – mondja a mainstreamnek tekinthető narratíva Michael Freeden felosztása nyomán – nem egy *teljes értékű* (mint a szocializmus, liberalizmus, nacionalizmus stb.), hanem egy *vékony középpontú* (thin-centered) ideológia. Nem a teljes politikai élet magyarázatára hivatott, hanem csupán az értékek egy szűkebb, de annál vitathatatlanabb spektrumát takarják (Canovan 2002, Mudde 2004, Mudde–Kaltwasser 2013, 2017). Az ideológia „cáfolhatatlan magja” a társadalmat antagonisztikusan és morálisan kettéosztó törésvonal által létrehozott *nép* és *elit* homogén képzetét takarja. Eszerint a „populizmus egy olyan ideológia, amely úgy véli, hogy a társadalom végeredményben két homogén és egymáshoz antagonisztikusan viszonyuló csoportra oszlik, a »tisztá emberek« és a »korrupt elit« csoportjaira, és amely szerint a politikának az emberek általános akarátát (*volonté générale*) kellene tükröznie” (Mudde 2004: 543). A populisták így a nép hangjának (*vox populi*) állítják be magukat, akikkel szemben alapvetően kétféle ellenpólus tételezhető fel. Egyrészt az *elitizmus*, amely ugyancsak elfogadja az említett törésvonal létét, ugyanakkor – például kompetencia-alapú megfontolások nyomán – az elitek vezetése mellett érvel, másrészt a *pluralizmus*, amely általában is ellenzi a társadalom homogén csoportokra történő felosztását (Mudde–Kaltwasser 2017).

A fogalom magjában álló *nép* és a rousseau-i elképzeléssel rokonítható *népakarát* önmagában egy „üres héj”, ami lényegében bármivel megtölthető (Mény–Surel 2002). Ezért a *variációit* egyfelől azok a teljes értékű ideológiák adják, amelyekhez kapcsolódnak, másfelől az adott környezetük által meghatározottak (egyúttal korlátozottak), amelynek jellegzetességei visszaköszönnek a populizmus különféle változataiban. A populizmus így „kaméleon jellegű”, mivel az adott társadalmi-politikai és gazdasági kontextus színét veszi fel (Taggart 2002). Ehhez a gondolatmenethez hasonlít Rodrik (2018) megközelítése is, aki a globalizációs sokkokhoz köti a populista „visszacsapást” (backlash), és szerinte a különféle sokk-típusok – amelyek miatt a vesztesek a „meghekkelt játékteret” okolják – határozzák meg az egyes térségekre inkább jellemző populizmus színezetét. Rodrik szerint az *elit*, a *többség* és a *kisebbség* háromsztatú pályáján két – egymást metsző, vagy akár jelentős átfedésekre is képes – törésvonal létezik: egy vagyoni-jövedelmi (elit vs. többiek) és egy kulturális-identitás alapú (kisebbség vs. többség). A kettő közül a baloldali populizmus a *gazdasági törésvonalra* épít, ezért inkább ott lehet meghatározóbb, ahol a globalizáció rapid kereskedelmi nyitással, súlyos pénzügyi válságokkal és IMF-programokkal vagy a külföldi befektetők szenzitív bel-földi szektorokba történő beengedésével zajlott, így Latin-Amerika és Dél-Európa térségében. Ezzel szemben a jobboldali populizmus a *kulturális-identitásbeli törésvonalra* épít, amely ott lehet népszerűbb, ahol a globalizáció tömeges (kulturálisan jelentősebben elütő) bevándorlással párosulva tette lehetővé a sikeresebb kulturális alapú populista mobilizációt. Ezért a Franciaországhoz képest (ahol a bevándorlók 41%-a muszlim) az alapvetően kevés (13%) muszlim, viszont sok latin-amerikai bevándorlót (33%) fogadó Spanyolországban nem is túlzottan jellemző (Rodrik 2018). Míg az Egyesült Államok eközben a két eset keverékének tekinthető, addig Európa nagyobb részén a „jóléti sovinizmus” közepette a bevándorlókkal összejátszó elit vádjára építő jobboldali populizmus a sikeresebb (Judis 2016). Megemlíthető még az inkluzív/exkluzív populizmus dichotómia is (Mudde–Kaltwasser 2013), amely szerint az előbbi inkább Latin-Amerikára, utóbbi pedig Európára jellemző.

A jelzett törésvonalakhoz kapcsolódóan a populisták által a nép vagy „hátszág” (Taggart 2002) mint homogén entitás tételeződik, amelynek világos és egyértelmű akarata le-

het a politika egyetlen és végső legitimitásának forrása. Ennek nyomán a populisták a fennálló status quó-t a népre történő hivatkozással megkérdőjelezzik, mondván, hogy a politika világa „kilépett a nép kontrollja alól” és nem annak *valódi* érdekei mentén születnek a döntések (Canovan 2002). A politikai közösségben végbemenő schmittiánus *törésvonal* mellett tehát a Rousseau-hoz köthető *általános akarat* és a *képvisellel szembeni gyanakvás* is megjelenik. Ennek nyomán a populisták fő üzenete szerint az elit nem a népet képviseli, hanem vagy a saját, vagy a saját és egy „harmadik csoport” (kisebbségek, bevándorlók, menekültek stb.) részérdekeit követi – ami egyúttal a bal- és jobboldali populizmus leírása is lehet egyben (Judis 2016). Mivel az elit a populisták szerint a többség és a nép érdeke helyett részérdekeket követ, ezért egész működése és vezetői szerepe illegitimnek tekinthető, amiből következően az igazi népakarat artikulálására képes „valódi” demokráciát kell helyreállítani vagy létrehozni. Ez adja a populizmus „sötét oldalát” is, hiszen a népakarat schmittiánus, monista felfogása a nép homogén *egységén* és egy világos *demarkáción* nyugszik. „Azok között, akik a démosz részei és azok között, akik nem, utóbbiak így nem is egyenlőkként kezeltek”, mivel pedig „a népakarat nem csak transzparens, hanem abszolút is, legitimálhat autoriter és illiberális támadásokat mindenki ellen, aki (állítólagosan) fenyegeti a nép homogenitását” (Mudde–Kaltwasser 2017: 18).

A modern liberális képviseleti demokráciák populista kritikája szorosan összefügg a demokráciák választásos természetének *reprezentatív* (populista) és *arisztokratikus* (a képviselők szabad döntésein keresztül történő döntéshozatalának) elvei közötti feszültséggel (Papadopoulos 2002). Ugyanakkor önmagában nem is igazán a képviseletet utasítják el a populisták és követőik, hanem sokkal inkább a „rossz képviseletet”, amely helyett „igazi” képviseletre vágnak, azaz „több” és „jobb” vezetést szeretnének (a demokrácia *outputjára* fókuszálva), amelyet „kevesebb” részvétel (mint a demokrácia *inputja*) mellett is elképzelhetőnek tartanak (Taggart 2002, Mudde 2004). Azaz a populisták a rezponzivitáshoz – amely számtalan tényező (információhiány, politikusok valódi mozgásterének korlátozottsága stb.) miatt amúgy is problémás – a választásokat jelentős mértékben elégtelennek tartják (Papadopoulos 2002). A képviselet terén megfordítják a tömegek és a képviselők közötti kapcsolatot: míg „a képviseleti rendszerekben hagyományosan az alapján választják a vezetőket, hogy *kiket képviselnek*”, addig ezzel szemben a „karizmatikus vezéreket a *vezérek tulajdonságai miatt* követik” (Taggart 2002: 73–74). Ez a nézőpontváltás viszont megnyitja az utat a népakarat felülről és kizárólagosan történő meghatározása előtt, amely azonban antidemokratikusnak tűnhet (Meszerics 2008).

A fentiekből világossá válhatott, hogy a nép- és népakarat, valamint a demokrácia populista típusú megközelítése nem csupán a modern képvisellel (soft populism), hanem a kisebbségek és egyének védelmére szerződő liberális jogokkal is szemben áll (hard populism). A két típus között pedig az átmenet meglehetősen fluid (Smilov–Krastev 2008). Ennek nyomán az egyik fő kérdés az lesz, hogy vajon elképzelhető-e liberális értékek nélküli demokrácia, amelyre ez a pozíció jellemzően azt válaszolja, hogy legalábbis elméleti szinten, de egy „jelző nélküli demokrácia” és így egy *demokratikus-populista* pillér elképzelhető, amely összekapcsolódva az *alkotmányos-liberális* pillérrel a liberális demokráciáknak feleltethető meg. Ugyanakkor a két pillér egyensúlya megborulhat, így a populizmus egyfajta *illiberális demokratikusság*, amely éppen az *antidemokratikus liberalizmusra* lesz egy sajátos válasz, ezért a populizmus a „liberális demokrácia rossz lelkiismeretét” takarja (Mudde–Kaltwasser 2017: 116–117). A liberális demokrácia kapcsán jól illusztrálja ezen megközelítést Jean Leca, aki a két pillér „paradox feszültségéről” beszél, amelyben a populisták „úgy tesznek, mintha a demokrácia a nép hatalmát és csakis azt jelentené” (Mény–Surel 2002: 9). Így tehát a képvisellel kapcsolatos ellentmondások kombinálódnak a demokratikus és liberális pillér közötti feszültséggel, amely törekeny konstrukció egyensúlyvesztésében a hagyományos pártok, így a *pártdemokrácia* megroppanása is kitüntetett szerepet játszik (Mair 2002, 2013). A pár-

tok korábban ugyanis egyszerre töltötték be *képviselési* és *kormányzati* funkciókat, ezzel a két említett pillért összekötve őrizték az egyensúlyt. Azonban a hangsúly eltolódott a kormányzati és intézményes funkciók felé, valamint a mainstream pártok közötti identitásbeli határvonalak is látványosan szűkültek (gyűjtőpártosodás), illetve a globalizáció nyomán a nemzetállami és kormányzati kapacitások és mozgásterek is szűkültek. A pártok meggyengülésével így kiüresedett a demokratikus (populáris) pillér, a pártdemokráciák eróziója nyomán pedig a *populista demokráciák* felemelkedésének vagyunk szemtanúi (Mair 2002, 2013). A populizmus végső soron csupán „összekapcsolja az egyre differenciálatlanabb és depolitizált választópolgárt egy nagyrészt semleges és párt nélküli kormányzati rendszerrel” (Mair 2002: 84).

Az ide tartozó elméletek tehát abban közösek, hogy a demokrácia működését olyan egyensúlyként fogják fel, amelyet a népszuverenitásra épülő demokratikus-populista pillér – afféle „kódolt” hibaként – újra és újra kikezd, különösen akkor, ha a liberális-intézményes pillér túlsúlyba kerül. A populizmust az ily módon „túlzottan kilengő ingának” az önmagában, illetve egy bizonyos pontig el nem ítéhető korrekciós kísérleteként értelmezik, amely így egy epizodikus, éppen napjainkban is megjelenő „korszellem” (Mudde 2004). Ezért az nem a demokrácia patológiájaként, hanem a liberális demokrácia „kontrasztjaként” jelenik meg. Továbbá a veszélyek ellenére – ami leginkább a populista pillér „túlhajtása” lehet (Canovan 2002, Papadopoulos 2002) – számtalan pozitív hatással rendelkezhet. Többek között a „képviselhetlenség” érzetének csökkentése, fontosnak ítélt témák politikai napirendre emelése (Reybrouck 2010, 2016, Judis 2016), a közvetlen demokrácia mechanizmusainak erősítése (Mény–Surel 2002, Mudde–Kaltwasser 2017), sőt különféle deprivált csoportok számára jelenthet befogadást, egyfajta *empoweringet* (például Latin-Amerikában: Mudde–Kaltwasser 2013, Kaltwasser 2014). Plasztikusan ábrázolja Mudde és Kaltwasser (2017: 86–96) ezt az elméleti pozíciót a demokratizálódás és de-demokratizálódás dinamikus folyamatában: míg a *liberális demokráciák* kapcsán alapvetően annak erózióját erősítik a formálisabb *választási demokráciák* irányába, addig a *teljes értékű autokráciák* esetében inkább *versengő autoriter* rendszerek felé történő liberalizálást és nyitást jelentik. A két középső szakaszban nem egyértelmű a hatás, így összességében a populizmus egyfajta centripetális erőként hat. Abban persze az elmúlt két évtizedben komoly vita volt, hogy mennyire törvényszerű az elitben történő feloldódásuk és eltűnésük, de abban számottevő az egyetértés, hogy hatalomra kerülve könnyedén építik le maguk körül mind a jogállami, mind a demokratikus kereteket – ráadásul „megfertőznek” más pártokat is. Így a populisták a liberális demokráciák „legveszélyesebb kihívói” (Pappas 2014, 2018), de-demokratizáló potenciáljukat pedig „véltetően nem lehet a jelenlegi magyarországi helyzettel jobban illusztrálni” (Mudde–Kaltwasser 2017: 91).

A populizmus összességében tehát ebben a megközelítésben egy *jelzéssé* válik, amely a második világháború után következő időszakban az alkotmányos pillér és az intézményes politikák túltengésére adott sajátos reakció, a „rossz demokratikus közérzet” mellékterméke (Mény–Surel, 2002). A rezponzivitás hiányára vagy legalábbis annak érzetére adott jel, a képviselő „krízisének” (Smilov–Krastev, 2008) és „egészségének jelzőhangja” (Taggart, 2002), amely mint a megszokott *status quo* válságának a „kellemetlen jele”, annak „emlékeztetője” (mint egy „láz”), hogy „a demokrácia egy folytonosan megújítandó és korrigálandó konstrukció” (Mény–Surel, 2002). Egyúttal egy „jelzés a mainstream pártok felé arról, hogy baj van az eddig ismert demokráciával” (Chwalisz 2015), amelyre komolyan oda kell figyelni. Szerintük a demokratikus innovációk – például a választásokat kiegészítő sorsolás mechanizmusain keresztül „népi gyűlések” valódi hatalommal történő felruházása (Chwalisz 2015, Reybrouck 2010, 2016) –, illetve a nagyobb rezponzivitásra törekvő kormányzás mellett egyfelől a liberális demokrácia teljesítőképességének és korlátainak szélesebb körű tudatosítása, másfelől a populisták óvatos bevonása és a demokrácia populista irányba történő elmozdulása lehet a megoldás (Mudde–Kaltwasser 2017).

A populizmus mint veszélyforrás

Bár az eddig tárgyalt két megközelítés is hangsúlyozza a populizmus veszélyeit, ugyanakkor más-más gondolatmenet nyomán, de elfogadóbbak a jelenséggel. Ezzel szemben az utolsóként tárgyalt álláspont mindenekelőtt súlyos *veszélyforrást* lát a populizmusban. Azt ugyanis a homogénnek képzelt nép egységes akaratának és a közjó meghatározásának kisajátítására törekvő, egyúttal megcáfolhatatlan morális képviseleti igényként, ezért *per se* antidemokratikusnak látja (Urbinati 1998, 2013, Müller 2016, Abts–Rummens 2007). Az antagonisztikus törésvonalak nyomán a populisták amellet érvelnek, hogy „ők, és csakis ők képviselik igaz módon a népet”, amelyből az *anti-elitizmusuk* és a *morális anti-pluralizmusuk* nyomán a társadalom egy részét kizárják a *nép* fogalmából, miközben annak egy másik részét az egészsé nyilvánítják (*pars pro toto*) (Müller 2016). A népakarat kisajátításának igénye miatt immúnisak a választások számszaki eredményére („a haza nem lehet ellenzékben”), így akár a társadalom kisebbségéből is állhat az „igazi nép”, bár magukra jellemzően, mint a („csendes”) *többségre* tekintenek. Elsősorban nem is a Rousseau-i *általános akarat* – ahol az egy vitathatatlan igazság, amely mindenképpen utat tör magának, így az „ész”, mint a belátás képessége egyesíti a polgárokat a nép tényleges részvétele mellett –, hanem az intézményeken és „választási kalkulásokon túlmutató”, a Carl Schmitt-i értelemben vett *népakarat*-felfogással jellemezhető. Schmitt liberalizmus-kritikája elveti a 20. század tömegdemokráciáit, mondván, hogy azok a részérdekeket kiszolgáló pusztá homlokzatok (*façade*) (Müller 2016). Ezzel szemben a népszuverenitást a homogénként tételezett néphez köti, amelyben az embereket nem lehet képviselni, mert ezzel lemondanának a szuverenitásukról, helyette egy közvetítés nélküli identitás szükséges a vezető és tárgya között, amelyben előbbi közvetlenül testesítheti meg az általános népakaratot (Schmitt 1988: 1–32). Itt a demokratikus vezető legitimitációja kizárólag azon alapszik, hogy részt vesz a politikai közösség egységes és homogén identitásában, így hangot adhat a nép akaratának, amellyel szemben a parlamentarizmus – amely az általános népakarat közvetlen kifejeződését helyettesíti – aláássa a szuverenitást, hiszen az nem alkotható vagy fedezhető fel deliberatív folyamatok során, helyette népi felavatásban, közfelkiáltásban (*akklamáció*) manifesztálódik (Abts–Rummens 2007: 415–416).

Az így felfogott populizmus (és demokrácia) – szól a „liberalizmus-kritika kritikája” – viszont semmiképp nem lehet demokratikus, hiszen ebben az esetben a népakarat egy felülről (top down) meghatározott, a vezér által manipulált, így a *nép tényleges részvétele nélkül* is meghatározható jelenség. Amely egyúttal végső és folyamatos hivatkozási pontként abszolutizálva kiváló lehetőség az antidemokratikus erők hamis önlegitimációjára (Müller 2016). A populizmus így a demokráciának egy sajátos *értelmezése* (nem pedig annak egyik *pillére*), amely a politikai közösséget organikus testként tételezi, az egyenlőség helyett az egységet hirdeti, így tagadja a társadalmi és politikai pluralizmust, amely ezért nem a demokratikus választáshoz, hanem a vezér populista, valójában nem-demokratikus akklamációjához kapcsolódik (Urbinati 1998, 2013, Müller 2016). Az akklamáció ugyanis nem a demokratikus tradícióval, hanem a spártai és a Római Köztársaság hagyományaival rokonítható. Míg Athénban – amelyet a kortársak is demokráciaként tartottak számon – a sorshúzás és az „egy polgár, egy szavazat” elvének egyenlősége (*isoi*) érvényesült, addig a spártai gyűlésen a „néma és uniformitásában egyenlő, elmosódott és fegyelmezett tömeg” vett részt (*homoiói*) (Urbinati 1998: 120). Később a Római Fórum *populusa* kapcsolódott hozzá (Urbinati 2013), amelyben a *comitia* tagjai – szemben a vagyonosok csoportjait tömörítő és szavazati joggal rendelkező *comitia* tagjaival – a magisztrátusok által összehívott, szavazás-mentes gyűléseken vettek részt (Tracy 2012). Itt nem a döntéshozatal volt a cél, hanem a politikusok és rétorok által bemutatott *előadás* passzív megtekintése, amely a *közönség* részéről egy artikulálatlan, homogén tetszésnyilvánítással (éljenzés) vagy elutasítással (hurrogás) párosult, amely politikai színhelyet a Fórum közvetlen szomszédságába épített – a szuverenitás másik pólusát jelző – Szenátus

ellenpontozott. Ezzel is demonstrálva, hogy a Köztársaság az Athéni demokráciával ellentétben nem fogadta el az egyéneket (*isotes*), hanem olyan polgárokként (*cives*) kezelte őket, akik mindig e két, előre determinált csoport egyikeként tevékenykednek (Urbinati 2013: 151).

Ez a szemlélet a republikánus hagyományban folytatódik tovább, ahol a nem intézményesített *tömeg* állt szemben az intézményesült *előljárókkal*, a szervezett *kevesek* szemben a tömeg *sokaságával*. A republikanizmus és a demokrácia közötti különbség tudatosítása segít elkerülni az utóbbinak a populizmussal történő összekötését. A populisták ugyancsak két részből állónak látják a társadalmat és így szkeptikusak a politikai egyenlőséggel szemben. Azzal vádolják a körülöttük működő demokráciákat, hogy rossz munkát végeznek a népuralom kifejezése terén, mivel az alkotmányosságban előfeltételezik a társadalomban valójában nem is létező állampolgári egyenlőséget, miközben a *szegény és közrendű* (nép), illetve a *kevés gazdag és hatalmas* (elit) csoportjaiból áll (i. m. 152). Mivel tehát elvetik az eljárásokat, és az artikulálatlan tömeg, a nép pártján állnak, ezért a vezetők szelekciója nem a választás, hanem a vezér felavatása (*investiture*) lesz, amely így megkérdőjelezheti a „választási kalkulusokat”, végső soron az egész választásra épülő politikai univerzumot.

A popizmus fent értelmezett működés módja ellehetetleníti a demokráciához elengedhetetlen *elszámoltatást*, hiszen az „egyértelmű” (ilyen értelemben *kötött*) „mandátum”, ahogyan az azt egyértelműsítő „válság” (*kivételes állapot*) is, kizárólag a vezér (mint a *szuverén*) interpretálásától függ. A vezér attól „karizmatikus”, hogy „rendkívüli ajándékkal” van felruházva: felismeri a közjót úgy, ahogyan az emberek látják (Müller 2016: 33). Mivel pedig a népakarat és a közjó saját hatáskörben történő önkényes és manipulatív meghatározásáról van szó, ezért valójában nincs mandátum, amelyet el lehetne számoltatni, így a plebiszciter ruhába bújt populizmus sem lehet demokratikus, amelyben a választás csupán üres rituálévá válik (Urbinati 1998, 2013, Müller 2016, Abts–Rummens 2007). A populizmus és a demokrácia viszonya kapcsán tehát ez a megközelítés amellet érvel, hogy „hacsak valaki nem akar lemondani a demokrácia azon fogalmáról, amely magába foglalja a hatalomkorlátozást, az alkotmányos civil- és politikai szabadságjogokat, valamint a nyilvános vitát, mint a politikai élet sajátos formáját, akkor arra kényszerül konkludálni, hogy a populizmus nem a demokrácia kifejeződése” (Urbinati 1998: 122). Éppen ezért félrevezető az „illiberális demokrácia” fogalma is, hiszen éppen hogy a demokratikus kereteket leromboló aktorokat legitimálja (amelyet ők „köszönnek szépen”), mintha a rendszerük még mindig demokrácia lenne (Müller 2016: 49–60). A populizmus ugyanis antidemokratikus módon oldja fel, illetve *zárja le* a politikaelmélet ún. határhúzás paradoxonját, amely arra a kérdésre keresi a választ, hogy ki dönt a néphez tartozásról (u. o. 81–82), amelyre nincsen demokratikus válasz, hiszen az az érv, hogy „majd az emberek eldöntik”, feltételezi azt, hogy tudjuk, hogy kik azok az emberek, akik a kérdésről dönthetnek. Éppen ezért egy demokráciában ezt a kérdést nyitva kell hagyni, az „aspiránsok” számára is megszólalási lehetőséget kell biztosítani, szemben a populista logikával, amely egyszer és mindenkorra, a vezér nyomán top down akarja lezárni a kérdést (Müller 2016).

Abts és Rummens (2007) ugyancsak a radikális anti-pluralitását kritizálva utasítja el a populizmust. Elméletük szerint a demokrácia, szemben a kétpólusú (a demokratikus és az alkotmányos-liberális pillérre építő, azaz a *populizmus mint jelzés* típusú) megközelítésekkel, bizonyos mértékig mindenképpen liberális. Szerintük a középső csoportba tartozó szerzők túlbecsülik az alkotmányos demokráciák paradox természetét, egyúttal nem sokat segítenek a populizmus autoriterré válásának regisztrálásában sem. Ezért Claude Lefort nyomán egy ún. „háromlábú” konstrukciót ajánlanak. Eszerint a demokráciában a *hatalom helye* – szemben a királysággal, ahol az az uralkodóban testet öltött – *üres*, amelyben a közhatalmat szabályos politikai és választási küzdelmek nyomán, továbbá csak ideiglenes jelleggel viselnek. A régi korokkal ellentétben a politikai közösség egysége már nem az ancien régime *királyában* jelenik meg, aki egyúttal a transzcendens és a nép közötti közvetítő is. Helyette „egy közös poli-

tikai színhelyre (*stage*) utal, ahol a visszafordíthatatlanul diverz társadalom konfliktusainak és feszültségeinek politikaivá transzformált és szelídített küzdelmei vívódnak meg”, amelyben a hatalom szimbolikus helye (*locus*) minden aktuális és ideiglenes demokratikus konstellációt és identitást meghaladóan üres marad. Ez az állapot a „három láb” másik két irányába is „degenerálódhat”. Egyfelől a *liberális logika* nyomán a hatalom üres helye *eltűnik*, köszönhetően a személytelen intézményi működésnek, ahol nincs utalás a közjóra vagy a demokrácia eszméjére, mint közös projektekre, így végső soron dezintegrációhoz vezet. A másik patológikus változás, ha a *populista logika* nyomán a hatalom üres helye a schmittiánus alapon értelmezett homogén nép imágójával *bezáródik*, amelyet Lefort a totalitarizmus kezdőpontjának lát, így a populizmus egy proto-totalitárius logikaként is értelmezhető (Abts–Rummens 2007: 412–416).

Az eddigiek alapján ez a megközelítés a populizmust egy „demokratikus látszatok” (Tóth 2016) mögé rejtőző, valójában mélyen autoriter jelenségnek látja, amely csupán egy titkolt *elitcsere*, ahol a nép csak egy manipulált módon felhasznált eszköz, hasonlóan a Római Köztársaság végnapjaihoz (Urbinati 2013, Müller 2016). A populisták hatalomra kerülve ugyanúgy folytatják korábbi polarizáló és moralizáló politikájukat, felforgatják a liberális demokráciát és a jogállamiságot. Diszkriminatív legalizmust („a barátainknak mindent, az ellenségeimnek a törvényt”) és klientúra-rendszert vezetnek be, végtelen kreativitással használják fel a tágran értelmezett intézményeket, elnyomják a civil társadalmat (amelyben delegitimáló veszélyt látnak a népakarat saját maguk által meghatározott és kizárólagosnak hirdetett képviseleti igényére nézve). Végeredményben elfoglalják az államot, sőt az egész társadalmat, végső soron pedig a demokratikus homlokzat mögött, hatalmuk konzerválása érdekében, egy rendkívüli mértékű és szisztematikusan egyenlőtlen játéktérrel (*uneven playing field*) hoznak létre. Napjainkban így az *autoriter populizmus* (Norris–Inglehart 2018, Bugaric–Kuhelj 2017, Bugaric 2018) és a *populista autoritarizmus* (Butler 2018) felemelkedésének vagyunk szemtanúi, különösen térségünkben.

Alapvetően tehát *veszélyforrásként* értelmezik ebben a megközelítésben a populizmust, amely a már meglévő képviseleti demokráciákon belül káros, annak „parazitájaként” és „sötét árnyékaként” funkcionál, hiszen magát a népakarat választási mandátumon túli kizárólagos képviselőjének tekinti, amely elindítja a pusztító ítélezések mechanizmusait, megkérdőjelezve ezzel az egész politikai berendezkedést (Urbinati 2013, Müller 2016). Éppen ezért, azokat viszont, akik nem gondolják magukat a homogénnek tételezett nép egységes akaratának egyetlen legitim letéteményesének (delegitimálva mindenki mást, aki vitatja ezen követelésüket), valamint minden polarizáló diskurzusuk és képviselet-kritikájuk ellenére sem tartják elszámoltathatatlannak és ellenőrizhetetlennek a demokratikus kormányzati hatalmat (amelyet ezért nem is okvetlenül akarnak elfoglalni) – nem tekintik populistának. Így a három megközelítés közül ez nem csupán a demokráciára nézve látja a *legveszélyesebbnek* a populizmust, hanem egyúttal a politikusok és a pártok *legszűkebb körére* is korlátozza a kifejezést. Így sem a rendszerint az amerikai populizmus kezdőpontjaként látott *Populista Párt*, sem a sokak által a kortárs baloldali populizmus egyik vezető alakjának tartott *Bernie Sanders* (Müller 2016), sem a baloldali populista mozgalomként számon tartott *Occupy* mozgalom nem számít szerintük valójában populistának (Urbinati 2013). A valódi populistákkal szemben viszont egyrészt a kizárás (Abts–Rummens 2007), másrészt a nagyon óvatos bevonás és a demokratikus identitást nem feladó (azaz a populizmussal ellentétben a népből nem kizáró jellegű dichotómiákban gondolkodó) párbeszéd álláspontjára helyezkednek. Ezek mellett különféle, a képviselet egyes kudarcainak kezelését és a részvétel növelését célzó reformokat (Müller 2016), a politika művészete gyakorlásának (*téchne politiké*) szükségességét és elterjesztését (Urbinati 1998), a nyilvánosság – mint a demokrácia kulcsintézményének – reformját, valamint az emberi jogokkal kapcsolatos preventív ellentámadást, egyúttal nagyobb társadalmi integrációt és befogadást szolgáló politikákat (Butler 2018, Bugaric 2018) javasolnak.

Összefoglalás, következtetések és további lehetséges kutatási irányok

A tanulmányban a populizmus jelenségét a képviseleti demokrácia perspektívájából megvizsgálva három markánsnak érzékelt pozíciót különböztettem meg a szakirodalomban. Az első (a populizmus mint *lehetőség*) a demokrácia és a politika szükségszerű és kívánatos populista (politikai) fordulatát hirdeti, abban mindenekelőtt egy emancipatorikus és radikális, a konfliktusokat se nem totalizáló, se nem kiiktatni akaró demokrácia lehetőségét látja. A második (a populizmus mint *jelzés*) a demokráciát egyfelől szűkebben (*thin*) definiálja, másfelől azt jellemzően egy demokratikus (populista) és egy liberális-alkotmányos pillér „paradox feszültségében” interpretálja, amely szerint az utóbbi elem túlsúlya nyomán a populizmus a modern demokratikus képviseleti politika egyre súlyosabb működésbeli zavarainak önmagában el nem ítéhető jelzése. Végezetül a harmadik pozíció (a populizmus mint *veszélyforrás*) a demokráciát egyfelől tágabban (*thick*) definiálja, másfelől a populizmust jellemzően patológiaként tárgyalja, amely számára a populizmus egy, a demokratikus működészavarok nyomán felfutó „rossz társadalmi közérzetet” manipulatív módon kihasználó autoriter veszélyforrás.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a populizmus megítélése jelentős részben attól függ, hogy mit értünk (képviseleti) demokrácia (sőt politika) alatt és hogyan viszonyulunk a liberális, többségellenes (*counter-majoritarian*) intézményekhez és eljárásokhoz, amelyek a máskülönben korlátlan népszuverenitás potenciálisan pusztító hatású következményeit hivatottak kordában tartani. Amennyiben a liberális és alkotmányos vonásokat a demokrácia nélkülözhetetlen részének tartjuk, akkor a populizmus alapvetően egy autoriter veszélyforrás lesz, amely az egész fennálló demokratikus (képviseleti) rendet kérdőjelezi meg, hiszen a plurális és visszavonhatatlanul sokszínű társadalmat tagadja a homogénnek képzelt nép egységes akaratának képzetével és a közjó meghatározásának kisajátítására törekvő, megcáfolhatatlan morális képviseleti igényével. Ebben az esetben a populizmus tehát a *demokráciák világán kívül* helyezkedik el.

Azonban más a helyzet, ha elképzelhetőnek tartunk egy „jelző nélküli” demokráciát, amely csupán a többségi szabályra és a(z akár korlátlan) népszuverenitásra épül, tehát a demokrácia szűkebb, így pedig az esetek szélesebb körét magába foglaló definícióját alkalmazzuk. Ekkor ugyanis hangsúlyosan megkülönböztetjük ettől a liberális demokráciát, amely az előbb említett demokratikus-populista és egy liberális-alkotmányos pillér törékeny egyensúlyát és paradox belső feszültségét takarja, amelyben a populista komponens egy bizonyos mértékig szükségszerű és elengedhetetlen. Harsányabbá válása pedig csupán a modern képviseleti demokrácia működésbeli zavarainak – az önmagában el nem ítéhető és komolyan veendő – jele, amely korrekciós erőből csak akkor válhat veszélyessé a liberális komponens és így a liberális demokrácia számára, ha nem csupán visszaállítja a törékeny egyensúlyt, hanem a maga javára felborítja azt. Ebben az esetben tehát a populizmus a *demokráciák világához tartozik* (bizonyos értelemben maga a „pöre demokrácia”), feszültség elsősorban a liberális demokrácia variánsában merülhet fel.

Ha pedig a politikát alapvetően az identitásképzés folyamatában ragadjuk meg, akkor a populizmus nem más, mint a demokráciához szükséges démosz megkonstruálásának szükségszerű és *előzetes mozzanata*. Ekkor a populizmus a kényszerű identitásküzdelmek nyomán egy kihasználható lehetőséggé válik egy olyan, a liberális intézményeken túlmutató radikális demokrácia megteremtéséhez, amelyben a konfliktusok se nem záródnak ki, se nem totalizálódnak. Ebben az esetben a populizmus maga a politikai logika, amely egyaránt vezethet demokratikus és autoriter berendezkedésekhez. Így a kérdés nem az, hogy „jó-e”, hanem hogy „milyen legyen”, a populizmus tehát ekkor megelőz minden más kérdést, így az adott politikai rezsim természetének kérdését is.

Az eredmények alkalmazhatóságával kapcsolatban fontos megemlíteni, hogy ez a fajta felosztás segítheti a populizmus jelenségének önreflexív megértését, hiszen a lehetséges

opciók közötti választás egyúttal a demokrácia-definíciók közötti választást is jelent, ez a fajta tisztázottság pedig értékes lehet bármilyen diskurzus esetén. További következmény annak a belátása, hogy az egyes megközelítésmódokhoz kapcsolható empirikus esetek száma jelentősen eltér. Ugyanis míg a populizmust az alapvetően a politikaival azonosító álláspont szerint minden politikai – azaz identitást és közösséget konstruáló – aktus és résztvevő aktor populistának tekinthető, addig a populizmust autoriter veszélyforrásként értelmezők a lehető legszűkebbre húzzák meg a populisták körét, az ideológiai álláspontot képviselők szemében pedig a mainstream pártok és politikusok kihívói tekinthetők populistának.

Végezetül jelentős hozadékkal járhat ez a fajta tisztázottság a kutatás lehetséges folytatása során is. Ez egyfelől a populista szereplők és követők empirikus vizsgálatát (Kaltwasser et al. 2017, de la Torre 2018), másfelől a populizmus térhódításának magyarázatát takarhatja. Előbbi kapcsán a hasonló demokratikus nyelvezet mögötti eltérő koncepciókat segíthet szétszálazni a populisták és nem populisták között, utóbbi kapcsán pedig a modern képviseleti demokrácia működését és annak problémáit segíthet értelmezni. Azaz érthetőbbé válhat a sokat emlegetett „túlzott intézményközpontúság”, amely nyomán a populizmus bizonyos szempontból az „antidemokratikus liberalizmusra” (Mudde–Kaltwasser 2017) és az intézményes „támfalak” és a technokrácia túltengésére (Müller 2016) adott válasznak tekinthető. Csupán felsorolás szintjén említhető meg továbbá a liberális demokráciák bizalmi és legitimációs válsága (Antal 2017), a választók részéről jelentősnek érzékelt rezponzivitás-deficit (Reybrouck 2016), az állampolgári tájékozódást nehezítő intézményes komplexitás-növekedés (Canovan 2002) és a csökkenő transzparencia nyomán felfutó imázs-küzdelmek (Crouch 2004), a hagyományos pártok identitásvesztése és így a választók alternatíva nélkül maradása (Mair 2002, Mouffe 2018). Fontos lenne vizsgálni továbbá a közéleti-politikai nyilvánosság természetváltozását, valamint a demokrácia és a globális kapitalizmus (neoliberalizmus) összefüggéseit is (Hickel 2016, Springer et al. 2016, Stending 2016, Judis 2016, Weyland 1996, Bruszt–Langbein 2017), amely többek között a Rodrik-féle „globalizációs trilemmával” (Rodrik 2000) és a nemzeti elitek szuverenitásvesztésével jár együtt (Mudde 2004). Megállapíthatjuk tehát, hogy a kutatás az elméleti alapozás után a továbbiakban többféle irányt is vehet. Azonban bármelyik irányba is indulunk el, remélhetőleg jelen tanulmány megfelelő kiindulási alappal szolgálhat minden esetben.

IRODALOM

- Abts, Koen – Rummens, Stefan (2007) Populism versus Democracy. *Political Studies*, Vol. 55. 405–424. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9248.2007.00657.x>
- Antal Attila (2017) *A populista demokrácia természete. Realizmus és utópia határán*. Budapest, Napvilág Kiadó. ISBN: 9789633384053.
- Bartha Attila (2017) Makrogazdasági stabilizáció másképp – a gazdaságpolitika populista fordulata. In: Boda Zsolt – Szabó Andrea (2017szerk.) *Trendek a magyar politikában – 2. A Fidesz és a többiek: pártok, mozgalmak, politikák*. Budapest, Napvilág – MTA TK. 311–343. ISBN 978-963-338-401-5.
- Benedek István (2018) Mennyire volt forró a tavasz? A 2017. tavaszi politikai tiltakozáshullám rövid története és elemzése. In: Antal Attila (2018szerk.) *Mozgalmi társadalom*. Budapest, Noran Libro Kiadó. 279–312. ISBN 978-615-57-6150-8.
- Bugaric, Bojan (2018) The Right to Democracy in a Populist Era. *AJIL Unbound*, Vol. 112. 79–83. <https://doi.org/10.1017/aju.2018.34>
- Bugaric, Bojan – Kuhelj, Alenka (2018) Varieties of Populism in Europe: Is the Rule of Law in Danger? *Hague Journal of Rule of Law*, Vol 10. (1). 21–33. <https://doi.org/10.1007/s40803-018-0075-4>
- Butler, Israel (2018) *Countering Populist Authoritarians: Where their support comes from and how to reverse their success*. Berlin, Civil Liberties Union for Europe. ISBN: 978-3-00-061525-2.
- Bruszt László – Langbein, Júlia (2017) Varieties of dis-embedded liberalism. EU integration strategies in the Eastern peripheries of Europe. *Journal of European Public Policy*, Vol. 24 (2). 297–315. <https://doi.org/10.1080/13501763.2016.1264085>
- Canovan, Margaret (2002) Taking Politics to the People: Populism as the Ideology of Democracy. In: Mény, Yves – Surel, Yves (2002szerk.) *Democracies and the Populist Challenge*. Basingstoke, Hampshire, Palgrave Macmillan UK. 25–44. ISBN: 978-0-333-97004-1. https://doi.org/10.1057/9781403920072_2
- Chwalisz, Claudia (2015) *The Populist Signal. Why Politics and Democracy Need to Change*. Policy Network and Barrow Cadbury Trust, London – New York, Rowman & Littlefield. ISBN: PB 978-1-78348-542-0.
- Crouch, Colin (2004) *Post-Democracy*. Cambridge: Polity Press. ISBN: 9780745633152.
- de la Torre, Carlos (2018szerk.) *Routledge Handbook of Global Populism*. London, Routledge. ISBN: 9780415787024. <https://doi.org/10.4324/9781315226446>
- Hickel, Jason (2016) Neoliberalism and the end of democracy. In: Springer, Simon – Birch, Kean – MacLeavy, Julie (2016szerk.) *The Handbook of Neoliberalism*. New York, Routledge. 142–151. ISBN: 9781138844001.
- Illés Gábor (2013) A populizmusról másképp. *Politikatudományi Szemle*, 2013/2. 133–142.
- Judis, John B. (2016) *The Populist Explosion: How the Great Recession Transformed American and European Politics*. New York, Columbia Global Reports. ISBN: 0997126442.
- Kaltwasser, Cristóbal Rovira – Paul Taggart – Paulina Ochoa Espejo – Pierre Ostiguy (2017 szerk.) *The Oxford Handbook of Populism*. Oxford, Oxford University Press. ISBN: 9780198803560. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198803560.001.0001>

- Kaltwasser, Cristóbal Rovira (2014) From Right Populism in the 1990s to Left Populism in the 2000s – And Back Again? In: Juan Pablo Luna – Kaltwasser, Cristóbal Rovira (2014szerk.) *The Resilience of the Latin American Right*. Baltimore, Johns Hopkins University Press. 143–166. ISBN: 1421413906.
- Kapelner Zsolt (2018) Populizmus és a nép mítosza. *Mérce*, 2018. április 20.
<https://merce.hu/2018/04/20/populizmus-es-a-nep-mitosza/>
- Kuhn, Thomas (1984) *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest, Gondolat Kiadó. ISBN: 963-281-350-2.
- Laclau, Ernesto (2011) *A populista ész*. Budapest, Noran Libro Kiadó. ISBN: 9789639996427.
- Mair, Peter (2002) Populist Democracy vs Party Democracy. In: Mény, Yves – Surel, Yves (2002szerk.) *Democracies and the Populist Challenge*. Basingstoke, Hampshire, Palgrave Macmillan UK. 89–98. ISBN: 978-0-333-97004-1.
https://doi.org/10.1057/9781403920072_5
- Meszerics Tamás (2008) Demokratikus-e a felhatalmazáselemélet? Megjegyzések Körösnéyi András tanulmányához. *Politikatudományi Szemle*, 17 (4). 147–159.
- Mény, Yves – Surel, Yves (2002) The Constitutive Ambiguity of Populism. In: Mény, Yves – Surel, Yves (2002szerk.) *Democracies and the Populist Challenge*. Basingstoke, Hampshire, Palgrave Macmillan UK. 1–21. ISBN: 978-0-333-97004-1.
https://doi.org/10.1057/9781403920072_1
- Moffitt, Benjamin – Tormey, Simon (2014) Rethinking Populism: Politics, Mediatization and Political Style. *Political Studies*, 62 (2). 381–397.
<https://doi.org/10.1111/1467-9248.12032>
- Mouffe, Chantal (2018) *For a Left Populism*. New York – London, Verso. 89–93. ISBN: 1786637553.
- Mudde, Cas (2004) The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*, 39 (4). 541–563.
<https://doi.org/10.1111/j.1477-7053.2004.00135.x>
- Mudde, Cas – Kaltwasser Cristóbal Rovira (2013) Exclusionary vs. Inclusionary Populism: Comparing Contemporary Europe and Latin America. *Government and Opposition*, 48 (2). 147–174. <https://doi.org/10.1017/gov.2012.11>
- Mudde, Cas – Kaltwasser, Cristóbal Rovira (2017) *Populism: a very short introduction*. New York, Oxford University Press. ISBN: 9780190234874.
<https://doi.org/10.1093/actrade/9780190234874.001.0001>
- Müller, Jan-Werner (2016) *What is Populism?* University of Pennsylvania Press. ISBN: 9780812248982. <https://doi.org/10.9783/9780812293784>
- Norris, Pippa – Inglehart, Ronald (2019) *Cultural Backlash: Trump, Brexit, and Authoritarian Populism*. Cambridge University Press. 3–87. <https://doi.org/10.1017/9781108595841>
- Palonen, Emilia (2018) Performing the nation: the Janus-faced populist foundations of illiberalism in Hungary. *Journal of Contemporary European Studies*, 26 (3). 308–321.
<https://doi.org/10.1080/14782804.2018.1498776>
- Papadopoulos, Yannis (2002) Populism, the Democratic Question, and Contemporary Governance. In: Mény, Yves – Surel, Yves (2002szerk.) *Democracies and the Populist Challenge*. Basingstoke, Hampshire, Palgrave Macmillan UK. 45–61. ISBN: 978-0-333-97004-1. https://doi.org/10.1057/9781403920072_3

- Pappas, Takis S. (2014) Populist Democracies: Post-Authoritarian Greece and Post-Communist Hungary. *Government and Opposition*, 49 (1). 1–23.
<https://doi.org/10.1017/gov.2013.21>
- Pappas, Takis S. (2018) How to Tell Nativists from Populists. *Journal of Democracy*, 29 (1). 148–152. <https://doi.org/10.1353/jod.2018.0012>
- Reybrouck, David Van (2010) *A populizmus védelmében*. Budapest, Gondolat Kiadói Kör. ISBN: 9789636932404.
- Reybrouck, David Van (2016) *Against Elections – The Case for Democracy*. Random House UK. ISBN: 9781847924223.
- Rodrik, Dani (2000) How Far Will International Economic Integration Go? *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 14. (1). 177–186. <https://doi.org/10.1257/jep.14.1.177>
- Rodrik, Dani (2018) Populism and the economics of globalization. *Journal of International Business Policy*, Vol. 1. (1–2). 12–33. <https://doi.org/10.1057/s42214-018-0001-4>
- Rosanvallon, Pierre (2008) *Counter-Democracy. Politics in an Age of Distrust*. Cambridge, Cambridge University Press. 1–28. ISBN: 0521713838.
<https://doi.org/10.1017/CBO9780511755835>
- Smilov, Daniel – Krastev, Ivan (2008) The Rise of Populism in Eastern Europe. In: Grigorij Mesežnikov – Olga Gyárfášová – Daniel Smilov (2008szerk.) *Populism and Liberal Democracy in Central and Eastern Europe*. Bratislava, Institute for Public Affairs. 7–12. ISBN: 80–89345–06–9.
- Schmitt, Carl (1988) *The Crisis of Parliamentary Democracy*. Cambridge, Mass., The MIT Press. ISBN: 9780262192408.
- Springer, Simon – Birch, Kean – MacLeavy, Julie (2016) *The Handbook of Neoliberalism*. New York, Routledge. ISBN: 9781138844001. <https://doi.org/10.4324/9781315730660>
- Standing, Guy (2016) Meet the precariat, the new global class fuelling the rise of populism. *World Economic Forum*, 2016 November 9.
<https://www.weforum.org/agenda/2016/11/precariat-global-class-rise-of-populism/>
- Szabó Andrea – Böcskei Balázs (2019szerk.) *Hibrid rezsimék. A politikatudomány X-aktái*. MTA TK PTI – Napvilág Kiadó. ISBN: 978-963-338-441-1.
- Taggart, Paul (2002) Populism and the Pathology of Representative Politics. In: Mény, Yves – Surel, Yves (2002szerk.) *Democracies and the Populist Challenge*. Basingstoke, Hampshire, Palgrave Macmillan UK. 62–80. ISBN: 978-0-333-97004-1.
https://doi.org/10.1057/9781403920072_4
- Tallár Ferenc (2017) Populizmusok és demokráciák, avagy a politika újraácsolt színpada. *Politikatudományi Szemle*, 2017/1. 107–131.
- Tóth Gábor Attila (2016) Demokrácia és diktatúra között: az autoritarizmus. *Fundamentum*, 2016 (2–4). 5–18.
- Tracy, Catherine (2012) Contio. In: Bagnall, Roger et al. (2012szerk.) *The Encyclopedia of Ancient History*. Malden, Wiley-Blackwell. 1760–1762.
<https://doi.org/10.1002/9781444338386.wbeah20040>

- Urbinati, Nadia (1998) Democracy and Populism. *Constellations*, 5 (2). 110–124.
<https://doi.org/10.1111/1467-8675.00080>
- Urbinati, Nadia (2013) The Populist Phenomenon. *Raisons politiques*, 2013 (3). 137–154.
<https://doi.org/10.3917/rai.051.0137>
- Weyland, Kurt (1996) Neopopulism and Neoliberalism in Latin America: Unexpected Affinities. *Studies in Comparative International Development*, Vol. 31 (3). 3–31.
<https://doi.org/10.1007/BF02738987>

INGYENES VAGY FIZETŐS A JÖVŐ ONLINE HÍRMÉDIUMA?

Vékey Zoltán

zvekey@yahoo.com

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2019.2.45

Absztrakt

Publikációmban igyekszem alaposan körüljárni a hírmédia jelenlegi helyzetét, lehetséges menekülőútjait és a technológia adta új lehetőségeit. Megvizsgálom a hír definícióit, a hírrel kapcsolatos elméleteket, és megkísérlem újradefiniálni, hogy mit nevezünk hírnek 2019-ben. A Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság két vizsgálatából értékes, összefüggések megvilágítására is alkalmas adatsorokat nyertem. Egyértelműen látszik, hogy a tartalom hosszútávon egyszerűen nem tud teljes egészében ingyenes lenni: valakinek meg kell fizetnie az egyre nehezebben helyzetben lévő hírgyárosok (hírügynökségek és újságok) növekvő költségeit, melyeket a hirdetési bevételek már nem fedeznek. Hogy ki lesz, aki ezt megfizeti, miből finanszírozzák majd az újfajta hírmédiát, az persze nem egyértelmű, de a dolgot végén megpróbálok néhány tanulságot leszűrni.

Kulcsszavak

online média, hírmédia, hírek, médiagazdaságtan, fizetőfal

THE FUTURE OF ONLINE NEWS: PAID OR FREE?

Zoltán Vékey

Abstract

This paper tries to map out the current situation of the news media, its possible escape routes, and its new opportunities by the technological evolution. I examine the definitions of news and the underlying theories, then I try to redefine what we call news in 2019. Two years ago, the National Media and Infocommunications Authority conducted extensive surveys on the production and uses of news. These surveys provided valuable data which I used to shed some light on the major correlations. It is clear from my investigation that news content simply cannot remain completely free in the long run: someone has to pay the growing cost of the more and more vulnerable news production (news agencies and newspapers) which is no longer covered by advertising revenue. It is not obvious yet who will pay it, and how it will be financed; there are several scenarios. At the end of the paper, I summarize the lessons I learned from the overview.

Keywords

online media, news media, news, media economics, paywall

INGYENES VAGY FIZETŐS A JÖVŐ ONLINE HÍRMÉDIUMA?

Vékey Zoltán

A huszadik század második felében viszonylag kiszámítható módon működött a hírmédia. A fogyasztók a lapért fizettek, a hirdetők pedig az olvasók eléréséért. Az 1990-es évek végén, az addigra már az otthonokban is fel-feltűnedező internetnek köszönhetően hazánkban is megjelent a nemzetközi médiaszíntéren addigra már ismertnek mondható új típusú hírmédium: az online újság vagy hírportál. Ezek – a nyomtatott lapokkal ellentétben – ingyenes hozzáférést kínáltak, ráadásul a technológia jellegéből fakadóan híreiket a nyomtatott lapokat megelőzve, gyakorlatilag azonnal célba tudták juttatni. Szintén a technológiai adottságok miatt ezen cégek költségstruktúrája is teljesen más, a fizikai értelemben vett gyártási és terjesztés költség gyakorlatilag eltűnt. Ahogyan Picard elemzéséből kitűnik, míg az analóg korszak médiatermékei-nél az információgyűjtés, írás, szerkesztés és grafikai munkák, vagyis a klasszikus szerkesztőségi költségek a teljes büdzsé 10-20%-át tették ki, ugyanez a digitális termékeknél 85% feletti (Picard 2011). Érthető, hogy ezzel a nyomtatott lapok nehezen tudták felvenni a versenyt. A gyorsan nagyra növvő hírportálok azonban azzal szembesülnek, hogy kizárólag hirdetési bevételekből csak nehézkesen tudják fenntartani a továbbra is sokba kerülő szerkesztőségeket és előállítani a költséges textuális, azaz szövegalapú és audiovizuális tartalmaikat. (Itt hívom fel az olvasó figyelmét arra, hogy publikációmban a textuális hírmédiával foglalkozom, nem pedig a hírmédia teljes egészével.)

2019-re tehát eljutottunk oda, hogy már látszik: a kizárólag hirdetési pénzekre alapozó üzleti modellek hosszú távon nem lehetnek sikeresek. Egyre több online hírmédium alapoz az egyéb, olvasóktól vagy más helyről érkező bevételekre különböző formákban (Vékey 2015). Ennek oka, hogy a színvonalas anyagok, a multimédiás tartalmak, az oknyomozó, nagyobb lélegzetvételű cikkek előállításának költségei különösen magasak.

A téma tehát meglehetősen aktuális, és nemcsak határainkon túl, hanem azon belül is. Heti szinten olvashatunk a fizetőfalakról, az egyes oldalak újabb és újabb próbálkozásairól és új szereplőkről, akik immáron valamilyen fizetős modellben szeretnének tartalmakat gyártani. A fizetős modell tehát előbb-utóbb elkerülhetetlenül bekerül a köztudatba itthon is. De melyik a legjobb módja ennek? Erre a kérdésre nem lehet egyszerű, egyértelmű választ adni. Mielőtt azonban válaszokat keresünk, vizsgáljuk meg, mi is a hír, miért avultak el a korábbi definíciók, és hogyan definálhatjuk, ha a fizetőképes kereslet szempontjából vizsgáljuk a hír fogalmát.

A hír újradefiniálása

A hírnek nincs általánosan elfogadott definíciója, ez talán azért alakult így, mivel nem egyértelmű a jelentéstartalma. Zsolt Péter szerint „hírnek az olyan objektívitás látszatával rendelkező aktuális, újdonságot tartalmazó információkat nevezzük, ami sokakat érdekelhet és/vagy

sokak életében változást okozhat.” (Zsolt 1999: 34) Ebből a megközelítésből kiindulva tehát a hír egy széles körben érdeklődésre számot tartó, új, piacképes információ.

Ezen a ponton fontos megjegyezni, hogy cikkemben azokkal a hírekkel foglalkozom, amelyek a nyilvános kommunikáció folyamatában bekerülnek a médiaágazatba, így terméké, a piaci ágazatban egy médiavállalat eladható termékévé válnak. Vizsgálódásom szempontjából ez a mediatizált hírtermelés, a piaci alapú hírgyártás az igazán fontos, így nem foglalkozom a kifejezetten magánjellegű hírekkel, amelyek egy-egy mikroközösség számára fontosak ugyan, de nem válnak a nyilvános kommunikáció részévé.

Egy hírt pragmatikus szempontból úgy írhatunk le, hogy megadjuk mi, mikor, hol, hogyan, kivel, miért történt. McLuhan híres megállapítása szerint a médium maga az üzenet, vagyis a hír (az üzenet) nem lehet független a hordozójától, azaz a médiumtól és annak jellemzőitől (McLuhan 1964). A hír feladata a tájékoztatáson túl a szórakoztatás, a szocializáció, valamint a konszenzusteremtés. Erről Walter Lippmann (1922) írt még a 20. század első felében, aki úgy fogalmazott, hogy a sajtó fő feladata a társadalmi közmegegyezés termelése (manufacturing consent).

A nyomtatott lapok egyeduralkodása idején, a 19. század elejéig a hírnökök, majd a század közepétől a távíró volt a hírek továbbításának eszköze. Azonban hiába ért át egy-egy hír az óvilágból az újvilágba vagy fordított útvonalon, széles körhöz csak a nyomtatott lapok szerkesztőségén, a nyomdán és a terjesztési procedúrán keresztül tudott eljutni. Így akár hetekig, de mindenképpen napokig tartott, míg egy hír elérte azt, akit érdekelt. Ráadásul, aki nem nagyvárosi környezetben élt, és nem találkozott a hangosan kiabáló újságosfiúkkal, rikancsokkal, az könnyedén lemaradhatott a világ fontosabb eseményeiről. A hírekhez való korlátozott hozzáférés miatt pedig az előtérben a közvetlen közösség hírei álltak. Egy-egy kisváros, falu, iskola, munkahely vagy akár nagyobb család alapvetően az őket ért eseményekkel foglalkozott.

A hírszerkesztés egyik meghatározó szempontja a hírérték, azonban ennek sincs általánosan elfogadott definíciója. A hírérték az a tényező, amely egy hírt kiemeli a többi közül, vagyis ami az adott hírt érdekessé, fogyaszthatóvá teszi. Gálik Mihály (2018) arra mutat rá, hogy a demokratikus berendezkedésű országokban nevelkedett újságírók jellemzően magas hírértékűnek látják a közügyekről szóló híreket. A hírek értékét emeli, hogy aki elsőként értesül egy-egy eseményről, például egy háború kitöréséről, az jó eséllyel hasznosíthatja a frissen megszerzett tudását: nagyobb esélye lesz elmenekülni vagy kereskedelmileg kihasználni a kialakult helyzetet. Angelusz Róbert (2003) a hírértékek osztályozásánál a *fontosság*ot emeli ki, amely szerinte sokkal inkább az érdekek, mintsem az érdeklődés felől mérhető. A fontosság mindemellett relatív, és az újságírók, szerkesztők számára nem könnyen ismerhető fel.

A hírt pénzzé tenni az első nyomtatott lapok tudták, melyek a 17. század derekán kezdtek feltűnedezni. Az üzlet a 18. századra éledezni kezdett, a 19. században pedig robbanásszerű növekedés történt az újságok számában. Ez elsősorban annak volt köszönhető, hogy a 19. század elején a nyomdagépek technológiai fejlettsége elérte azt a szintet, hogy viszonylag rövid idő alatt lehetett sok tízezer példányt nyomtatni, ráadásul a költségek kordában tartása mellett. Így jöttek létre a penny-press lapok, amelyek a korábbi újságok árának töredékébe kerültek csak, így jóval szélesebb közönséget szólíthattak meg (Bird 1992). Ráadásul az 1800-as években terjedt el a távíró is, amely rendkívül felgyorsította a kommunikáció sebességét, így a hírek terjedését is. Az 1840-es évekre kiépült a fejlett nyugati világban egy olyan távíró-hálózat, amely összekötötte a városokat, így lehetővé tette a hírek gyors terjesztését (Blondheim 1994).

A legnagyobb lapokon kívül senki sem engedhette meg magának azonban, hogy drága tudósító-hálózatot tartson fenn, így megalakultak az első hírügynökségek, amelyek összegyűjtötték és terjesztették a híreket. A hírügynökségek voltak az első olyan üzleti vállalkozások a

történelemben, amelyek kizárólag csak abból éltek, hogy a híreket értékesítették (egy nyomtatott napilap más célokat is a zászlajára tűzött – szórakoztatott, informált, illetve a szerkesztőség szája szerint interpretálta a híreket). Ahhoz, hogy megbízhatóan szállítsák a híreket, nagyfokú korrektségre, objektivitásra és függetlenségre volt szükségük, és végső soron rajtuk keresztül vált a hír végképp árucikké. A 19. század közepére tehát felállt egy olyan rendszer, amely lehetővé tette, hogy széles közönség értesülhessen a világ híreiről napról-napra, sőt a délutáni lapok arra is lehetőséget adtak, hogy napjában akár kétszer is friss hírekhez juthassanak az olvasók.

Az újabb lökést a rotációs nyomtatási technológia megjelenése hozta, amelynek segítségével a 20. század elejére már százazres példányban jelenhettek meg a lapok, ráadásul a terjesztési infrastruktúra is fejlődött. Ebben az időszakban a hangsúly is áthelyeződött, a korábban szinte kizárólag a helyi hírekre, egy-egy városra koncentráló lapok mellett feltűntek az országos napilapok.

A nyomtatott sajtó dübörgésével párhuzamosan, az 1920-as évektől egyre nagyobb népszerűségnek örvendett egy új technológia: a rádió. Magyarországon 1925-ben indult meg a rendszeres rádiós műsorsugárzás. Ez egy egészen új megközelítést hozott, a valós-idejű hirtovábbítást, ahol nincs hosszadalmas írás, korrektúra, szedés, nyomtatás és terjesztés. A hírek azonnali módon tudtak terjedni, hihetetlen módon lerövidítve a médium és a fogyasztó közötti távolságot. Ráadásul a technológia természetéből fakadóan az elérést csak a vételkörzet határozta meg, a vételkörzeten belül korlátlan számú fogyasztó volt elérhető. A rádiózás passzív tevékenység, az újságolvasáshoz képest kevesebb energiára van hozzá szükség, és ebben a korban bizony még az is számított, hogy nem kellett hozzá olvasni tudás. A rádiózás megjelenésekor egy háztartásban legfeljebb egy készülék volt, a zsebrádiók pedig egyáltalán nem léteztek. Így ebben az időszakban a rádió igazi közösségi médium lett, a tipikus rádióhallgatás családban, hivatalban, másokkal közösen történt, és a hallgatók főtevékenységként végezték, a háttérrádiózás nem volt szokásos. A hírek azonban ebben a környezetben is egy szűrőn – az adott rádióállomás szerkesztőin – keresztül jutottak el a hallgatókhoz.

A rádió után szükségszerű fejlődési lépcsőfok volt, hogy a hanghoz képet is illesszenek, erre pedig nem kellett sokat várni. 1928-ban New York államban elindult az első kísérleti televízió csatorna, azonban a második világháborúig a meghatározó médium a nyomtatott lapok mellett a rádió maradt. Az Amerikai Egyesült Államok háború utáni világgazdasági értelemben meghatározó szerepe a médiapiacra is érvényes volt, technológiai és tartalmi újdonosságok is elsősorban innen indultak az Óvilág felé, és nem pedig fordítva. A televízió-készülékek számában a robbanás az 1950-es, 60-as években következett be. 1950-ben már 6 millió, 1960-ban pedig már 60 millió televíziókészülék volt az országban a becslések szerint. (Television. *The World Book Encyclopedia*, 2003)

A nyomtatott sajtó, majd a rádió és a tévé elterjedésével megjelent a hírmonopólium is: azt olvastuk, azt hallottuk, azt nézhettük, amit a szerkesztők nyomdába vagy adásba adtak.

A hírek szerepe

Ahhoz, hogy a hírekről érdemben beszélhessünk, azt is meg kell vizsgálnunk, milyen elméletek alakították a róluk való gondolkodást.

Fontos elmélet a kapuóri szerep azonosítása a médiaszervezetekben, amely David Manning White (1950) nevéhez fűződik. White egy szerkesztőség életét vizsgálta az Egyesült Államokban és megállapította, hogy a szerkesztőknek, szerkesztőségeknek milyen befolyása van arra, hogy miből lesz hír, és arra is, hogy egy adott eseményről milyen szemszögből tudósítanak. Azt is megfigyelte, hogy a sajtómunkások rengeteg beözönlő, lobbisták által generált hírt, sajtóközleményt is meg tudnak szűrni, ha lelkiismeretesen végzik munkájukat. Ez a ka-

puőri szerep tulajdonképpen a médiarendszerek mindegyikére igaz volt, egészen az újmédia feltűnéséig. Hasonló témában kutatott Warren Breed is, aki azt vizsgálta, hogy hogyan tudtak az újságírók és a gyakran konzervatívabb tulajdonosok közös megegyezésre jutni a szerkesztőség hírszerkesztési gyakorlatának vonatkozásában (Breed 1955). A korai realista hozzáállás tehát az volt, hogy a hírek fellelhetőek, a jó újságíró pedig megtalálja, feldolgozza és bemutatja őket.

Niklas Luhmann (2008) osztályozásában a hírgyártás, illetve a tudósítás a tömegmédiában érvényesülő programterületek egyike a reklám és a szórakozás mellett. Úgy látja a hírek és tudósítások vonatkozásában, hogy a média folyamatos hírgyártásra van rákényszerítve, hiszen ez az a termék, melyet értékesít. Ez tehát már egy professzionális gépezet konstruáló tevékenysége. Luhmann azt vallja, hogy a hírek, illetve a szórakozás által meghatározott társadalmi színterek egy meghatározott horizont mentén mozognak, vagyis a hírek is szórakoztatnak, és a szórakoztató tartalmak is gyakran tartalmaznak híreket. Ebbe a körbe harmadik területként a reklám is egyre inkább bekapcsolódik, ugyanis egy jó reklám szórakoztat és akár híreket is közöl, azaz ilyen értelemben, meglátásom szerint a luhmann-i elmélet konvergens; igaz a reklámnak csak egyszer van hírértéke és az ismétlésre épít, míg a hír az egyszerűsége.

A későbbiek során a hírekkel foglalkozó elméletek egyre inkább a szociológia irányába fordultak, itt pedig már más tényezők is fontossá váltak, mint például a hatalom, a struktúrák vagy a közösségek. Silvio Waisbord (2004) megfigyelése alapján beszélhetünk a médiaszociológia hangsúlyosabbá válásáról; ő egyúttal azt is kiemeli, hogy a professzionális újságírást újra kell értelmeznünk, mert a keretek megváltoztak a média átalakulásával és az internet megjelenésével.

Hírek az analóg és digitális korban

A fenti elméletek mindegyike az analóg korban született, illetve más és más aspektusból vizsgálta és definiálta a hírt. Az azonban egységes, visszatérő eleme az elméleteknek, hogy a hír konstruált termék, amely a médián keresztül valamiképpen átformált, szerkesztett állapotban kerül a fogyasztó elé. A hagyományos médiatípusok újságírói, riporterei, szerkesztői nemcsak arról dönthettek gyakorlatilag teljhatalmú módon, hogy a hír milyen formában kerüljön a fogyasztó elé, hanem már azt is eldöntötték, hogy mi az, ami hír(értékű), és mi az, ami nem érdemes közlésre. Manning D. White (1950) kutatásából pedig azt láthattuk, hogy a kapuőrök sokszor nem szándékos politikai vagy más indítatásból láttatják a híreket saját szűrőjükön keresztül, hanem egyszerűen nem képesek függetlennek maradni az eseménytől (hiszen óhatatlanul van valamilyen véleményük róla), és a közönség vélt vagy valós érdeklődésétől. Az így létrejött olvasható, hallható, látható hírek tehát csak a legritkább esetben tudnak objektívek maradni, az esetek döntő többségében szubjektívek. Etikai értelemben azonban az objektivitásra való törekvés a lényeg, nem pedig az, hogy filozófiai értelemben létezik-e abszolút objektivitás. Van azonban egy még ezeket a tényezőket is felülíró szempont, ez pedig az üzleti érdek: az, hogy mi válik hírré, nagyrészt annak a kérdése, hogy azt mennyibe kerül előállítani, illetve hogy érdekli-e az olvasót, vagyis fog-e pénzt adni azért a médiatermékért, amelyben a hír megjelenik. Ahogyan Denis McQuail is írja, a hírválogatást befolyásoló hatások között felmerülnek a költség és a közönségre gyakorolt vonzerő kérdései is (McQuail 2015).

Abban az esetben, ha valakinek észrevétele, kiegészítése volt, esetleg tiltakozni szeretett volna egy-egy állítással szemben, akkor tollat kellett ragadnia és levelet írni a szerkesztőségbe. Ha átment a szűrőn, és szerencséje volt, akár a következő lapszám „levelezés” rovatába bekerülhetett, de ha bármilyen okból figyelmen kívül hagyták, akkor utolsó mentsvárként maradhatott a hivatalos helyreigazítási kérelem, és akár a bírósági út.

A világban való tájékozódás kizárólagos eszköze az a viszonylag alacsony számú médium volt, amelyet a fogyasztók elérhettek. A média által közvetített híreket a kezdetekben nem vonták kétségbe az olvasók. Jenei Ágnes szerint „minél távolabbi, a közvetlen tapasztalásból kizárt eseményről, történésről van szó, az emberek annál inkább hajlandók rábízni magukat a tömegkommunikációs eszközökre, annál kevésbé vonják kétségbe azt, amit a média közvetít.” (Jenei 2001: 25) Ez kiváltképpen igaz volt a régi világ médiarendszereire, a 21. század fogyasztója azonban már kritikusabb hangot is képes megütni.

A klasszikus médiumok hírmonopóliumát az internet törte meg az 1990-es évek derekától kezdődően (Boczkowski 2004). Míg korábban egy médium létrehozásához nemcsak sok pénz, de engedélyek és gyakran kapcsolatok is kellettek, az interneten bárki elindíthatta a saját médiumát a korábbi belépési költségek töredékéért. Amit a hírmédia gyárt és elérhetővé tesz, az továbbra is a szerkesztőségi szűrőn keresztül jut el hozzánk. Azonban a nyilvánosságba való belépés az internetnek köszönhetően szabadabbá vált bárki számára, az egyszerű magánemberek üzenetei is villámgyorsan válhatnak nyilvánossá. Vagyis online bárki gyárthat és terjeszthet híreket, a Twitter vagy a Facebook segítségével ezek a hírek pedig akár milliókhoz is eljuthatnak.

De más is változott: bár a nagy hírgyárak továbbra is léteznek, az ő szerepük is erőteljesen átalakult, jelentőségük először csökkent. A közösségi médián keresztül a felhasználók gyakorlatilag egyszemélyes médiumként ontják a „saját készítésű” híreket, de előszeretettel osztanak is meg cikkeket. Ez azt is jelenti, hogy nagyon elmosódtak a határok a magánközlemények és a közérdeklődésre számot tartó hírek között.

A tömegkommunikáció és a csoportkommunikációs ilyen mértékű keveredése sem jelenti azt, hogy a már emlegetett szűrő eltűnt volna, megmaradt, sőt adott esetben még erősebben érezhető a hatása. A közösségi médiában az általunk követett, kedvelt oldalak bejegyzéseit látjuk, valamint ismerőseink, barátaink is jó eséllyel hasonló beállítottságúak, hasonló érdeklődési körrel rendelkezők. Ehhez hozzáadódik még a Facebook algoritmusának működési elve, amely egy bonyolult súlyozás alapján állítja össze az egyedi hírfolyamot minden egyes felhasználó számára. Az algoritmus sok részlete üzleti titok, azt azonban lehet tudni, hogy azoknak a személyeknek illetve oldalaknak a posztjait sorolja előrébb, akiket egyébként is nézünk, kedvelünk, kattintunk. Ez tehát azt jelenti, hogy egyre szűkülő buborékban értesülünk a hírekről, olyan szűrőkön át kapjuk az információkat, amelyek úgy interpretálják őket, ahogyan nagy valószínűséggel mi magunk is tennénk.

Ez a buborék persze korábban is megvolt, az ember szívesebben olvasta a saját szája ízének megfelelő napilapot, hallgatta a neki tetsző rádiót, azonban a lehetőségek, a rádiók, napilapok, tévék száma korlátozott volt. A közösségi média térnyerésével viszont minden eddiginél jobban kizárhatjuk a külvilágot és építhetjük fel saját kis szigetünket, a végletekig saját értékeinkhez, hiedelmeinkhez finomhangolva azt.

A közösségi média nemcsak az egyének, de a létező médiumok, elsősorban internetes újságok kezébe is új lehetőséget adott. Létrehozva saját oldalukat a Facebook-on, kipoztolva a cikkeiket, könnyebben tudnak közösséget építeni és kattintásokat szerezni. A cikkek pedig meg is oszthatóak organikusan (azaz ha egy felhasználó megosztja, akkor az ő ismerősei is látják), de akár a Facebook hirdetési rendszerén keresztül fizetős ki is emelhetők, így olyan felhasználókat is el tudnak érni, akik egyébként nem kedvelik az adott oldalt. A web2 és a közösségi média lehetőséget adott arra is, hogy közvetlen visszajelzések jöjjenek, így a megosztásokon kívül a kommentelés és a közvetlen privát üzenet küldése is lehetséges a hír közvéteveje felé. Ezáltal a médiumok egyfajta közösségi kontroll alatt tarthatók, azonnali visszajelzést kaphatnak munkájukról. Így gyakran előfordul, hogy az egyes online cikkekben található esetleges tévedéseket az olvasók jelzése alapján rövid időn belül korigálják.

A 2016-os év újdonsága a Facebook-nál a live bevezetése, ami élő közvetítést takar. Ez újabb fegyver a híreket készítők kezében, amelyet el is kezdtek kihasználni: egyre gyakrabban találkozunk a hazai médiumok vagy celebek Facebook oldalain is élő közvetítésekkel, amelyeket természetesen utólag is vissza lehet nézni. Több oldal közvetített így élőben már sajtótájékoztatót vagy sporteseményt. A közelmúltban az MTVA-nál történt tüntetéseket időnként 40 ezren követték egyes politikusok Facebook oldalán, ami már megközelíti az M1 hírműsorok átlagos vasárnapi nézettségét.¹ A Facebook közvetítés pedig gyakorlatilag ingyenes, míg a hírműsorok előállítására igencsak költséges dolog.

A hírek mennyisége tehát robbanásszerűen nőtt, a minőségük viszont nem feltétlenül javult. Bár a közösségi média berobbanásakor a 2007-2013 közötti időszakban úgy tűnt, hogy ez a jelenség tartós lesz, és a nagy hírmédiumok, patinás márkák gyors erodálását hozza majd, ma már azt látjuk, hogy ez nem feltétlenül igaz. Fontos tanulsága a demokratizálódásnak, hogy nemcsak pozitív hozadéka van annak, ha bárki gyárthat és terjeszthet híreket, hiszen ez az álhírekre is áll, ezért a hitelesség kérdése minden eddiginél fontosabbá válik. Az elmúlt években egyre több álhírral, álhíreket közlő és terjesztő oldallal találkozunk, ezek pedig az imént ismertetett buborék-jelenségnek köszönhetően meglepően gyorsan tudnak terjedni. Az álhíreket egyébként maga Ferenc pápa kiáltotta ki bűnnek egy 2017. decemberi interjúban, még hozzá kommunikációs bűnnek, és sürgette az újságíró szakma megújulását, a tényeken alapuló újságírást (Cara Bentley, Premier Christian Radio, 2017).² Ez a korszak az alternatív tények korszaka, ahol kamuhírek, hoaxok terjednek virálisan online, és ahol olyan elméleteknek is komoly tábor alakul ki, amelyek a nagy többség számára nevetségesnek hangzanak. Ilyen például a 2013 óta (újra) hódító elmélet, amely a Föld gömb alakját vitatja, és azt próbálja bizonyítani, hogy a Földünk valójában lapos.³ Ennél kevésbé elrugaszkodott jelenség az, hogy a különböző tényeket is könnyedén lehet más és más környezetben láttatni: egy ország 2%-os gazdasági növekedését a kormány az elmúlt évekhez hasonlítva óriási győzelemnek láttatja, az ellenzék pedig sikertelenségnek, hiszen ők a környező, hasonló méretű országok gazdasági mutatóival állítják párhuzamba azt. Az álhírek tipikus közege a közösségi média, a problémára pedig már ők is keresik a választ. Mark Zuckerberg egy 2018. január 12-i Facebook-bejegyzésében jelentette be, hogy módosítanak az algoritmuson, előresorolva a rokonok, ismerősök bejegyzéseit, a márkák és médiumok posztjai pedig kevésbé lesznek szem előtt. Ez az álhírgyártó oldalakon túl a minőségi médiatermékeknek is fejtörést okoz, az organikus elérésük ugyanis csökken.

Ma már a magyar gyermekeket célzó, a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság által a 2010-es évek elején létrehozott és működtetett Bűvösölgy Médiaértés-oktató Központban is tananyag az, hogy egy bárhol olvasott hírnél mindig nézzük meg a forrást, és ennek fényében mérlegeljük valóságtartalmát.

Látható, hogy a régi kapuőri szerep újra felértékelődik, a sok ismeretlen, kis oldal között szigetként emelkednek ki a „régik”, az akár csak az ezredforduló táján alapított hírmédium márkák.

¹ 444.hu weboldala: Szél Bernadett Facebook közvetítése megközelítette az M1 híradó nézettségét. <https://444.hu/2018/12/17/szel-bernadett-facebook-kozvetitese-megkozelitette-az-m1-hirado-nezettseget/>, 2018.12.17.

² Bentley, Cara (2017) Premier Christian Radio weboldala: Pope calls fake news a sin. <https://www.premierchristianradio.com/News/World/Pope-calls-fake-news-a-sin/>, 2017.12.17.

³ 24.hu, Balavány György: És mégis lapos a föld? <https://24.hu/belfold/2017/08/06/es-megis-lapos-a-fold/>, 2017.08.06.

Az elmúlt néhány évben a lapok brandje mellett felértékelődött a szerkesztők, írók saját márkája is. Ügyes, önálló újságírók saját közösségi médiás oldallal, oldalakkal rendelkeznek, rendszeresen posztolnak és tartják a kapcsolatot követőikkel, némelyek egész komoly tömeget összegyűjtve, csak egy példa erre Vujity Tvrtko ismert tévés újságíró, szerkesztő, aki jelen pillanatban a Facebookon 274 124 követővel rendelkezik (adatok: 2019.02.03). Ez már olyan jelentős követőtábor, ami akár önmagában is egy megfelelő csatorna lehet és elérheti a hirdetések bevonásához – vagyis a bevételgeneráláshoz – szükséges kritikus tömeget abban az esetben, ha az adott újságíró egy-egy sztorit, interjút csak itt helyez el. Tehát az újmédia megjelenése előtt brandekért fizettek a fogyasztók, ez pedig megmaradni látszik, csak ma már piacképes hírbrand nemcsak egy patinás, nagy márkánév lehet, hanem akár egy újonnan alakult formáció vagy egy személy is.

Ahogy látható, a hangsúly a hírek esetében egyértelműen a leggyorsabb médium, az internet felé tolódott el. Hetilapokban már szinte egyáltalán nem, de napilapokban is csak ritkán találkozunk hírekkel, a nyomtatott sajtó szerepe átfórmálódott és inkább a véleménycikkek, illetve a háttérelmzések felé tolódott el. Sőt, ma már a televízió is csak kullog az események mögött: egy reggeli repülőgép-szerencsétlenség az esti híradóban már csak nagyon keveseknek újdonság, a többséget a legfrissebb információk, a miértek és a hogyanok érdeklik. Bajomi-Lázár Péter már egy 2009-es publikációjában így ír: „A napilapok túlélésének egyik eszköze éppen az lehet, ha hosszabb távon csak online változatban jelennek meg, a weben kamatoztatva a nyomtatás korában felhalmozott évtizedes (vagy évszázados) elismertségüket...” (Bajomi-Lázár 2009: 143). Az ezen sorok óta eltelt évtized során alaposan átalakult a politikai napilapok piaca a nemzetközi és hazai piacon egyaránt, így biztonsággal állíthatjuk, hogy a Bajomi-Lázár által leírt eszközt a valóságban is használták. Azt pedig a későbbiek folyamán láthatjuk majd, hogy az online változat esetében sem magától értetődő a profitabilitás.

Ennek ellenére meglepő, de egy 2017-es kutatás azt mutatta, hogy a fogyasztók által legmegbízhatóbbnak ítélt médiumok a televízió és a rádió, a legkevésbé pedig az online és a közösségi médián talált hírekben, illetve az írott sajtóban bíznak. A különbség ráadásul növekszik, vagyis egyre inkább bíznak a hagyományos audiovizuális médiumokban, míg az interneten és a nyomtatott lapokban található hírekben egyre kevésbé.⁴ Ebből arra következtethetünk, hogy a technológiai előnyök ellenére kifejezetten nagy kihívás az online térben a bizalom kiépítése, és valószínűleg az egyik legfontosabb feladat is az önmagukat komolyan vevő márkák számára.

Mi lesz a hírrel a jövőben?

Az újmédia hullámai is csendesedni látszanak, és bár a fejlődés nem állt meg, az már látható, hogy azok a jövődölések, miszerint a patinás hírmárkák azonnali halálra lennének ítélve, közel sem állják meg a helyüket. Egyelőre. Ugyanis ezeknek a márkáknak határozottan és bátran kell beleállniuk a változó környezet kihívásaiba, tudniuk kell használni és hasznukra fordítani a legújabb technológiákat.

A technológiai fejlődés és változás pedig nem állt meg. A jelenlegi trend a hírfogyasztásnál, hogy a nyomtatott újságokról online-ra, az asztali gépekről, laptopokról pedig a mobilokra szoknak át a felhasználók. A Pew Research Center kutatása azt mutatja, hogy az USA-ban 2013-ról 2016-ra a nyomtatott lapokból tájékozódók száma 27-ről 20%-ra csökkent, míg ugyanezen időszak alatt a mobilon híreket fogyasztók aránya 54%-ról 72%-ra nőtt, azok aránya viszont, akik asztali gépen olvasnak, 82-ről 79%-ra változott.⁵

⁴ EBU Market Insights: Trust in Media, 2017.

⁵ State of the News Media 2016 – Pew Research Center.

Az elmúlt másfél évtized a hír demokratizálódásáról szólt, egyszerre csendült fel több millió hang az addig leosztott, konszolidált hírpiacon. Az amatőrök és a félprofik feltűnése azonban jót is jelent: segít a piac tisztulásában, a médiapiac diverzifikációjában. A jövő a megbízható hangoké és azoké, akik ügyesen kombinálják majd az újságíró szakma kvalitásait a civilek gyorsaságával, szerteágazó szakértelmével és friss hangjával.

A web 2.0 elterjedésével a hagyományos médiumoknál megjelentek a felhasználók által előállított tartalmak (a szaknyelvben *user-generated content* vagy UGC), amelyek egyes helyeken gyorsan az üzleti modellek szerves részévé is váltak. Ezek a tartalmak ideális esetben olcsóbbak (akár ingyenesek) és kiváló minőségűek is. Az ilyen tartalmak már 2008-ban meghatározták a hazai tartalomfogyasztási trendeket. Bodoky Tamás(2008) kutatásában az Index.hu olvasóit vizsgálta és azt állapította meg, hogy 79%-uk olvas, 21%-uk ír blogot. Jönsson – Örnebring (2011) alaposan körbejárta a témát, és elsősorban a web 1.0-át értelmezve, a bevonódás mértéke szerint három csoportra osztotta az ilyen típusú tartalmakat: a legmagasabb szinten található az olvasói blogok, vlogok, textuális és audiovizuális tartalmak. Ezt egyre több online hírmédium alkalmazza, saját oldalukon komoly felületet szentelve az olvasók által készített tartalmaknak. Gyakori, hogy az ilyen módon népszerűvé váló blogge-reket, tartalomgyártókat a későbbiek folyamán egy-egy médium munkájánlaltal keresi meg.

Végül a fent leírtakra építve, magam is definiálom, hogy mi is a hír: *Hír az a nyilvános kommunikáció valamelyik platformján közvetített, újdonságként ható információ, amely közérdeklődésre tart számot és a befogadó számára megbízható forrásból származik.*

Bevételi lehetőségek

Ami világosan látszik: nincs egy biztos stratégia. Még csak azt sem mondhatjuk, hogy az országunk sajátos geopolitikai és kulturális helyzete indokolna egy helyes megoldást. Minden médium más és más, teljesen egyedi olvasótáborral rendelkezik, és ezek más és más igényekkel lépnek fel. Teljesen normális az is, ha egy sajtótermék kipróbál különféle üzleti modelleket a fizetős és ingyenes tartalmak vegyítésétől a kemény fizetőfalon át a közösségi finanszírozásig. Magától a fizetőfal szótól is ódzkodnak sokan, mivel nem kelt jó asszociációkat az emberben, hogy valami egy fal mögött van, tőle elzárva, tehát az sem mindegy, hogyan hívja egy oldal a saját rendszerét. Új megoldást kitalálni komoly eredmény lenne, de a meglévőket sem könnyű megfelelően adagolni a sikeres elegy eléréséhez.

A nemzetközi trendekből egyértelműen látszik, hogy a tartalom egész egyszerűen nem tud teljes egészében ingyenes lenni hosszútávon, valakinek meg kell fizetnie az egyre nehezebb helyzetben lévő hírgyárosok (hírügynökségek és újságok) növekvő költségeit, melyeket a hirdetési bevételek már nem fedeznek. Hogy ki lesz, aki ezt megfizeti, miből finanszírozzák majd, az persze nem egyértelmű, illetve többféle válasz is van a kérdésre.

Pályázati források

Pályázatokat többféle helyen is lehet találni. Előnyük, hogy sokszor nagyobb összegekre is lehet pályázni, vannak kisebb szerkesztőségek (például ilyen hazánkban a direkt36), amelyek bevételeik jelentős részét fedezik ilyen forrásokból. A pályázató persze el is vár bizonyos dolgokat cserébe, a pályázatban tett vállalásokat teljesíteni kell, és mivel egyetlen helyről érkezik nagyobb pénzösszeg, így kiesése esetén gyorsan bajba tud kerülni egy lap.

Olvasói bevételek

A tartalomért fizető olvasótábor összegyűjtése időigényes és fáradságos munka, ha azonban sikerül, akkor hosszú távon is lehet építeni az elkötelezett, lojális fogyasztókra.

Adók

Felmerült különböző konferenciákon, hogy ha az adathordozók árából részesülnek az előadók az Artisjus-on keresztül, akkor egy hasonló szervezeten keresztül akár az internet előfizetések egy része is szétosztható lenne a tartalom előállítók között. Az ötlet lehet, hogy jól hangzik, a megvalósítás – és az így gyakorlatilag bevezetésre kerülő internetadó – azonban nehézkes és kockázatos is lenne, hiszen ki garantálná a szervezet függetlenségét? Továbbá erős ellenállás is várható lenne a lakosság részéről. Habermas is hasonló megoldás mellett érvelt egy interjúban (2007), szerinte egy demokrácia sem engedheti meg magának hogy a médiapiac komolyabb bajba kerüljön. Habermas a minőségi lapok állami támogatását szorgalmazza, azonban itt is felmerül a kérdés, ki és hogyan dönti el, melyik lap számít minőséginek.

Fizessenek az internet valódi haszonélvezői

Vagyis a Google és a Facebook. Ők azok, akik gyakorlatilag lefölozik a hirdetési piacot, és a híreket is egyre gyakrabban fogyasztjuk az ő platformjaikon keresztül. Logikus tehát, hogy valamilyen formában fizethetnének a hírgyártásban érdekelteknek. Egy 2017. decemberi hír szerint kilenc európai hírügynökség felhívást intézett az internetes óriások felé, hogy az általuk készített tartalom után fizessenek.⁶ A kezdeményezéshez még bizonyosan lesz egy-két szava az érintetteknek is.

Valaki tehát fizetni fog, de még az is kérdés, hogy mivel? Az *Élet és Irodalom* azt ajánlja, hogy a figyelmünkkel fizessünk, és az egyes cikkeket egy reklámszpot végignézésével is el tudjuk érni. Elgondolkodtató ötlet, hiszen a figyelmünk (és a kattintásunk) az, amire tulajdonképpen mindenki hajt az interneten és a való életben is az óriásplakátoktól a metrókocsik falán át a légitársaságok fedélzeti magazinjáig. Elképzelhető, hogy ezt a figyelmet, ami tulajdonképpen a vagyontárgyunk, felhasználhatjuk majd és tudatosan értékesíthetjük? Kevin Kelly, a Wired alapító szerkesztője ilyesféle jövőt álmódott meg több cikkében is (Kelly 2010).

Hazai kutatások és eredményeik

Két, nyilvánosan is elérhető hazai kutatás eredményeit és háttéradatait szeretném bemutatni és elemezni. Mindkét kutatást a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság megbízásából az Ariosz Kft. végezte közösen összeállított kérdőívvel. A kutatások kontextusba helyezéséhez érdemes a közeget is szemügyre venni. Jellemzőek a magyar sajtópia állapotára a Tárki Értékek 2013 kutatásában feltárt eredmények, melyek azt mutatják, hogy az újságírókba vetett bizalom messze átlag alatti, ráadásul a 2009-ről 2013-ra romlott is.⁷ A megkérdezettek 100 újságíróból 34-et tartanak megbízhatónak, ennél rosszabb eredményt pedig csak két szakma, a bankárok és az országgyűlési képviselők értek el. A Reuters nemzetközi kutatása szerint a hírszerkesztésbe vetett bizalom számos vizsgált ország közül hazánkban az egyik legalacsonyabb: 29%.⁸

⁶ Winkelman S. (2017) European news agencies ask Facebook, Google to pay for content. *Digitaltrends*. <https://www.digitaltrends.com/mobile/facebook-google-european-news-agencies-pay-for-content/>. 2017.12.14.

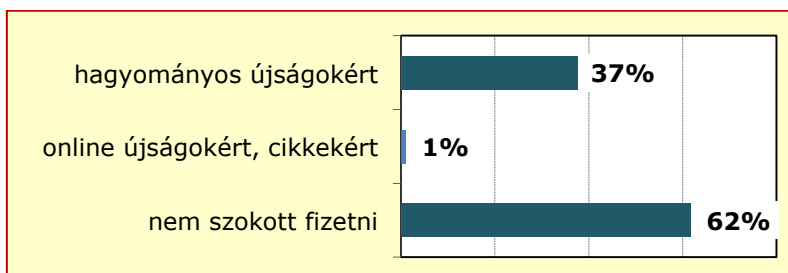
⁷ Tárki Értékek kutatás, 2013. http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/2013/2013_zarotanulmany_gazd_kultura.pdf, publikálás ideje: 2014.

⁸ Reuters Digital News Report 2018. <http://media.digitalnewsreport.org/wp-content/uploads/2018/06/digital-news-report-2018.pdf>

Távközlési szolgáltatások használata a lakossági felhasználók körében (NMHH, 2017)

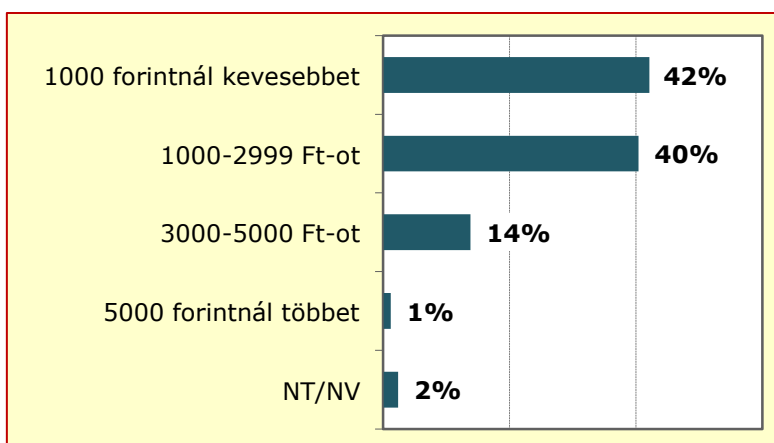
Az adatfelvételt 2017. október 3. és 2017. október 31. között került sor, a kutatás módszere személyes kérdezés volt standard kérdőívvel. A nem, életkor, iskolai végzettség és lakóhely típusa szerint reprezentatív minta 2019 személyre terjedt ki a 14 éven felüliek köréből.

1. ábra
Nyomtatott vagy online újságokért, cikkekért fizetők aránya
(n=2019)

Az 1. ábrán figyelmet érdemel, hogy már mérhető azok aránya, akik online újságért fizetnek, még ha csak 1%-on áll is ez az adat. A kutatás függelékében található háttéradatokból az is látszik, hogy a diplomások azok, akik mindkettőért hajlandók a legmagasabb arányban – 1,1% – fizetni, míg a legfeljebb 8 általánossal rendelkezők csupán 0,1%-ban. Fontos tényező a kor: egyértelmű a 30-39 évesek vagyis az Y generáció dominanciája azok körében, akik mindkettőért szoktak fizetni: náluk 1,2% az arány, míg a 40-49 éveseknél csak 0,4%.

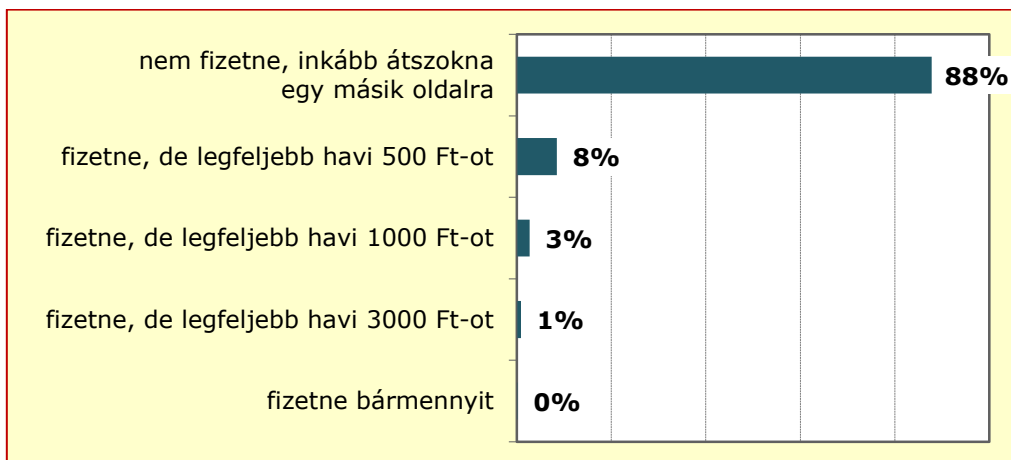
2. ábra
Nyomtatott, online újságokra, cikkekre való költségek összege
(a sajtóterméket vásárlók százalékában, n=811)

A 2. ábra háttéradataiból az látszik, hogy férfiak – eltérően a nőktől – szívesebben költenek többet, az 5000 forint feletti válasznál már négyszeres az eltérés (0,5% vs. 2,1%). Szintén figyelemre méltó, hogy a legfiatalabb vizsgált korosztálynak, a 14-29 éveseknek is több, mint 50%-a költ 1000 forintnál nagyobb összeget, vagyis nem mondhatjuk, hogy a fiatalok jelentős része ne lenne hajlandó fizetni a tartalomért.

3. ábra

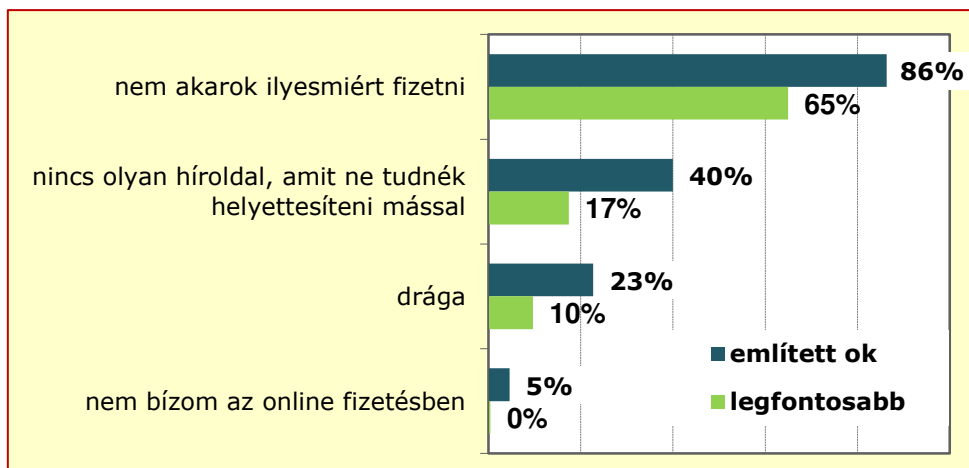
A leggyakrabban látogatott oldal fizetőssé válása esetén történő fizetési hajlandóság (online híroldalt olvasók százalékában, n=894)

A 3. ábrán egyértelműen ígéretes szám, hogy 12% mondja azt magáról, hogy fizetne. Azonban azok, akik 1000 forint felett is fizetnének, már csak 4%-ot tesznek ki. A 30-39 éves aktív dolgozók azok, akik leginkább hajlandók fizetni, tipikusan legfeljebb 1000 forintot. A diplomások több mint 2%-a fizetne 1000 forintnál is többet. Persze a döntő többség még mindig inkább átszokna egy másik oldalra.

4. ábra

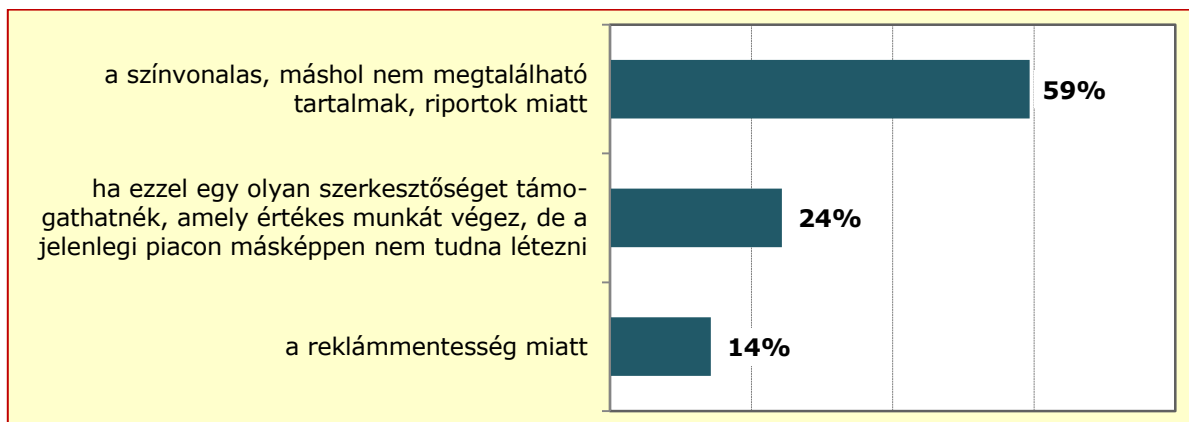
A legfontosabb ok, ami miatt az olvasó nem lenne hajlandó fizetni (a nem fizetők százalékában, n=796)

Két fontos jelenség is megfigyelhető a 4. ábrán. Az egyik az árérzékenység. Ahogyan már az előző ábrán is kitűnt, a hazai fogyasztók meglehetősen árérzékenyek. 23% mondja, hogy ez neki drága, pedig nincs is viszonyítási alap, hiszen a hazai piacon még nincs működő fizetőfalas megoldás, amely a teljes olvasóközönséget célozná. A másik pedig az, hogy a tartalom behelyettesíthető. Ez egyrészt rossz hír, mert úgy tűnik, sokak szerint nincs igazán egyedi, minőségi online tartalom, másfelől pedig egy lehetőség az összefogásra.

5. ábra

*A legfontosabb ok, ami miatt az olvasó hajlandó lenne fizetni
(azok százalékában, akik hajlandók lennének fizetni, n=108)*

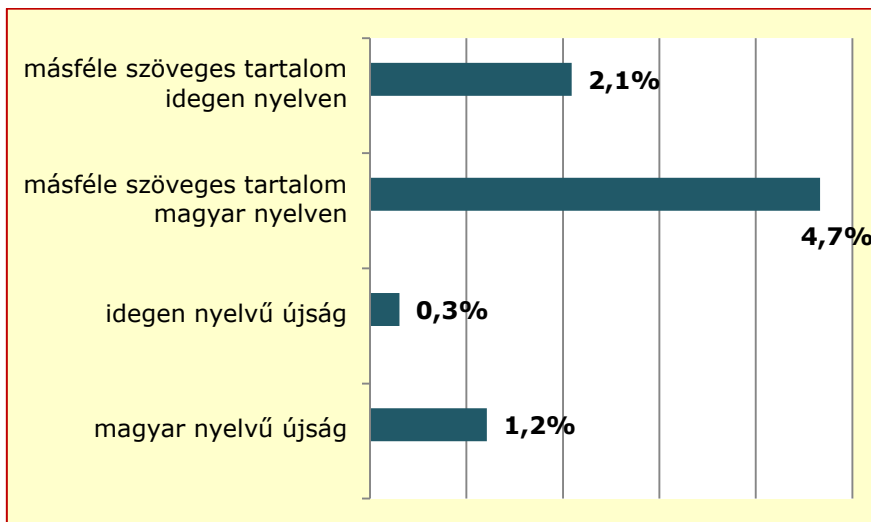
Az 5. ábra is azt bizonyítja, hogy a színvonalas tartalom az, ami miatt rábírhatók lennének az olvasók a fizetésre, különösen igaz ez a fiatalokra (14-29 évesek), akiknek 80% jelölte meg ezt a választ. A reklámentesség várához képest alacsonyabb százalékos eredményt ért el, pedig néhány szolgáltatásnál (YouTube Red, Spotify) kifejezetten ezt kínálja a fizetős verzió. Mindenképpen jó hír, hogy 24%-nak van affinitása a jótékonykodásra, vagyis hajlandó lenne támogatói modellben fizetni. Érdekeség, hogy a férfiak majdnem kétszer akkora arányban szerepelnek itt, mint a nők (29% vs 17%).

Online piackutatás a lakossági internethasználatról (NMHH, 2017)

Az adatfelvételre 2017. november 16. és 2017. december 16. között került sor, a kutatás módszere online kérdezés volt standard kérdőívvel (CAWI). A nem, életkor, iskolai végzettség és lakóhely típusa szerint reprezentatív minta 3110 legalább hetente egyszer internetező, 16 éven felüli személyre terjedt ki.

6. ábra

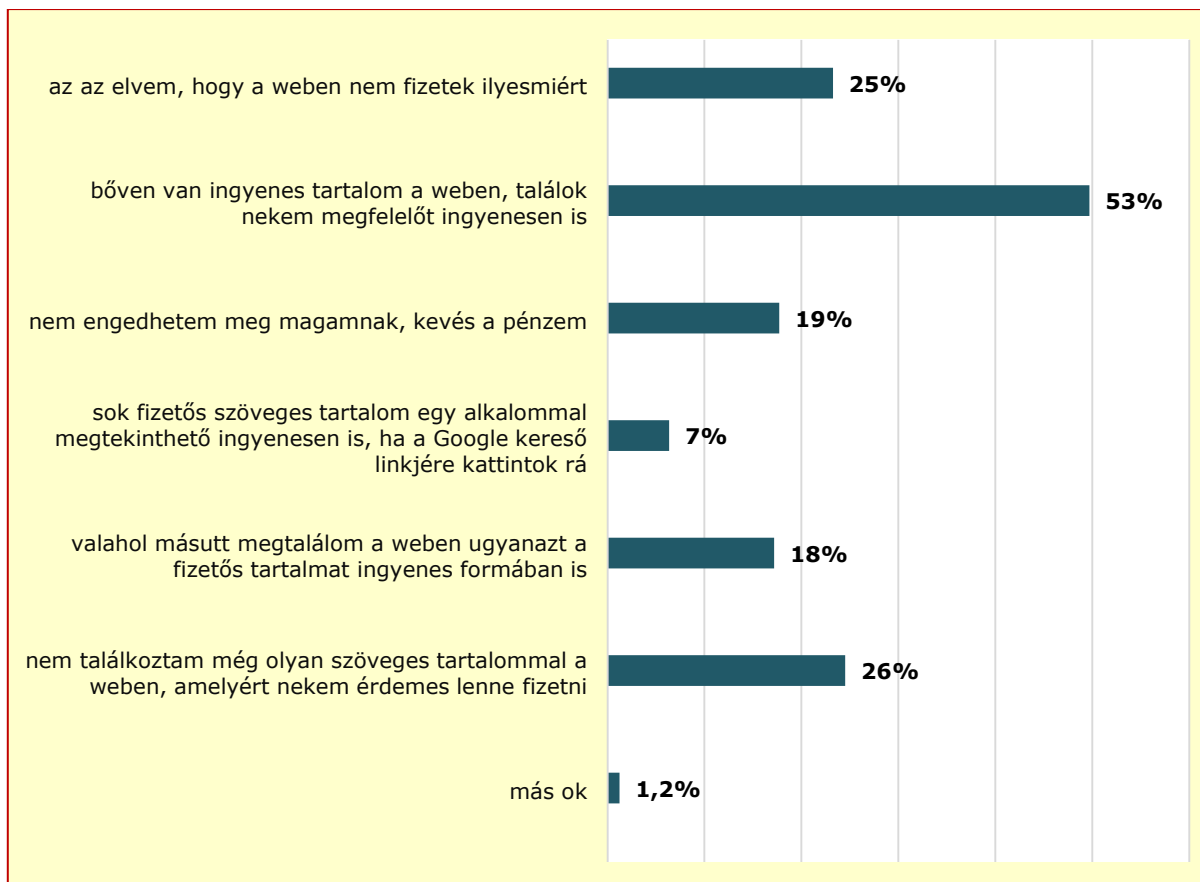
*Azok aránya, akik már fizettek webes tartalmakért
(a hetente legalább egyszer internetezők százalékában, N=3110)*

A 6. ábrán megerősítődnek az előző kutatásban látott számok: itt is 1% körüli azok aránya, akik magyar nyelvű újságért fizettek. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy összesen több, mint 8% azok aránya, akik fizettek már online tartalomért. Közülük a legtöbben nem újságért, hanem valamilyen másfajta szöveges tartalomért fizettek. A kérdésnél konkrét terméket is megadhattak, ezek között megjelent az es.hu, a Forbes, de egy lexikon is. Közel kétszeres fölényben vannak a férfiak és a fiatal, 16-29 éves korosztály.

7. ábra

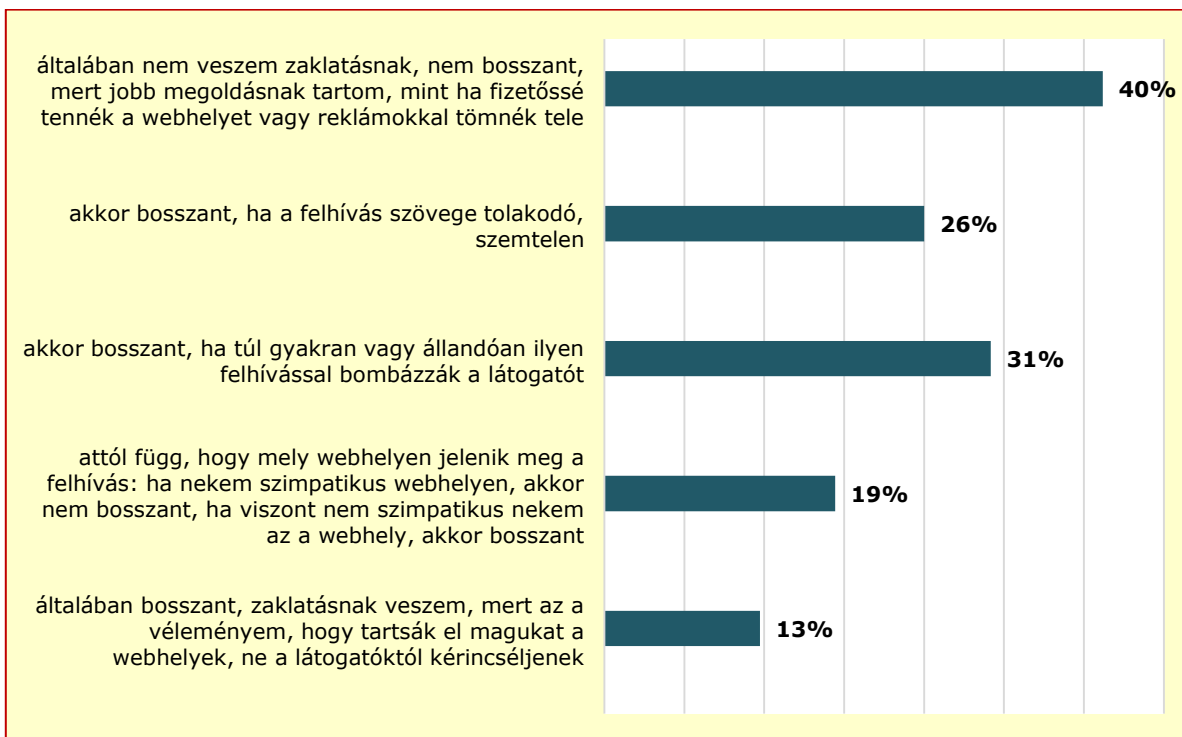
Az ok, amiért nem fizettek azok, akik még nem adtak pénzt a weben szöveges tartalomért (azok százalékában, akik még soha nem fizettek online szöveges tartalomért, n=2896)

A 7. ábra azt mutatja, hogy a webes tartalomért nem fizetők több, mint fele gondolja úgy, hogy neki elegendő az ingyenes híreket kínáló sajtók tömege, de azok száma is jelentős, akik nem találnak igényes tartalmat. Az elvből nem fizetők aránya meglepően alacsony: a válaszadók alig negyede gondolkodik így. Az már kevésbé meglepő, hogy ugyanennyien gondolják úgy, hogy valahogyan megkerülik a fizetős tartalmakat.

8. ábra

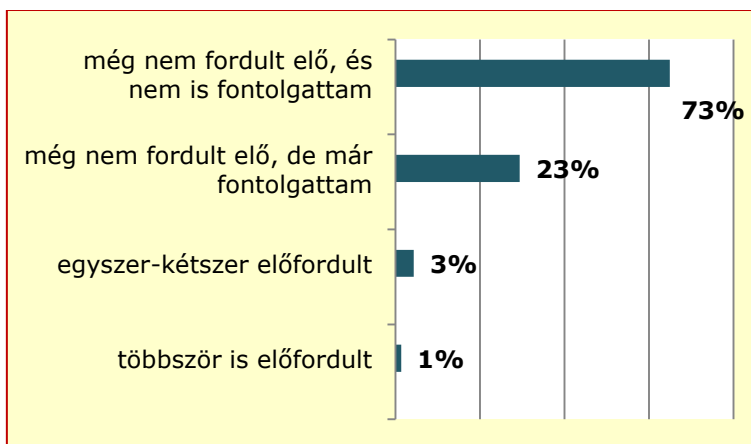
Reakciók, amikor az olvasó önkéntes adománykéréssel találkozik egy online lapnál (azok százalékában, akik már találkoztak a weben felhívással adományozásra, n=2402)

A 8. ábra szerint a döntő többség azt mondja, hogy nem zavarja az ilyen felhívás, illetve csak bizonyos feltételek mellett zavarja. A válaszadók több, mint ötöde egyébként sosem találkozott még ilyen felhívással, közel egyharmaduk viszont azt mondta, hogy nem zavarja, nem veszi zaklatásnak az adakozásra való felkérést. Alig 10% feletti azok aránya, akiket bosszant a dolog, ez mindenképpen pozitív adat. Az életkorral és az iskolai végzettséggel egyenes arányban nő azok aránya, akiket inkább bosszant a jelenség.

9. ábra

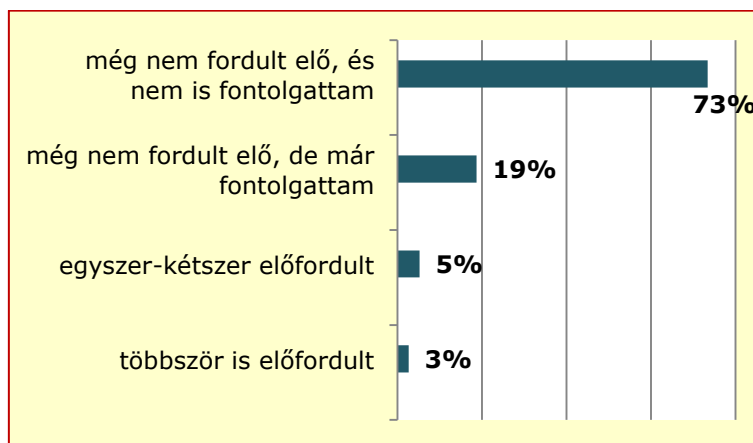
Azok aránya, akik már adományoztak pénzt magyar vagy külföldi weboldalnak (azok százalékában, akik már találkoztak a weben felhívással adományozásra, n=2402)

A 9. ábra az adakozási hajlandóságot mutatja már létező, működő weboldalak javára. Pozitív, hogy 4% már legalább egyszer adakozott, és további több, mint 20% fontolgatja, hogy a jövőben így tegyen. A konkrétumok említésénél legtöbben a wikipédiát említették (több, mint 50-en), de a 444.hu és az atlatszo.hu is több szavazatot kapott. Minél alacsonyabb életkorú volt a válaszadó, annál nagyobb eséllyel fizetett már ilyesmiért.

10. ábra

Azok aránya, akik támogattak már megvalósulásra váró online projektet (a hetente legalább egyszer internetezők százalékában, N=3110)

A 10. ábra a jövőben megvalósuló projekteket segítő adományozásra vonatkozik, tehát itt az induláshoz próbáltak/próbálnak tőkét összegyűjteni. Ez nehezített pálya, ugyanis nem egy meglévő, már ismert és szeretett terméket próbálnak eladni, hanem olyasvalamiért kérnek pénzt, ami ismeretlen. Meglepő, hogy ennek ellenére közel 8% állítja, fizetett már ilyesmiért. Azok körében, akik már többször is megtették ezt, közel háromszoros a férfiak aránya (3,9% az 1,5%-kal szemben). Az adományozás főként középkorú aktív keresőknél fordul elő, míg a *crowdfunding* (közösségi finanszírozás) a tizen- és huszoneveseknél.

A kutatási eredmények összefoglalása

A 14 éven felüli lakosság 37%-a szokott fizetni hagyományos, nyomtatott újságokért, és mindössze 1%-a online sajtótermékekért. Az idősebbek, diplomások, jó anyagi helyzetűek az átlagosnál nagyobb arányban vásárolnak hagyományos, illetve online sajtótermékeket is. Akik fizetnek, azok zöme, egész pontosan 82%-a 3000 forintnál kevesebbet költ erre egy hónapban. Az online híroldalatot olvasók 88%-a nem fizetne kedvenc hírportáljáért, ha az időközben fizetőssé válna, hanem inkább átszokna egy ingyenes híroldalra. Ennek legfontosabb oka, hogy ilyesmiért nem akarnak fizetni. Az a 12%-nyi olvasó, aki hajlandó lenne fizetni (többnyire legfeljebb 1000 Ft-ot), ezt leginkább a színvonalas, máshol nem található tartalmak miatt tenné.

Azt látjuk tehát, hogy még szinte mérhetetlen a már fizető olvasók aránya, de korántsem reménytelen a helyzet. Azt is van okunk feltételezni, hogy a fizetési hajlandóság a jövőben tovább fog emelkedni, az új technológiák elfogadottságával (online fizetés, okostelefon használat, online hírolvasás) párhuzamosan.

A szociodemográfiai adatokból egyértelműen kirajzolódik az, amit már sejtettünk: a fiatal, városi, magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők azok, akik fizettek már tartalomért, illetve hajlandók lennének fizetni, vagy nem zárkoznak el ettől. A kutatás azt mutatja, hogy a jelenleg már fizetők nagyságrendileg 60-75 ezren lehetnek, azok pedig akik hajlandók komo-

lyabb, 1000 forint feletti összeget kiadni havonta, összesen 170-200 ezret tehetnek ki. Ez a szám már elegendő lehet legalább egy, de akár több nagyközönségnek szóló termék számára is, akik valódi üzleti vállalkozást tudnának rájuk építeni. Probléma azonban, hogy ugyanezért a közönségért több médium is versenyez, és a helyettesíthetőség ezen a piacon erőteljesen érvényesül.

Iparági javaslatok

A következőkben számba veszem és összefoglalom azokat a megfontolandó szempontokat, amelyek munkám során kerültek felszínre: ezek azok a pontok, amelyekre szükség van, illetve amelyeket érdemes átgondolni bármilyen olvasói bevétel megszerzését célzó termék gazdáinak.

Támogató háttér

Feltétlenül szükség van egy támogató tulajdonosi, illetve menedzsment háttérre. Kétkedő vezetőkkel, határozatlan tulajdonosokkal nem fog tudni működni egy ilyen megoldás.

Saját hang és arc

Szükség van egy felkészült, egyedi, személyes hangvétellel rendelkező szerkesztőségre és valódi egyéniségekre a szerkesztőségben. Nemcsak húzónevekről van szó, hanem akár olyan fiatal újságírókról, akik szemmel látható egyéniséggel, saját szakterülettel és akár önállóan felépített háttérrel (például bloggal, vloggal) rendelkeznek. Ők nehezebben illeszkednek be egy hagyományos szerkesztőségi hierarchiába, viszont önállóbbak, saját témákat, projekteket hoznak és kísérletező kedvük is nagyobb.

Kísérletező kedv

Szükség van kísérletező kedvre is, hiszen ritkán látunk olyat, hogy egy médium egyből megtalálja a maga útját. A tipikus inkább az, hogy többféle konstrukciót is kipróbál, mire rátalál arra, ami neki és az olvasóinak is a leginkább ideális.

Minőségi tartalom

Erről sok szó esett már az előzőekben is, de nem lehet eléggé hangsúlyozni: megfelelő minőségű tartalom nélkül nem lesz fizető olvasó, ahogyan kattintásvadász címekkel, pártos tartalommal sem. A hírekért sem lehet pénzt kérni, azt az emberek bárhol megtalálják, más a helyzet viszont az oknyomozó cikkekkel, az adatújságírással, a háttéranyagokkal, az igényes és egyedi véleménycikkekkel. A minőségi tartalom az olvasói oldalon más változásokat is indukál. Ha a kattintásért (és így a hirdetési pénzekért) vívott harc lanyhul, a kattintásvadász címek is kikopnak majd, és az online hírfogyasztás kellemesebb, nyugodtabb és kevésbé zajos lehet.

Szolgáltatások a tartalom mellett

Azt látjuk, hogy az emberek nem feltétlenül cikkekért akarnak fizetni, hanem valami olyan többlet tartalomért, amit máshol nem kapnak meg. A tartalom önmagában bizonyos esetekben kevésnek látszik, szolgáltatni kell, komplex problémákra kell megoldást nyújtani, aminek egyik (akár legfőbb) eleme a tartalom, de azt kiegészítik például kereshető adatbázisok, tutorial típusú anyagok, vagy akár személyes tanácsadás.

Közösségépítés

Fontos, a márka köré épített közösség, az aktív közösségi média jelenlét, a hírlevél-szolgáltatás és az olvasóközönséggel élön tartott kapcsolat, akár rendezvények, fórumok formájában, akár más módon. Az olvasók véleménye számít és nemcsak azoké, akik kérdés nélkül elmondják, hanem azoké is, akiket meg kell kérdezni. Azok pedig, akik komoly CRM (customer relationship management – ügyfélkapcsolat-kezelés) rendszert is felépítenek, sokkal könnyebb helyzetben vannak kampányidőszakban, amikor el kell érni a volt, a jelenlegi és a potenciális olvasóbázist.

Marketing

A tartalom is termék, amely megfelelő marketingtevékenységgel könnyebben adható el. Lát olyan fizetőfalas modellben működő újságokat (Vékey 2015), amelyek engedik, hogy cikkeiket megosszák, ingyenes hétvégeket szerveznek és állandóan akcióznak. A klasszikus online marketing eszközök itt is működnek és egyesben használva olvasókat hoznak. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy amiképpen a kézzelfogható termékekénél, úgy a digitális újságnál is hagyni kell, hogy a potenciális ügyfelek kipróbálhassák a terméket, így a legszigorúbb, kemény fizetőfalak a legritkább esetben működőképesek. Marketing kérdés az árazás is, ami a nálunk jobb gazdasági helyzetben lévő országokban is kényes kérdés, nálunk pedig még inkább az.

Mindentudás

Az adatok mindenképp felett állnak. A Google és a Facebook is azért tudott és tud elképesztően hatékony szolgáltatásokat üzemeltetni, mert kiválóan ismerik a felhasználókat. Tudják mikor, mit csinálunk, sőt különböző algoritmusokkal már azt is találgatják, mit fogunk csinálni a jövőben. Az online médiumoknak is elengedhetetlenül fontos feladat, hogy minden begyűjthető adatot be is gyűjtsenek az olvasóikról. Mikor, mit, mennyi ideig, hogyan, hol és milyen eszközön olvasnak, ez persze komoly GDPR-hoz⁹ kapcsolódó kérdéseket is felvet. Ez a statisztika mellett fontos a személyre szabott direkt marketinghez, ajánlatokhoz és a személyre szabott tartalomszolgáltatáshoz is. Az egyik legfontosabb technológiai újítás ezen a területen is, mint sok más iparágban az automatizálás és a személyre szabott megoldások. A dinamikus árazás már sok internetes kereskedőnél működik, ez az, amikor egy adott termék ára az egyéni felhasználóra van szabva és több faktortól is függ, például a helyzetétől, korábbi vásárlásaitól, korábbi internetes kereséseitől, de akár az általa használt operációs rendszertől vagy a képernyőjének a méretétől is. Tehát személyre szabottan kapok majd ízelítő tartalmakat, ami után egyszerűen és egyedi áron fogok tudni előfizetni.

A jövő online újságja nem lesz ingyenes

A jövő újságja engedi, hogy kipróbálják, beleolvassanak fizetés nélkül. Olyan áron fogja kínálni magát, ami még épp kifizethető és olyan tartalmakat ajánl, amelyek érdekesek. A tartalmak mellett szolgáltatásokat is értékesít, tudja mi az aktuális problémám és – persze lehetőségeihez mérten – erre kínál valamilyen megoldást. Meghallja az olvasók hangját, sőt megkérdezi a véleményüket és visszajelzést is ad. Újságíróit ismerősként üdvözölhetjük, hiszen arcukat, nevüket ismerjük. Cikkeik igényesek, címeik nem füllentenek. Mivel az olvasókból él, ezért őket igyekszik kiszolgálni. Bizonyos keretek között a tartalomba, a szerkesz-

⁹ GDPR = General Data Protection Regulation – az EU általános adatvédelmi rendelete.

tésbe is beleszólhatnak az olvasók, például úgy, hogy szavaznak, vagy egy-egy projekt, anyag, riport tervezet mögé felsorakoznak és jelzik, hogy mi az, amiért hajlandók fizetni.

Az is látható, hogy nemcsak az olvasóknak, hanem az újságíróknak és a laptulajdonosoknak is változniuk kell. Az újságírás továbbra is önálló szakma, azonban azoktól, akik gyakorolják, egyre több dolgot várnak el. Egy jó újságíró ma már nemcsak az íráshoz, de a szerkesztéshez is ért, és nem áll tőle távol az audiovizuális tartalomkészítés sem. Legalább alapszinten tud fotózni, videózni, képeket szerkeszteni vagy éppen videót vágni. A tulajdonosoknak, a menedzsmentnek, főszerkesztőknek tudniuk kell helyet hagyni a kísérletezésre és folyamatosan kell apró változtatásokat eszközölniük a formátumon, az üzleti modellen vagy épp a szerkesztőség összetételén.

A kutatásból kiderül, hogy kik azok, akiket érdemes lehet megszólítani a fizetős tartalmakkal. Ők a magasabb iskolai végzettségű, városlakó férfiak és persze fiatalok, sőt nagyon fiatalok, 16-39 közöttiek. Ők azok, akik a legnagyobb arányban ismerik, fontolgatják vagy próbálták már a tartalmakért való fizetést. Ráadásul viszonylag szívesen adakoznak crowdfunding kampányokban is. Az idősebbek pedig azért lehetnek érdekesekek, mert ők már jó eséllyel fizettek egykoron rendszeresen újságért, nem újdonság számukra a fizetős tartalom, legfeljebb a kézzel nem fogható formátum idegen számukra.

Ami véleményem szerint itthon nem működik, az a teljesen zárt fizetőfal, ugyanis egy hírmédium klasszikus értelemben vett híreket is kell, hogy szolgáltatson, sőt, anyagainak nagyobbik része a kisebb, rövidebb, hír típusú anyagból kell, hogy összeálljon. Ezt pedig egyszerűen sosem fogja tudni pénzért adni, a demokratikus internetben hívóknak ebben igazuk volt és van. Elképzelhető, hogy a politis.hu kezdeményezés tanulsága is ez lehet. A hír tehát nem, de a vélemény, az elemzés, a háttéranyagok, az oknyomozás és akár a szórakoztató tartalmak viszont már eladhatók lehetnek. Nincs itthon olyan erős brand, olyan erős és lojális olvasótábor, illetve akkora fizetési hajlandóság, amely véleményem szerint egy nagyközönségnek szóló, nagy, teljesen zárt fizetőfal mögött működő oldalt el tudna tartani.

A jövőben fontos lesz vizsgálni a tendenciákat. Egy hasonló kérdéseket feszegető kutatás éveken át tartó ismétlése megmutatná, hogy nő-e – feltételezem, hogy igen – és milyen mértékben a fizetési hajlandóság. Kérdés az is, hogy merre indulnak azok a még létező közéleti napilapok, hetilapok, amelyek olvasókból élnek, de vészesen fogy a print olvasótáboruk.

Az újságírók, szerkesztők, újságok feladata, korábban is az volt és ma is az, hogy segítsenek az olvasónak eligazodni a világban, megkülönböztessék az igazságot a hazugságtól, a valódit a valótlantól. Ez pedig egy kifejezetten időigényes és költséges tevékenység, amely komoly leterheltséggel jár, nagyfokú koncentrációt és szellemi munkát kíván. Azok, akik megtehetik, akár hosszú hónapokat szentelnek egy-egy témának, amelyből mindössze néhány cikk születik. Nincs az a hirdetési rendszer, amely akár egy újságíró havi bérét ki tudná termelni egy-két cikkre vetítve, pedig könnyen lehet még ennél is nagyobb a befektetett munka mennyisége.

Attól ne tartsunk hát, hogy a hírek csak egy szűk elit számára lesznek hozzáférhetőek. Középtávon a fizetős megoldásokat felvonultató oldalak az újságírás színvonalának emelkedését hozhatják, azok a tömegek pedig, akik az elmúlt egy-másfél évtizedben lemondtak az újság előfizetéséről, leszoktak a napilapokról vagy egyszerűen megszűnt a kedvenc újságuk, újra választhatnak majd igényes forrást a tájékozódáshoz. Ehhez egy korábbi szokásukat kell majd feleleveníteni: azt, hogy fizessenek ezért.

IRODALOM

- Angelusz Róbert (2003) Amíg híreként megjelennek... Az eseményektől a hírekig. *Jel-Kép*, 2003/3. 3–25.
- Bajomi-Lázár Péter (2009) Hírközlés tegnap és ma. *Médiakutató*, 2009 ősz. 141–147.
- Bentley, Cara (2017) Premier Christian Radio weboldala: Pope calls fake news a sin. <https://www.premierchristianradio.com/News/World/Pope-calls-fake-news-a-sin>, publikálás ideje: 2017. december 17.
- Bird, S. Elizabeth (1992) *For Enquiring Minds: A Cultural Study of Supermarket Tabloids*. Knoxville, University of Tennessee Press.
- Blondheim, Menahem (1994) *News over the wires: The telegraph and the flow of public information in America, 1844–1897*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Boczkowski, Pablo J. (2004) *Digitizing the News: Innovation in Online Newspapers*. Cambridge, Mass., MIT Press. <https://doi.org/10.7551/mitpress/2435.001.0001>
- Bodoky, Tamás (2008) Támad a civilmédia: minden ötödik Index-olvasó blogol. *Médiakutató*, 2008/nyár. 57–70.
- Breed, Warren (1955) Social control in the newsroom: A functional analysis. *Social Forces*, 33(4). 326–335. <https://doi.org/10.2307/2573002>
- Gálik Mihály (2018) A hírmédia változásai – egy áttekintés. *Magyar Tudomány*, 179(2). 176–194. oldal, <https://doi.org/10.1556/2065.179.2018.2.2>
- Habermas, Jürgen (2007) Süddeutsche Zeitung, Keine Demokratie kann sich das leisten. <https://www.sueddeutsche.de/kultur/juergen-habermas-keine-demokratie-kann-sich-das-leisten-1.892340>, publikálás ideje: 2007. május 16.
- Jakab Zoltán (1980) *Megszerkesztett valóság*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Műhely, 9(19).
- Jenei Ágnes (2001) Miből lesz a hír? *Médiakutató*, 2001 nyár. http://www.mediakutato.hu/cikk/2001_02_nyar/02_mibol_lesz_a_hir
- Jönsson, Aanna Maria – Örnebring, Henrik (2011) User-generated content and the news – Empowerment of citizens or interactive illusion? *Journalism Practice*, Vol. 5, No 2. 127–144. <https://doi.org/10.1080/17512786.2010.501155>
- Kelly, Kevin (2010) How money follows attention – eventually. *MIT Technology Review*. <https://www.technologyreview.com/s/421457/how-money-follows-attention-eventually/>, 2010.10.28.
- Lippmann, Walter (1922) *Public Opinion*. New York, Harcourt Brace.
- Luhmann, Niklas (2008) *A tömegmédiá valósága*. Budapest, Alkalmazott Kommunikáció-tudományi Intézet – Gondolat Kiadó.
- McLuhan, Marshall (1964) *Understanding Media*. London, Routledge and Keagan Paul.
- McQuail, Denis (2015) *A tömegkommunikáció elmélete*. London, SAGE Publications.
- Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság (2017) Távközlési szolgáltatások lakossági használata. http://nmhh.hu/dokumentum/194915/tavkozlesi_szolgaltatasok_lakossagi_hasznalata_2017.pdf

- Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság (2017) Lakossági internethasználat – online piac-
kutatás. http://nmhh.hu/dokumentum/195102/lakossagi_internethasznalat_2017.pdf
- Picard, Robert G. (2011) *Mapping Digital Media: Digitization and Media Business Models*.
Open Society Foundations.
<https://www.opensocietyfoundations.org/sites/default/files/digitization-media-business-models-20110721.pdf>, 2011.12.21.
- Reuters Digital News Report 2018.
<http://media.digitalnewsreport.org/wp-content/uploads/2018/06/digital-news-report-2018.pdf>, publikálás ideje: 2018.
- The World Book Encyclopedia* (2003) Chicago, World Book Inc.
- Vékey Zoltán (2015) Az online hírek értéke. *Jel-Kép*, 2015/1. 39–51.
<https://doi.org/10.20520/Jel-Kep.2015.1.39>
- Waisbord, Silvio (2014) *Media sociology: A reappraisal*. London, Polity.
- White, Manning D. (1950) The "gate keeper": A case study in the selection of news. *Journalism Quarterly*, 27. 383–391. <https://doi.org/10.1177/107769905002700403>
- Winkelman S. (2017) Digitaltrends weboldala: European news agencies ask Facebook, Google to pay for content.
<https://www.digitaltrends.com/mobile/facebook-google-european-news-agencies-pay-for-content/>, 2017.12.14.
- Zsolt Péter (1999) *Médiaháromszög*. Budapest, EU-Synergion Kft.

Előszó Előd Zoltán és Jelenfi Gábor tanulmányához

Magyarázatra szorulhat, hogy az Előd Zoltán és Jelenfi Gábor szerzőpáros elméleti igényű tanulmányát szerkesztőségünk miért tette a *Vita, hozzászólás* rovatba. A magyarázat legfőbb eleme, hogy az írás hosszúra nyúlt szakértői bírálati folyamatában még azok a bírálók is kritikai észrevételekkel és ellenvetésekkel éltek, akik egyébként támogatták az írás megjelenését, de jelentős átdolgozását javasolták. Az összes bíráló elismerte, hogy a szerzők a társadalom tudományos megismerésének témakörét vizsgálva széles körű tájékozottságot és felkészültséget bizonyítottak, és fontos kérdéseket vetettek fel, amelyek megérdemlik a társadalomtudomány művelőinek, nem utolsó sorban a kommunikációkutatóknak a figyelmét. Egyúttal azonban azt is hangsúlyozták, hogy e kérdések megválaszolásában a szerzők néhány vonatkozásban erősen vitatható megállapításokat tettek: elsősorban azt tartották problematikusnak a bírálók, ahogyan a szerzők az információ, de különösképpen az endogén információ fogalmát használták. Szerkesztőségünk is úgy gondolja, hogy fontos kérdésekről és vitapontokról van szó, amelyeket érdemes lenne több szempontból is alaposan megvizsgálni. Ezért kérjük olvasóinkat, hogy mintegy vitaindítónak tekintve a következő oldalakon olvasható tanulmányt, szóljanak hozzá Előd Zoltán és Jelenfi Gábor felvetéseihez, és legyenek résztvevői egy a társadalom tudományos megismeréséről reményeink szerint kibontakozó párbeszédnek.

A TÁRSADALOM EMPIRIKUS MEGISMERÉSÉNEK INFORMÁCIÓ-KONSTRUKCIÓS FOLYAMATA

Előd Zoltán – Jelenfi Gábor

elod.zoltan@gmail.com – jelenfi@gmail.com

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2019.2.67

Absztrakt

Empirikus megismerés alatt nem csak a tudományos megismerést értjük. Mind az egyének, mind a társadalmi szerveződések empirikus tapasztalatokra támaszkodnak társadalmi környezetük megismerésében, értelmezésében. A tanulmány azt a problémát vizsgálja, hogyan jönnek létre információk, ismeretek, reprezentációk a társadalom empirikus megismerésének folyamatában, és ezeknek milyen általánosan azonos jellemzői vannak. Amit társadalomról szóló információknak gondolunk, azok valójában a társadalmi környezetből származó jelek, e jelek pedig társadalmi jelforrásoktól érkeznek, és műveleteken keresztül értelmeződnek. A társadalmi környezet jeleiből képződő információkra bevezetjük az „endogén információ” fogalmát. Felvázoljuk az endogén információ konstrukciós mechanizmusait, és ismertetjük a megismerő társadalmi rendszerek hálózati struktúráját és dinamikáját.

Kulcsszavak

társadalmi környezet, endogén információ, hálózat, önreferenciális rendszer dinamika

THE INFORMATION CONSTRUCTION PROCESS OF THE COGNITION OF SOCIETY

Zoltán Előd – Gábor Jelenfi

Abstract

Not only scientific cognition can be understood as empirical cognition. It is typical of both individuals and social organizations to rely on empirical experiences in getting to know and understanding their social environment. The paper examines the problem of how information, knowledge, and representations are emerging in the process of empirical cognition of the society and what the generally similar features of these are. What we think of as social information are in fact signals from the social environment. Also, these signals come from the sources of social signals and are interpreted through operations. We introduce the concept of "endogenous information" for the information that is formed from the signals of the social environment, then we outline the mechanisms of the endogenous information construction process. We also present the network structure and the dynamics of the cognitive social systems.

Keywords

social environment, endogenous information, network, self-referential system dynamics

A TÁRSADALOM EMPIRIKUS MEGISMERÉSÉNEK INFORMÁCIÓ- KONSTRUKCIÓS FOLYAMATA¹

Előd Zoltán – Jelenfi Gábor

1. Bevezetés

Az empirikus megismerés kifejezés alatt főként a tudományos megismerést értjük, mint a szisztematikusan gyűjtött adatok elemzését, értelmezését. Kevésbé gondolunk e kifejezés kapcsán a mindennapi élet egyéni tapasztalataira és értelmezéseire. Pedig egyénként éppen empirikus tapasztalatokra támaszkodunk a társadalmi környezetünk megismerésében, értelmezésében. Talán éppen azért feledkezünk meg erről a tényről, mert annyira triviális dologról van szó. Egy vásárlás, újságolvasás, egy beszélgetés, vagy egy kérdőív kérdéseire való válaszadás mind empirikus megismerési folyamat. Ugyanez igaz a szervezetekre is, gondoljunk egy kormány működésére, ahol akár a társadalmi gazdasági folyamatokról való informálódás, vagy a belső folyamatokról, a minisztériumoknál és egyéb kormány szervezeteknél történő munkáról való informálódás ugyanilyen empirikus megismerés. A gazdasági szervezeteknél éppen ilyen empirikus megismerési folyamat az informálódás a piacról, hitelekről, versenytársokról vagy a cég belső folyamatairól. Az empirikus megfigyelés és megismerés az informálódás folyamatoként tekinthető.

A társadalom minden szerveződése, pszichikai és szociális rendszere empirikus megfigyelést/megismerést végez folyamatosan. Ezek az empirikus tapasztalatok képezik az alapját a reprezentációknak, melyeket a rendszerek környezetükről és önmagukról hoznak létre.² E reprezentációkon alapulnak a kommunikációk és cselekvések, amelyeken keresztül a társadalom alrendszerei kapcsolódnak. Az empirikus megfigyelés és megismerés az informálódás folyamata, azaz a társadalmi környezetből származó ismeretek, információk észlelésének és értelmezésének folyamata.

A tanulmányban azt a problémát vizsgáljuk meg, hogyan jönnek létre ismeretek, információk a társadalmi környezetben zajló empirikus megfigyelés és megismerés folyamatában. A kérdés egy mély és összetett problémakör tömör megfogalmazása, amely ismeretelméleti alapokra nyúlik vissza. A probléma jelentősége egyfelől abban áll, hogy ezen ismereteken és információkon alapulnak a társadalmi jelenségekre vonatkozó elképzeléseink, véleményeink,

¹ A kutatás az MTA-ELTE Peripato Összehasonlító Társadalmi Dinamika Kutatócsoport és az ELTE Felsőoktatási Intézményi Kiválósági Program (1783-3/2018/FEKUTSRAT) keretében valósult meg az Emberi Erőforrások Minisztériuma támogatásával („Problémamegoldó rendszerek” tématerület). Köszönjük Tardos Róbertnek a tanulmánnyal kapcsolatos észrevételeit és javaslatait, amelyek világosabbá tették a gondolatmenetet és segítettek az új információ fogalom névválasztásában is.

² A reprezentáció fogalmat széles körben sok tudományterület használja. A Bevezetésben csak általános értelemben használjuk, mint rendszereken belül megjelenő információ, ismeret, tudás.

kommunikációink és cselekvéseink. Másfelől a kérdést az az ellentmondás is fontossá teszi, amelyet az „információ” fogalom hordoz. Azaz, hogy axiómaként tekintjük, hogy a társadalomból, társadalomról származó információk, ismeretek mindenki számára azonos jelentésű, adható/küldhető, illetve kapható/vehető dolgok. Mindeközben mindennapi tapasztalatuk az, hogy egy adott információ akár teljesen ellentétes jelentésű is lehet a befogadók számára. Arra keressük a választ, hogy milyen általánosan azonos momentumai vannak a minden egyénben és társadalmi rendszerben, szerveződésben zajló, társadalomra irányuló megfigyelő/megismerő folyamatoknak.

2. A természeti környezet és a társadalmi környezet empirikus megismerésének eltérő feltételei és elvei

Az egyének és társadalmi szerveződések működését markánsan meghatározó folyamat az empirikus megfigyelés/megismerés. A társadalmi létet formáló cselekvések és kommunikációk alapját a környezetre irányuló empirikus megfigyelés/megismerés jelenti, amely tudati folyamatokkal kombinálódik. Szükséges megkülönböztetnünk két környezeti formát: a természeti környezetet és a társadalmi környezetet.³ Az állítjuk, hogy a társadalmi környezet empirikus megfigyelésének/megismerésének folyamata radikálisan eltér a természeti környezet empirikus megfigyelésének/megismerésének folyamatától.⁴ Továbbá, hogy ez a tény mély hatást gyakorol a társadalmi folyamatok alakulására. Valamint, hogy a természeti környezet megfigyeléséhez/megismeréséhez használt ismeretelméleti alapállás nem megfelelő önmagában a társadalmi környezet megfigyeléséhez és megismeréséhez.

A mindennapjainkat úgy éljük, hogy a minket körbevevő világunk napi rutin tapasztalata nem kérdés. Amikor bemegyünk egy üzletbe, nem jelent problémát a nem sérült emberek számára látni, érezni, hallani a dolgokat, megnézni, kiválasztani azt, ami kell. Egy pillanatra sem kérdezzük rá a fizikai világban tapasztalt dolgok létezésére, egy minket körbevevő, mindenki számára azonos környezet létre. Naponta nagyon sokszor bizonyosodunk meg afelől, hogy a látott, hallott dolgokat mindenki ugyanúgy érzékeli. Ha a városi közlekedésre gondolunk, biztosak lehetünk abban, hogy a rengeteg autós ugyanazokat a táblákat, utakat, kereszteződéseket látja, hallja a mentő és tűzoltó szirénát és húzódik le emiatt; erre a közös azonos tapasztalatra alapozva vezetünk magunk is.

Két elv fogalmazható meg a természeti környezet megismerésére vonatkozóan. Az első elv az, hogy a fizikai világ közös és mindenki számára azonos környezetként való észlelése alapvető tapasztalatunk. Ezt a tapasztalatot az biztosítja, hogy a természeti környezetből érkező jeleket mindannyiunkban azonos struktúrájú érzékszervek alakítják át a szintén azonos idegrendszer és az agyi értelmező területek számára. Ezek a mindannyiunkban azonosan működő fizikai-kémiai jel észlelő és értelmező neurobiológiai struktúrák sok millió éves evo-

³ Hasonló megkülönböztetéssel él Shaw (2015: 78.) is. Eszerint a fizikai környezet esetében, az észlelt fizikai anyag viselkedése statikus és független marad a reprezentációjától. A társadalmi környezetben, a társadalmi helyzetre vonatkozó észlelésről kialakított reprezentációink viszont nem függetlenek a mások által kialakított reprezentációtól. Dretske (1981) is éles megkülönböztetéssel él az információ szempontjából a mentális, kognitív, intelligens rendszerek és azon fizikai mozzanatok között, melyek nem igényelnek értelmezési folyamatokat, és érvényes rájuk a shannon-i jelátvitelt leíró elmélet.

⁴ A természeti környezet a fizikai-kémia makrokörnyezetre vonatkozik, azaz az érzékszerveinkkel is érzékelhető méretek világára, ahol is a megfigyelés független lehet, vagy mérhető és kalkulálható a hatása. (Zárójelben megjegyezzük, hogy mikrofizikai környezetben, kvantumfizikai jelenségeknél szintén felmerül a megfigyeléstől/megismeréstől nem függetleníthető valóság, azonban ez nem az a makrokörnyezeti világ, amiben az érzékelésünk működik. Lásd Előd 2012: 26.)

lúciós fejlődés eredményei. Vagyis azonos szervi működésünk tapasztalatai egy kimondatlan elvvé kristályosodnak bennünk: mindannyian ugyanazokat a dolgokat látjuk, halljuk, és ez az elv az egyik alapvető viszonyulásunkat jelenti a környezetünkhöz. A második elv pedig az elsőhöz szorosan kapcsolódó tapasztalatunkból adódik: a fizikai világ állapotai és folyamatai a megfigyelő/megismerő tudatunktól függetlenek, nem reagálnak, nem változnak a megfigyelésünk hatására. Ez szintén kimondatlan elvként irányítja viszonyulásainkat és biztosítja az első elv érvényességét. Ez a két elv adja a legalapvetőbb hozzáállásunkat a természeti (fizikai-kémiai) környezethez.

Egy fontos momentum van jelen ennek a környezeti formának a megfigyelésekor: a megfigyelés tárgya a tudati szintnél alacsonyabb szintű jelenség. A természeti környezet megismerésekor fizikai és kémiai rendszereket figyelünk meg. Ezek a rendszerek nem értelemrendszerek, vagyis a megfigyelés a tudati szinttől eltérő, mégpedig alacsonyabb rendszerszintre irányul. Ezt a megfigyelői pozíciót, amelynek tárgya a tudati szintnél alacsonyabb rendszerszintű jelenség, nevezhetjük külső megfigyelői pozíciónak. (Előd 2012) Ezen alacsonyabb szintű rendszerek pedig nem reagálnak a megfigyelésünkre, nem változtatják meg a viselkedésüket a megfigyelés hatására.⁵ Fizikai szintet figyelünk meg, és ennek eredménye tudati szinten jelenik meg, így mintegy „külső” tud maradni a fizikai szinthez képest.

A fizikai világ közös és azonos észlelésének tapasztalata és a megfigyelés külső megfigyelői pozíciója nagyon erős megszokást jelent számunkra. A társadalmi környezet észlelése, megfigyelése, megismerése esetén is öntudatlanul ezen elvek, mint legalapvetőbb elveink mentén viszonyulunk. Márpedig itt eltérő elvek érvényesülnek. A társadalom megfigyelésekor a megfigyelés tárgya a megfigyelő tudati szintjével azonos vagy magasabb szintű jelenség. Azonban megfigyelői szintünk mindenkor a pszichikai (tudati) szint. Ha más egyént, pszichikai rendszert figyelünk meg, akkor ez azonos szintű megfigyelést jelent, ha interakciót, szervezetet, társadalmat figyelünk meg, az már magasabb szintű jelenség megfigyelését jelenti. (Előd 2012)

Társadalmi környezetünk megfigyelése és megismerése során akár egyénként, akár társadalomkutatóként értelemrendszereket figyelünk meg és próbálunk megérteni, amely rendszerek tudatműködésükre alapozva kommunikálnak és cselekednek. Ezeknek a kommunikációknak és cselekvéseknek a megfigyelési eredményei úgyszintén a megfigyelők tudati szintjén jelennek meg. Értelemrendszerek megfigyelése és megismerése tehát egyfelől azonos vagy magasabb szintre (szervezetek, társadalmak) irányuló megfigyelést jelent. Másfelől pedig elmondható, hogy a megfigyelések értelmezését a társadalmi környezetünk által szocializált-interiorizált értelmezési keretek között végezzük. E körülmények azt jelzik, hogy társadalmi környezetünk megfigyelése, megértése során belső megfigyelői pozícióban vagyunk. (Előd 2012)

E belső megfigyelői és értelmező pozíciókat alapvetően meghatározza, hogy milyen társadalmi környezeti hatások érvényesülnek. Majd az e hatások által módosult megfigyelő-megismerő tudatállapot hat vissza a társadalmi környezetre kommunikációkon és cselekvéseken keresztül.⁶ Így tehát a belső megfigyelői pozícióban lévő társadalmi elemek és alrendszerek társadalmi környezetének állapota nem lehet független az őt alkotó rendszerek állapotától. Így a természeti környezet megfigyelésekor érvényes második elv nem teljesül, a társadalmi környezetünk állapotai nem függetlenek megfigyelésünktől, megismerésünktől.⁷

⁵ Kivéve a kvantumfizikai jelenségeket.

⁶ Ennek a folyamatnak a dinamikáját a 6. szakaszban részletezzük.

⁷ Ennek evidenciája világos, ha arra gondolunk, hogy ha független lenne, akkor semmilyen kommunikáció nem jöhetne létre, mivel nem lenne meg az interakció kölcsönhatása.

Nem találunk két egyforma társadalmi környezettel rendelkező rendszert. Ha egy baráti társaságot tekintünk például, minden barátunk számára más és más összetételű ez a társaság. Bármely elemet is választjuk ki közülük, a maradék elemek halmaza, mint a kiválasztott elem környezete eltérő lesz. Másfelől minden egyes rendszernek eltérőek az erős és gyenge kötései, és a társadalmi tájékozódásban használt forrásai. Nem találunk két embert, akik ugyanazokat a híreket látják, hallják, olvassák, ugyanazzal az emberekkel beszélgetnek és mindezekből azonos elképzeléseik születnek a társadalmi környezetükről. Ha mindannyian másként látjuk és értelmezzük a környezetünket, akkor ez a társadalmi környezet mindegyikünk számára más és más lesz, nem érvényesülhet az első elv sem, mely szerint azonos környezetet tapasztalánk.

A társadalmi környezetünk megismerésekor nem érvényesülhet tehát a természeti környezet megfigyelésekor érvényben lévő két elv. Mégis többnyire úgy gondolunk társadalmi környezetünkre, mintha a többi ember is ugyanabban a világban élne, mint mi, mintha a minket körbevevő társadalmi világ azonos valóság lenne mindannyiunk számára.⁸ Hogy miként is áll elő ez az illúzió, azt az „információ” fogalmának és szocializált használatának problémáiban találhatjuk meg.

3. Az információ és az endogén információ

Az információ

A hétköznapi használatban az egyik legmegszokottabb fogalmunk az „információ”. Információs társadalom, információáramlás, információ átadás fogalmakkal találkozunk nap, mint nap és teljesen értjük, miről van szó. Úgy tűnik, hogy ez egy jól definiált és mindenki által egyformán értelmezett fogalom. A fogalomnak valóban megvan ez az itt néhány szóösszetétellel illusztrált konszenzusos jelentése, ami azt sugallja, hogy az információ fizikai dolog, tárgy-szerű valami, amit át lehet adni, ami mindannyiunk számára ugyanaz. Azaz mintha „csomag-szerű” dolog lenne, mindegy ki és hogyan kapja, ugyanaz van benne mindenki számára.⁹ Ha így lenne, hogyan fordulhatna elő, hogy ugyanazt az információt akár éppen ellentétesen értelmezzék emberek vagy társadalmi szervezetek? Ez a tapasztalat szintén triviálisan ismert számunkra.¹⁰

Ahhoz, hogy megválaszolhassuk a fenti kérdést, nézzük meg az információ fogalmunk eredetét. A fogalom hétköznapi használata során az információ a tudás forrása, arról tudunk, amiről információval rendelkezünk (Fülöp 1996). A fogalom mai általános jelentése legin-

⁸ A megismerés felől nézve, az információ, mint tudás, ismeret, abból az irányból közelíthető meg, hogy hogyan jön létre a külvilág (természeti és társadalmi környezet) jelenségeinek érzékelt jeleiből, annak reprezentációja. A reprezentációk, belső képek azok a kognitív egységek, melyek a jelek alapján kialakuló információkból szerveződnek a rendszerben. Ezek hordozzák a környezetre vonatkozó tudást, valamint az attitűdöket, hiedelmeket, érzelmeket, fogalmi hálókat, sémákat, stb. A külvilág tárgyaiból, eseményeiből származó ingereket az észlelő apparátus továbbítja valamely magasabb szintre, ahol más információkkal együtt, azokkal kombinálódva feldolgozódik és a végén az észlelés létrejön (Terestyéni 2006: 18–19, Neisser 1984: 26–27).

⁹ Nem csak magáról az információ fogalom használatáról, hanem annak tartalmáról is szó van, minden olyan fogalom, kifejezés, leírás, érvelés magyarázat, amelyeket összességében információként szokás említeni, ugyanilyen csomag-szerű átadhatóságot sugall.

¹⁰ A különböző médiumok minden pillanatban a hírek és események eltérő értelmezéseinek tömegét mutatják számunkra. De gondolhatunk a kormány és ellenzék közötti törvényalkotási vitákra, vagy éppen egy párkapcsolati vitára. Vagy akár arra, amikor szemben álló felek között, az egyik fél védelmi intézkedése, a másik fél számára támadásként értelmeződik.

kább közlés, értesülés.¹¹ Tudományos értelemben pedig adatok logikai egységét jelenti, amely adott eseményre, egy tárgy tulajdonságaira vonatkozó új ismeretet jelöl.¹² Az információ matematikai alapjainak kidolgozása mellett Shannon és Weaver (1949) közösen írt könyvükben az információtovábbítás elméletét szélesebb kontextusban is elhelyezik.¹³ Shannon eredeti cikkével egy időben jelent meg Laswelltől (1948) a kommunikációs aktus egy még érthetőbb, egyszerű, öt elemű leírása. Wiener (1949) szintén velük egy időben alakította ki kibernetikai koncepcióját, mely jelentős mértékben merít az információelmélet és a kommunikáció-kutatás korabeli koncepcióiból. Az információelmélet¹⁴, a kibernetika, és minden ezekre építő adat-alapú mai tudomány alapegysége az információ, a jelként betáplált adat. A jel pedig nem más, mint az információ megjelenési formája, absztrakt vagy fizikai formában. Ezek az elméletek az információ fizikai aspektusából kiindulva feltételezték a kommunikáció átviteli, „transzmissziós” jellegét (Rogers–Kincaid 1981, Chandler 1994). A „csomagyszerűség”, mint tulajdonság úgy tűnik kezdettől fogva fontos szerepet játszott az információról és kommunikációról való tudományos gondolkodásban is.

Az információ csomagyszerűségét egységesen elfogadó kommunikáció elméleti iskolák elmúlt hat évtizedében megjelentek kritikai nézőpontok is. Többek között a tömegmédiákommunikációs modellekbe építésével, vagy a személyközi kommunikáció és a média egységes, egyetlen modellbe való beépítésével és kezelésével. Megjelent a kommunikációs modellekben az interakció, illetve a visszacsatolás, valamint a ciklikusság vagy spirális megközelítés. Beépült a modellekbe az értelmezés, illetve a hatás és ezek különbségeinek megközelítése. Ezek a kommunikáció elméletek, azonban az információ fogalmat változatlan formában használták.¹⁵

¹¹ A fogalom eredetét érintve, a latin „informo” kifejezés gondolatot alkot, az „informatio” szó pedig ötlet, gondolat, értelmezés jelentéssel is bír (ezek a momentumok a későbbiekben, az általunk kialakított információfogalomnál különös jelentőséggel bírnak).

¹² Ez a meghatározás információelméleti (Shannon 1948) jelentést is hordoz, amennyiben az információ az az adat, hír, amely ismerethiányt, azaz bizonytalanságot csökkent. Az információ fogalom e formája, a váratlanság mérhetősége és az információ e mértékkel való azonosítása a tudományos kontextusban Shannon nyomán gyökeresedett meg. A shannon-i modell használata széles körben elterjedt számos kritika is érte, pl. a váratlanság, mint mérték, vagy a reprezentáció fogalma felől (pl. Mackay 1977).

¹³ Shannon és Weaver (1949) azt írja: „Az információt nem szabad összetéveszteni a jelentéssel [...] a kommunikáció szemantikai aspektusai érdektelenek mérnöki szempontból”. A technikai és a szemantikai (valamint pragmatikai) szint megkülönböztetésével, az „információ” e jelentése alapvetően eltér a szokványos használatától.

¹⁴ Az információelmélet nem szűkíthető le a Shannon modellre, de máig ez az egyik legfontosabb kiindulópont, mint valószínűség-alapú, matematikai információelméleti tradíció.

¹⁵ A Shannon, a Lasswell és még a Wiener által inspirált modellek is a transzmissziós lineáris paradigmán belül maradtak (Jelenfi 2009), az üzenetet mind úgy képzelték, amely csomagként átadható. A modellek problémája leginkább akkor jelentkezett – állítja Kincaid és Rogers (1981) –, amikor azt az emberi kommunikációra alkalmazva alábecsülték a kommunikáció szubjektivitását, azt, hogy általában az üzenet nem ugyanazt jelenti a befogadónak, mint a forrásnak. Nem beszélhetünk azonban információról, ha az ezzel jelölt fogalmak nem minden esetben hordozzák ugyanazt a jelentést, ekkor az „információ” fogalom önellentmondásossá válik. Az újabb kezdeményezések (szemiotikai irányzatok, Gerbner kultivációs elemzése vagy a Schramm modell) vagy a linearitást, vagy a csomagyszerűséget továbbra is feltételezték, Rogers és Kincaid (1981) modellje volt az első, amely meglátásaink szerint jelen tanulmányhoz hasonlóan egyiket sem feltételezte.

Az információ- és kommunikációelméletek problémába ütköznek, amikor a kommunikáció fő alapegységét, magát az információt megpróbálják definiálni.¹⁶ Az elméletek legalább részben fizikai dolognak képzelik el az információt, amely így a rendszerek között áramlik a kommunikáció során, és emiatt egy olyan képzet társul hozzá, hogy tartalma, jelentése egyértelmű. Azaz átadható, mégpedig nem csak a gépek, technikai eszközök között, hanem az univerzum minden rendszere között, legyenek azok makro- vagy mikro-szintűek.

A Shannon–Weaver (1949) kommunikációs modellben az információ, mint üzenet két változáson megy át.¹⁷ Az információt áthaladásakor először kódolni, aztán dekódolni szükséges.¹⁸ A kódolás az üzenet/információ jellé alakítását jelenti, a dekódolás pedig a jel információvá való visszaalakítása. E modell folyamatában az eredeti üzenet és a címzethez érkező üzenet azonos lesz.¹⁹

A társadalmi kommunikációban azonban az eredeti üzenetek és a címzethez érkező üzenetek között szembeötlőek a jelentésbeli eltérések. Az a probléma merül fel, hogy az információt mely körülmények között tekinthetjük jelnek és mikor üzenetnek. Azt fogalmazhatjuk meg, hogy akkor tekinthetünk egy jelet azonos üzenetet hordozó információnak, amennyiben három sarkalatosan fontos feltétel teljesül.

Az első feltétel, hogy azonosak legyenek a jelek létrehozásának és érzékelésének mechanizmusai, a második, hogy azonos legyen a kódoló és a dekódoló rendszer belső logikája, amely értelmezi a jeleket. Míg a harmadik feltétel az, hogy az első két feltétel együttesen teljesüljön. Ez a három feltétel együttes teljesülése szükséges az információ „csomagszerű” tulajdonságának meglétéhez is.

A Shannon modellben a jeladók és vevők között jelek áramlanak. E modellben a jelek lehetnek információk, mert mind az adók, mind a vevők azonos struktúráját és a jelek kódolásában/dekódolásában azonos logikát feltételez. Egy bináris kód minden digitális rendszer számára ugyanaz marad.²⁰ Ez azonban csak az azonos struktúrájú rendszerekből felépült rendszerhálózatra igaz, melyeknek azonosan kódoló és dekódoló alrendszerei vannak.

Ha a Shannon modellt az emberi kommunikációra alkalmazzuk, a természeti környezet jeleinek észlelésekor teljesül az első feltétel, mert azonos struktúrájúak az érzékszerveink.²¹

¹⁶ Sok kísérlet történt az információfogalom újradefiniálására, ilyenek például a szemantikai információ (lásd Carnap 1972, Bar Hillel 1997) vagy az intencionális, kauzális episztemológiai megközelítésű információ fogalmai (pl. Dretske 1981). Ropolyi (2006) az információ hermeneutikai fogalmát alkotta meg. Mások az információ egységes elméletét keresik (lásd pl. Floridi 2002, 2005, Mingers 1995), a szintaktika mellett lefedve mind a szemantikai, mind a pragmatikai használatot is, felhasználva Bar Hillel, Mackay, Dretske, Luhmann megközelítését.

¹⁷ A modell szerint az információáramlás egy ötlépcsős folyamatként értelmezhető: 1.) információ forrás (üzenet); 2.) adó/kódoló (jel); 3.) csatorna; 4.) vevő/dekódoló (jel); 5.) címzett (üzenet). Interakció esetén az információforrás és a címzett helyet cserélnek és a folyamat ugyanúgy végbemegy.

¹⁸ A modell bár az emberi kommunikációra, de annak technikai szintjére, a gépi jelátvitelre vonatkozik.

¹⁹ Az átvitel zaját kell emellett számításba venni.

²⁰ A jel ugyanaz marad, ha eltekintünk a zajtól és a jeltovábbítási hibáktól. Ezekről nem lehet egyszerűen eltekinteni, nincs zajmentes kommunikáció és hibamentes jelátvitel, a zaj az üzenet velejáró része, a csatornát érő zavar, amely hasznos is lehet. Ezekkel az aspektusokkal, a könnyebb kezelhetőség miatt itt nem foglalkozunk.

²¹ A természeti környezet jelei az érzékszerveink, a hallás, látás, tapintás stb. által felfogható jelek. Mint például ennek a mondatnak a betűi, a szavak és a mondat jelentése nélkül! A természeti környezet észlelésének folyamata azonosnak tekinthető Kardos (1976) megközelítésével. A

Teljesül a második feltétel is, mert agyunk specializálódott területei azonos dekódolást alkalmaznak az érzékszervekből érkező előstrukturált jelekre. Ebből következően azonos dolgokat látunk és hallunk. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az agyunk azonos jeleken azonos műveleteket hajt végre. A két feltétel együttesen teljesül. Azaz a természeti környezet jeleinek megfigyelésekor zajló folyamatoknál mindhárom feltétel teljesül, így információról beszélhetünk.

Az endogén információ

A társadalmi környezet jeleinek megfigyelése és megismerése esetén azt fogjuk látni, hogy nem teljesül a két feltétel együttesen, vagyis itt nem tudjuk használni az „információ” fogalmat. Vegyünk szemügyre gondolatban egy tv csatorna hírműsorában megjelenő kormányzóvivői nyilatkozatot. Mindannyian halljuk a mondatokat, látjuk a szituációt. Meg tudnánk mondani, mely mondatok hangzottak el. Ha csak azok elhangzása a kérdés, akkor teljes azonosságot várhatnánk az összes válaszadótól.²² Azaz, ha a szavakról és mondatokról, mint fizikai jelekről van csak szó, ezen a (1.) szinten nem merül fel probléma, mindannyian ugyanazt észleljük.

A következő értelmezési (2.) szint a nyelvi/nyelvtani jelrendszer és a nyelvi kifejezésekhez kapcsolt jelentések. Amelyek kódrendszerként csak az egészen egyszerű – főleg fizikai – dolgok leírásában közelítik a kódok azonosságát.²³ Ezeket túl főként a gyakorlati dolgokra vonatkozó kommunikáció az, amelyben a legkönnyebben alakul ki megértés a felek között: „Elmegyünk valahova, ahol ezt és ezt fogjuk tenni”. Ekkor vannak stabil vonatkoztatási pontjai a kommunikációnak, és ezek éppen a hely, idő, amelyek tudatunktól független fizikai létezők. Még a cselekvéseket lehet könnyebben közösen azonosan értelmezni, mint testi fizikai állapotváltozásokat. Emellett az épített, vagy technológiai, tárgyi környezethez kapcsolódó tevékenységekre, cselekvésekre vonatkozó, tényszerű, tapasztalati, vagy elméleti tudásra – amely utasításokból, leírásokból, úgy is mondhatjuk algoritmusokból, programokból áll – igaz, hogy egyfajta kódrendszerként működnek.²⁴ A közös nyelvi és egyéb kódrendszerek léte azt az illúziót erősíti, hogy létezik közös értelmezés is. Azonban minél inkább előtérbe kerülnek a cselekvések és kommunikációk részletei, annál inkább kezdenek az értelmezésbeli eltérések is egyre nagyobbakká válni.

A nyelvi szinten alapul az utolsó (3.) szint, amikor a kommunikációk és cselekvések okait, összefüggéseit, következményeit kell tudnunk megérteni. Ha azt kérdeznénk a fenti „kormányzóvivői nyilatkozat” kapcsán, hogy mit is jelentenek vagy mit is üzennek ezek az elhangzott mondatok, már nem kapnánk semmilyen azonosságot, ellentétes állításokra viszont

tanulmány egyik bírálója vetette fel a hasonlóságot a jelen tanulmányban kidolgozásra kerülő endogén információ fogalom, és a neuropszichikus információ között. Melynek eredete az érzéleti információhoz kapcsolódik. Az elmélet azt a neurobiológiai folyamatot írja le, amelynek során érzéleti információk jönnek létre a megfigyelőkben a fizikai- kémiai ingerek hatására.

²² A szelektíven működő memória probléma lehet, azonban e „gondolatkísérletben” most pusztán az észlelésre fókuszálunk.

²³ A társadalmak fejlődésben éppen e közös kódrendszerek kidolgozásának erőfeszítéseit látjuk az oktatás, vallás, tudományok fejlesztésében. A matematika egyes ágainak szimbólumrendszerei érik el a már kódrendszerhez való hasonlóságot. Emellett némiképp ellentétes folyamatot is láthatunk, például a művészeti ágak új és újabb jelentésekkel, átértelmezésekkel kísérleteznek, amelyek nem egy egységes kódrendszer azonos jelentései felé mutatnak, hanem egy egyre táguló többszörös szempontrendszer felé.

²⁴ Olyan fizikai jellegű, például társadalmi termékekhez kapcsolódó kommunikációk értelmezésénél feltételezhető azonosság, mint pl. egy mobiltelefon használata, vagy egy helikopter vezetésének módja, egy számítógépes program működése, egy étel receptje, vagy mint például a bürokratikus rendszerek protokolljai.

számíthatnánk. Ha erre a kérdésre a válaszadóknak nyitott kérdésben kellene választ adni, nem találnánk két, azonos mondatokból álló választ, szemben azzal, ha csak az elhangzott mondatokra kérdeznénk, a jelentésük nélkül. Mindennapi tapasztalataink közé tartozik, hogy egy adott esemény, vagy politikai döntés eltérően, akár teljesen ellentétesen is értelmezhető mind az interakcióinkban, mind pedig a közgondolkodásban.

Azt láthatjuk, hogy az információ hármasszámfeltételéből teljesül az első: azonos szavakat, mondatokat érzékelünk, amikor e szavakat és mondatokat csak, mint fizikai jeleket tekintjük. A második feltétel azonban nem teljesül. Amikor értelmezni kezdjük e jeleket, az azonos kódrendszer hiánya miatt azonnal eltérések és akár ellentmondások jönnek létre a jelentésben.²⁵

A társadalmi környezet jelei esetében tehát több réteget kell megkülönböztetnünk. Abból tudunk kiindulni, hogy érzékszerveink csak a fizikai-kémiai jeleket érzékelik, a társadalmi környezet jelei is fizikai-kémiai jelekként érnek el minket. A jeleknek tulajdonított jelentések és értelmezések mintegy ráépülnek ezekre e jelekre. Két folyamat vázolható:

- 1.) fizikai-kémiai jelek – érzékszervek – speciális agyi területek,
- 2.) fizikai-kémiai jelek – érzékszervek – speciális agyi területek – nyelvi és egyéb tanult kódrendszerek – értelmezés (tanulás és szocializáció útján kialakult gondolati és érzelmi értelmezési módok alkalmazása a szituációra).

Az 1.) folyamat esetében a már korábban elemzett természeti környezeti jelek kétfázisú értelmezése látszik, ahol közösen azonosnak adódnak az értelmezett jelentések. A 2.) esetben a társadalmi környezet jeleinek, azaz kommunikációk és cselekvések jeleinek négyfázisú értelmezését látjuk. A kommunikációk és cselekvések jelei éppúgy fizikai jelekként érnek el minket és az első két fázis, amin a jelek átmennek, azonos az 1.) esettel. A második fázist elérve beszélhetünk „információról” mind az 1.), mind pedig a 2.) folyamat vonatkozásában. A fizikai környezet jeleinek értelmezése itt befejeződik, azonban a társadalmi környezet jeleinek értelmezése további két fázison megy át. A nyelvi és egyéb tanult kódrendszerek egyrészt felismerhetővé teszik az adott kódrendszerekben megformált jeleket és egy általános – tanult – kiinduló jelentést csatolnak a jelekhez. Ezek alapján azt tudjuk eldönteni, hogy például értelmes-e az adott mondat. Az az állítás, hogy „leesik a levegő”, bár jól formált állítás, viszont a „leesik” és a „levegő” szavak kapcsolt jelentései nem kompatibilisek. E kódrendszerekkel leírni, megjeleníteni próbáljuk az utolsó fázisban zajló értelmezéseket. Az utolsó fázisban az értelmezés a kommunikációk és cselekvések okainak, összefüggéseinek megértésére irányul, az aktuális értelmezendő szituációra koncentrálni. Az értelmezésnek azonban elemei lesznek múltbeli események, szituációk, interakciók, gondolatok, érzések értelmezései, illetve ugyanezek elemek jövőre irányuló értelmezései. A negyedik fázisban konstruálódik meg számunkra az, amit kommunikációként és cselekvésként értünk meg. Tehát itt, a társadalmi környezet megértésénél számunkra hozzáférhető, manipulálható tudati konstrukciókról van szó, szemben a természeti környezet fizikai jeleivel, amit nem áll módunkban tudatilag konstruálni, manipulálni. A társadalmi környezet kommunikációs jeleinek általánosan azonos értelmezéséhez még nem evolválódtak azonos agyi struktúrák és standard kódrendszerek.

Niklas Luhmann – támaszkodva Heinz von Foerster nem triviális rendszerekre vonatkozó megfontolásaira – e helyzet leírásához és megértéséhez dolgozta ki a műveletileg zárt értelemrendszerek elméletét (Balogh–Karácsony 2000: 270-278). Agyunk zárt rendszerként

²⁵ „A kommunikáció a résztvevők körében zajló olyan konvergens információcsere-ciklusok sorozataként írható le, amelyben megközelítik ugyan, de soha nem érik el a kölcsönös megértésnek pontosan ugyanazt a pontját” – írja Kincaid (1987: 209–221). Rogers ezt nevezi kommunikációs csapdának, elmélete szerint személyes kapcsolatokban bizonyos feltételek megléte (pl. elfogadás) esetén ennek ellenére lehetőség van olyan szinten egymásra hangolódni, hogy a megértés létrejöjjön (Rogers–Roethlisberger 1952).

működik, amely mind a természeti, mind a társadalmi környezetből csak jeleket kap, az érzékszervek által előstrukturálva, az információ pedig rendszeren belül képződik (Foerster 1981: 263, Luhmann 1999: 69, 2006: 276-282).²⁶ Ekkor azonban a kommunikációk során csak jeláramlásról beszélhetünk. Kommunikációink csak jelekből állnak, ezek a mondatok is csak jelek. Ezt a rendszerelméleti alapállást tekintjük kiindulópontunknak a továbbiakban.

Szükségessé válik a természeti környezet jeleinek és társadalmi környezet jeleinek elkülönítéséhez az „információ” fogalom specifikálása. Az „információ” fogalmat, a természeti környezet fizikai-kémiai jeleinek, látás vagy hallás útján agyunk általi azonos értelmezései számára kell fenntartanunk, ahol valóban teljesül az „információ” három, előzőekben általunk vázolt feltétele.

A természeti és társadalmi környezet jeleinek agyunk által konstruált értelmezéseire és jelentéseire az „endogén információ” fogalmát vezetjük be.²⁷ Az endogén információkat a rendszerek hozzák létre, csak rendszeren belül léteznek és nem adhatók át „csomagszerűen”. Egyének esetében az endogén információk olyan gondolati és érzelmi tudattartalmak, amelyek önmagunkat és a társadalmi környezetünket relációban jelenítik meg és a kommunikációinkat és cselekvéseinket kiváltó mechanizmusok alapjait képezik.²⁸ Az egyes rendszerekben létrejövő endogén információ a kommunikáció során kizárólag jelként jelenik meg más rendszerek számára. E jelek csatornákon keresztül jutnak el rendszertől rendszerig. A társadalmi környezetünkre és önmagunkra vonatkozó ismeretek és információk mind endogén információk.²⁹

²⁶ Luhmann az információ fogalmához kettős módon viszonyul. Egyrészt zárt rendszerek rendszeren belüli konstrukcióiként kezeli, aminek így nincs „csomagszerű” tulajdonsága. Másrészt a kommunikáció hármas felosztású elképzelését is adja, melyben az információ, a közlés és megértés komponensei szerepelnek. E koncepcióban az információ „csomagszerű” tulajdonsága jelenik meg és nincs összhangban a luhmanni zárt rendszerekre vonatkozó alapvetőbb megfontolásokkal.

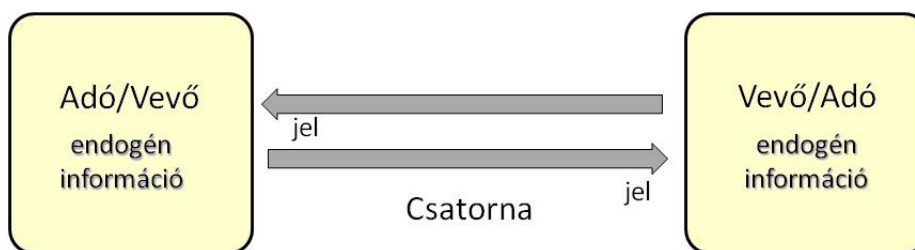
²⁷ Az „endogén/exogén” fogalmakkal általában két egyenrangú, és egymással párban álló, a rendszer szempontjából belső, és külső aspektust ragadják meg. Így például a közgazdasági, ökonometriai (pl. Kmenta 1986: 652–53) megközelítések, vagy a társadalomtudományi módszertan „hatás”, „változó”, „minta” stb., vagy a politikatudomány „preferencia”, illetve a biológia pl. „veleszületett” értelemben használt fogalmai. A belső és külső aspektusok között definíció szerint nincs kapcsolat, azok a modellekben egymástól elkülönülnek, az egyik az outputot, a másik az inputot képviseli. A rendszerelméleti episztemológia (Luhmann 1999) megközelítéséből világosan adódik ez a jelzős („endogén”) szerkezet, ahogy erre mások is rávilágítottak, amikor a zárt értelemrendszerek fogalma felől ütköztek bele az információ fogalom problematikájába (lásd pl. Aguado 2009, 2016). Az általunk bevezetett „endogén információ” fogalomnak nincs exogén párja, az endogén információ ellenpólusa nem értelmezhető. Hasonló fogalom az irodalomban az intrinsic információ, bevezetésének indokát kidolgozói abban látják, hogy a shannon-i fogalom elválasztja az információt a jelentéstől, figyelmen kívül hagyja a szemantikai aspektust, és ellentétes az információ intencionális felfogásával (lásd pl. Collier et al 1990). Az elmélet eljárása abban különbözik, a jelen tanulmányban alkalmazottól, hogy a shannon-i információt, külsődleges, extrinsic információként nevezik meg. Alapvetőnek az intrinsic információt tekintik, amelynek jellemzői az összetettség, a kauzalitás és az integráltság (Oizumi et al 2014).

²⁸ Felmerülhet a „reprezentáció” fogalmával való hasonlóság, ahogyan a bölcsészeti-, kognitív- és társadalomtudományok használják, főként a mentális/individuális/kollektív/kognitív reprezentációs formák. Az endogén információ fogalma abban különbözik markánsan e reprezentációs fogalmaktól, hogy nem azt állítja, hogy dolgok valamiképpen leképeződnek, hanem, hogy redukciós és konstrukciós műveleteken keresztül hozunk létre ismeretet, információt, képeket, amelyeknek nincsen „eredetije”. Erről bővebben az 5. szakaszban lesz szó.

²⁹ Emellett természetesen a természeti környezetünkre vonatkozó elméletek is endogén információk.

1. ábra

A társadalmi kommunikáció általánosított modellje

Az 1. ábrán a társadalmi környezetben zajló kommunikáció általánosítása látható. Az adók és vevők a legtágabban értelmezett társadalmi értelemrendszerek: a pszichikai rendszerek (egyének) és a belőlük képződő csoportegységek, e csoportegységekből képződő csoportthalmazok, szervezetek, és az ezekből álló társadalmak. Ezen értelemrendszerek alkotják a társadalmi hálózat csúcsait/pontjait. Az 1. ábra e hálózat bármely két kötésben lévő pontja közötti kétirányú jeláramlást mutatja. Léteznek egyirányú kapcsolódások is, mint amilyen az egyén és média kapcsolódása, ahol döntően egyirányú jelek érkeznek felénk a média felől. Ekkor csak egy jel-nyíl ábrázolná a kötést. A befogadók endogén információi közötti különbségek akkor is fennállnak, ha ugyanazt a jelet kapják a befogadók.³⁰ A média példájánál maradva, ha ugyanazt a hírműsort látja, hallja több befogadó³¹, a befogadók által létrehozott endogén információk mégis eltérőek lesznek, ahogyan korábban a kormányszóvivői nyilatkozat példáján láttuk. A különböző értelemrendszereknek egy adott dologra vonatkozóan nem lehetnek egymással teljesen azonos endogén információik. Formálisan:

$$\text{endogén információ}_1 \neq \text{endogén információ}_2.$$

A következő fejezetekben az endogén információ fogalmával összefüggésben három kérdést vizsgálunk meg:

1. Honnan érkeznek a jelek a társadalmi környezet megfigyelése/megismerése esetén?
2. Hogyan történik az endogén információk konstrukciója, azaz hogyan hozunk létre jelekből ismereteket, tudattartalmakat?
3. Milyen struktúrán és milyen dinamika szerint jönnek létre az endogén információk?

4. Társadalmi jelforrások – tájékozási források

A társadalmi környezet megfigyeléséhez, megismeréséhez fontos látnunk, hogy honnan érkeznek a jelek, amelyekből aztán endogén információt hozunk létre. A társadalmi környezet megfigyelésekor egyfelől kommunikációkból, cselekvésekből származó jeleket, illetve kommunikációk és cselekvések hiányából származó jeleket tudunk megfigyelni. Egy jel vagy an-

³⁰ A kódolásban és dekódolásban meglévő szükségszerű eltérések Hall (2007) elméletében is megjelennek, azonban elképzelései az individuumok nyelvi jelentéseire szűkülnek le, nem általánosítható a társadalmi alrendszerek összes szintjére (pl. két szervezet közötti interakció esetére).

³¹ Ekkor a modellt úgy kell elképzelnünk, hogy van egy adó, amelyből egyirányú „jel” nyilak mutatnak több vevőhöz.

nak hiánya egyenértékűen jelentős az endogén információk konstrukciója szempontjából.³² Másfelől cselekvések és kommunikációk tárgyi jeleit tudjuk megfigyelni, amelyek szintén kommunikatív jeleket hordozhatnak.³³

Amikor Luhmannt követve a társadalmat értelemrendszerek komplex hálózataként tekintjük, akkor az értelemrendszerek lesznek a csúcsai ennek a hálózatnak, a közöttük meglévő élek pedig a rendszerek kapcsolódásai. Ha figyelembe vesszük a jelekre és endogén információkra vonatkozó eddigi megfontolásokat, azt mondhatjuk, hogy a rendszerek közötti kapcsolódásokat a jelek hordozzák. Azaz mindannyian csak jeleken keresztül vagyunk kapcsolatban egymással és a társadalom más rendszereivel. A hálózat élei tehát a rendszereket elérő és a rendszerektől kiinduló jelek.

Honnan érkeznek a jelek, amelyek segítségével tájékozódunk, hozunk létre endogén információt társadalmi környezetünkről? Pszichikai rendszerek esetén alapvetően három jelforrást különíthetünk el tájékozódási forrásként: a személyes tapasztalatot, az interperszonális kapcsolatokat és a médiát.³⁴ Mindhárom társadalmi jelforrásra igaz, hogy ezek a jelek a megfigyelő-megismerő számára mindig egylépéses kapcsolatból érkeznek. Azaz a társadalommal csak egylépéses kapcsolatokon keresztül vagyunk kapcsolatban. Bármilyen jel, amely elér minket, mindig csak közvetlen kapcsolódásból érkezik és csak fizikai-kémiai jel lehet. Bármit látunk, hallunk, érzünk, az közvetlen kapcsolatot jelent azzal, ahonnan érkeznek a jelek. Vagyis a minket elérő fizikai jelek csak lokálisak lehetnek.³⁵ A személyes tapasztalat közvetlen jelenlétből származó megfigyeléseinel ez magától értetődőnek is tűnik.

Úgy érezhetjük azonban, hogy az interperszonális kapcsolatainkra és a média információkra vonatkozóan a tapasztalat mást mond, és ténylegesen tudunk tájékozódni, vagy kapcsolatban lehetünk akár többlépésnyi kapcsolódáson keresztül is. Ez valóban lehetne így akkor, ha valóban (shannon-i) információk áramolhatnának a társadalom rendszerei között is. Vagyis a feladó által szándékolt jelentésű üzenet azonos jelentéssel jelenne meg a több lépés távolságra lévő vevő tudattartalmaként. Ha meggondoljuk, ez nem tud megtörténni az interperszonális kapcsolatainkban. Nézzük azt az esetet – az interperszonális jelekre példaként –, amikor egy ismerős (X) elmondja, hogy beszélt Y-al, akitől azt hallotta, hogy „V nagyon negatívan beszélt rólunk”. Amit megtudunk, az itt nem Y-tól érkezik, hanem ezek a jelek X-től származnak. Ez a jel érte el X-et: Y által elmondva „V nagyon negatívan beszélt rólunk”. Ez a jel ért el minket: X által elmondva az Y által elmondott „V nagyon negatívan beszélt rólunk”. Tehát a minket elérő jelek egy lépésről, X-től érkeznek.

A média lehetővé teszi számunkra, hogy televízió, rádió, online közvetítésen stb., azaz médiatechnológián keresztül jussanak el hozzánk a jelek. Akár egy lépésben is kapcsolatba kerülhetünk például egy távoli országból tudósító riporterrel, például egy televíziós hírcsatornán keresztül. A technikai eszköz, jelen esetben a televíziókészülék (illetve a sugárzott jel), a kábel, az antenna, vagy a mobil kommunikációs rendszer csatornaként, mint közvetítő közeg működik. Lehetséges, hogy a tudósító riporter híryanagát nem szerkeszti senki, hanem a stúdiók és csatornák valóban csak, mint közvetítő közegek működnek. Ez esetben egy lépésben lehetünk kapcsolatban a riporter által szerkesztett (kódolt) üzenettel. Lehetséges az is,

³² Kommunikációk és cselekvések hiányára lehet példa a segítségre szorulóknak iránti közöny, egy omladozó épület, vagy tömegdemonstrációkra nem reagáló kormányzat.

³³ Példaként gondolhatunk két ország határára telepített rakétaállásokra.

³⁴ Nem kerülhetjük el annak felismerését, hogy vannak kevert formák, mint például a közösségi média (Facebook, Twitter stb.), a különböző online fórumok, blogok, ahol a média és az interperszonális kapcsolatok jelei keverednek.

³⁵ A fizikai jelek lokalitása: látás- és hallótávolságon belüli, illetve közvetlen érintkezés.

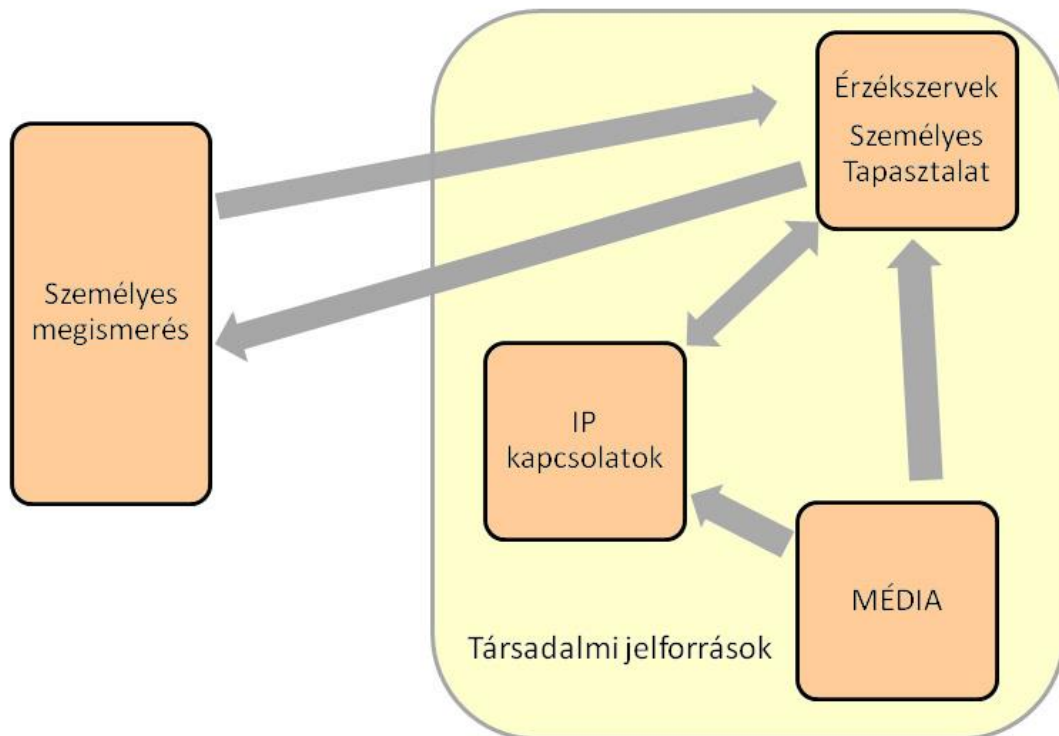
hogy a riporter a felvételt a televízió csatorna egyik kihelyezett stúdiójába küldi, ott szerkesztik, majd innen küldik a televízió csatorna központjába, ahol szintén szerkesztik a hírműsor számára, majd innen jut el hozzánk. Ebben az esetben az üzenetküldő kódolásán kívül még két kódoló vett részt az üzenet létrehozásában.

Az agyunk rendkívül gyorsan és számunkra nem látható módon konstruál a jelekből endogén információt, mégpedig úgy, hogy a közvetítő közeget, technikát mintegy átlátszóvá, észrevehetetlenné teszi. Ez az agyi működésmód teszi lehetővé a mozi élményt, amikor szinte minden határ feloldódik, és úgy érezzük, mintha jelen lennénk a történésben. Ez a jelenség teszi az észlelésünk számára olyan hitelessé, egy lépésnyi távolságúvá a televízióban látott és hallott, de sokszorosan szerkesztett, vágott, azaz többszörösen kódolt tartalmakat. A kritérium az, hogy mely társadalmi alrendszerek vettek részt, mint kódolók. Minden egyes belépő kódoló új jeleket ad hozzá a forrástól kiinduló üzenethez vagy vesz el attól. Ha több lépésben, több kódolás történik, akkor egy lépésnyi távolságra nem a kiinduló üzenet forrásától vagyunk, hanem az utolsó kódolótól, viszont az az illúzió alakul ki, hogy az üzenet forrásától tudunk meg közvetlenül valamit.

A 2. ábrán a társadalom felől érkező jelek sematikus ábrája látható egy befogadó rendszer, itt pszichikai rendszer (egyén) szempontjából. A nyilak a jelek áramlásának lehetséges irányait jelölik. A személyes tapasztalat esetében a közvetlen tapasztalatból származó jelek érnek el minket. A jelek akkor kétirányúak, ha a megfigyelésünk észlelhető mások számára. A minket közvetlenül elért, vagy közvetlenül elérhető jeleket lokális jeleknek nevezhetjük. Azonban a minket elérő közvetett jelek lehetnek nem lokálisak is. Akkor tekinthetjük nem lokálisnak a jelet, ha az a személyes tapasztalat számára nem hozzáférhető. Például egy ismerősünk beszámolója egy olyan országról, ahova nincs módunk elmenni és személyesen megtapasztalni az elmondottakat.

2. ábra

Társadalmi jelforrások kapcsolódásai az egyéni megismerés szempontjából

A média esetében elsősorban a hírmédiára – tv, rádió, internetes portál – gondolunk, mint tájékozódási forrásra. Adott csatornát tekintve, a média közvetítésből egyirányú jelek áramlanak felénk. Nem áll módunkban közvetlenül visszajelezni a csatornának. Ugyanakkor tudjuk, hogy mindenki számára azonos jelek érkeznek a közvetítésből; amikor az adást nézzük, tudjuk, hogy mások ugyanezeket a jeleket látják. A médiából minket elérő jelek szűk körben lehetnek lokálisak. Például lehet, hogy a hírműsor egy balesetről tudósít, amely a mi utcánkban történt, amit közvetlenül láthatunk. Azonban a médiából érkező jelek döntően nem lokálisak, személyesen nem ellenőrizhetők.³⁶

A 2. ábra üzenete úgy foglalható össze, hogy a társadalmi kommunikáció és cselekvések jelei egyrészt a média, másrészt az interperszonális kapcsolatok, valamint a személyes tapasztalat, megfigyelés révén, illetve az érzékszerveinken keresztül jutnak el az egyén agyi területeire és jönnek létre az értelmezés révén a jelekből endogén információk a személyes megismeréssel jelölt szférában. A tudati folyamatok maguk is működnek jelekként az agyunk számára, belső interakciós folyamatot tartva fenn.

Az értelemrendszerek hálózatában a pszichikai rendszereken (egyéneken) kívül a szociális rendszerek, azaz a társadalmi kapcsoltságon alapuló összetett értelemrendszerek, az interakciók, szervezetek és társadalmak is rendelkeznek társadalmi jelforrásokkal. Minden egyes szervezetnél az eddig tárgyalt egyéni társadalmi jelforrásokon túl az adott szociális rendszer funkcióihoz kapcsolódó tájékozódási forrásokat találunk. A szervezetek számára a fontos tájékozódási források más szervezetek. Például egy autógyár esetében a médiából származó gazdasági hírek, tőzsdei, banki jelentések, gazdasági statisztikák, trendek jelenhetnek meg, mint egyirányú jelek. Az autógyár egy- és kétirányú inter-organizációs kapcsolatokon keresztül tájékozódik a technológiai és dizájn fejlesztések irányairól, tesztekéről stb. A szervezet mindezen jeleket belső „megismerő” döntéshozó alrendszerében értelmezi, azaz endogén információt hoz létre. Az egyénnel ellentétben a szervezetekben jól látni e folyamatokat, azaz a külső és belső jelek folyamatos értelmezésének eredményeként létrejövő szervezeti állapot formálódását.³⁷ Például egy szervezet alrendszerében és alrendszerei között zajló kommunikáció dokumentumaiban: tervezetek, beszámolók, utasítások, jegyzőkönyvek, jelentések formájában.

A szervezetek kapcsolódásaiból álló társadalmi alrendszereknél is – mint amilyenek például a különböző tudományterületek – megfigyelhetőek a tájékozódás jelforrásai, mint például a szociológiai kutatás esetében. Többnyire kettős funkciót látunk. Egyfelől a különböző egyetemek és kutatóintézetek társadalmi gazdasági szervezetként, intézményként működő tájékozódását szolgálják, amely sokban hasonlít más gazdasági szervezetek vagy intézmények működéséhez, ezeknél is hasonló jelforrásokra van szükség e funkció ellátásához. Másfelől a tudományos kutatómunkához is szükségesek jelforrások. Alapvetően itt az adatforrásokra gondolhatunk, a kérdőíves, interjú vizsgálatok válaszadóira, másodelemzéseknél az adatbázisokra, rögzített adminisztratív adatok, online és bigdata jelforrásokra. Itt szintén lehetnek egy-, illetve kétirányúak a jeláramlások. Az interaktív adatfelvételi módok, az interjú és survey felvételeknél kétirányú jeláramlást találunk és főként nem lokális érkező jeleket. Emellett a kutatói munka jelforrásai a megjelent cikkek, tanulmányok, könyvek egyirányú, lokális jelei, illetve a konferenciák, workshopok kétirányú jelei.

³⁶ A nem lokalitásnak döntő szerepe van a világ eseményeiről és azok okairól kialakított redukált endogén információinkban.

³⁷ A szervezetszociológia és a gazdasági kommunikáció irodalma mély betekintést ad ebbe a szférába a szervezetek alrendszerei közötti kommunikáció és bürokratikus döntési mechanizmusok feltárása révén.

Azt látjuk tehát, hogy a pszichikai és szociális értelemrendszerek egymást használják jelforrásokként, hogy tájékozódjanak, értelmezzék környezetük és önmaguk állapotát, amely értelmezések aztán kommunikációk és cselekvések inspirációivá válnak. Adódik a kérdés: hogyan történik az endogén információk konstrukciója, azaz, hogyan jönnek létre jelekből ismeretek? Vagy másként fogalmazva: a rendszerek miként dolgozzák fel, hogyan értelmezik a jeleket?

5. Műveletek: az endogén információk konstrukciós mechanizmusai

Az előbbi kérdéssel az értelemrendszerek endogén információ-konstrukciós eljárásaira kíváncsiak vagyunk. Hogyan hozunk létre jelekből endogén információt? Tekintsük először az egyéneknél működő endogén információ-konstrukciós folyamatokat. A minket elérő társadalmi kommunikációk és cselekvések jelei tudati folyamatokon, tudati műveleteken keresztül válnak endogén információkká. Rendszerelméleti fogalmi keretben tudatunkat olyan hálózatként képzelhetjük el, amely elemekből és kapcsolódásokból áll. Az egyének esetében a tudati hálózati elemeket nevezzük endogén információknak. Az endogén információk rendkívül bonyolult kapcsolódásai hordozzák a környezetünkről és önmagunkról folyamatosan kialakított képeket, reprezentációkat. Gondolhatunk példaként a gyermekek nyelvi fejlődésére. A kezdeti érzékszervi tapasztalatokhoz kezdenek először kapcsolódni a dolgok, személyek, szülők, egyszerűbb testi cselekvések (megy, áll, ül, stb.) nevei. Ezek a reprezentációk egyre nagyobb számúvá és egyre összetettebbé válnak azáltal, hogy egyre több kötés jelenik meg közöttük reprezentációs fogalmi hálózatba rendeződve.³⁸ E hálózatban azon elemek között vannak kötések, amelyek szokásosan megjelennek együtt. Például a „füst” és „száll” elemek között lesz kötés, míg a „füst” és „gondolkodik” elemek között valószínűleg hiányozni fog.³⁹ Nem csak nyelvileg megragadható tudati elemeink vannak. A fogalmilag nem leírható érzések, érzelmek, mentális állapotok meghatározó elemei tudatunknak. Az egyének esetében a tudati struktúráinkat konstruáló egyszerű mechanizmusokat nevezzük műveletnek. A műveletek az elemek vagy az elemek közötti kötések elhagyását, vagy új elemek és kötések létrehozását jelentik (Előd 2012).⁴⁰ Műveletekkel hozzuk létre belső reprezentációinkat.⁴¹

A reprezentációs hálózatban, az endogén információk közötti kötések növekedésével egyre komplexebb kötési struktúra alakul ki, amelynek saját logikai lehetőségei vannak: a kötések logikai struktúrája teszi lehetővé a lehetséges műveletek körét. Vagyis nem tudunk bármilyen endogén információt megkonstruálni és kötni, csak olyat, amelyre a meglévő struktúra lehetőséget ad.⁴² Hasonló kapcsolódási elv működik a reprezentációs hálózatunkon: a hálózat elemeinek kötési struktúrája határozza meg annak logikáját, hogy a hálózat milyen elemeken, milyen műveleteket végezhet. Így a kötési struktúra alakítja a jelentéseket, az endogén információs tartalmakat. Visszatérve az előző példához, a „füst” elemhez azért nem tud-

³⁸ Baba, baba fekszik, baba fekszik az ágyon stb. E megismerő folyamat során már néhány év alatt olyan méretű fogalmi reprezentációs hálózat jön létre, amely már nem reprodukálható.

³⁹ Az olvasó számára valószínűleg éppen most jött létre ez a kötés, de feltehetően azonnal hozzárendelődött még egy tudati elem az, hogy „értelmetlen”.

⁴⁰ A kötések létrehozása és bontása, mint konstrukciós folyamat a luhmanni „megkülönböztetések” általánosításaként tekinthető. (Előd 2012)

⁴¹ E reprezentációkat agyunk neuronhálózatának együtt aktiválódott alhálózataiként képzelhetjük el.

⁴² Többségünknek gondot okozna például az általános relativitáselmélet tenzoregyenleteinek megértése, mivel nincsen meg a tudati elemeink azon alhálózata, amelyekhez ezek az elemek kötődhetnének.

juk kötni a „gondolkodik” elemet, mert a „füst” elem legtöbbször nem kötődik a „humán cselekvések” elemhalmazhoz. A rendkívül leegyszerűsített példa a műveletek működését érzékelteti, azonban társadalmi történések, események kapcsán értelmezéseinket és ítéleteinket összehasonlíthatatlanul bonyolultabb helyzetekre kell meghoznunk. Ha például Nagy Britanniának egyes politikai erői azt kezdik propagálni, hogy az ország érdeke szemben áll az Európai Unió érdekeivel, akkor ez hogyan értelmezendő? Mit jelent egy közösségen belül az egyes egységek érdeke, mit a közösségi érdek? E fogalmak reprezentációi rengeteg fogalomból állnak, amelyek maguk is nagyszámú endogén információ kapcsolódásaiból alakultak. Gondolatkísérlet gyanánt tegyük fel, hogy azt a feladatot kapnák brit polgárok, hogy definiálják, hogyan kapcsolódik Nagy Britanniának és az Európai Unió. A létrehozott definíciót alkotó mondatok fogalmak hálózataiból állnának és a definíció mondatai így fogalmi hálózatok hálózatát formálnák.⁴³ Ha ehhez a többszörösen összetett fogalmi hálózathoz most kötni szeretnénk az „érdek” fogalmát, akkor rendkívül bonyolult fogalmi hálózati struktúra adódna. Ez a gondolatkísérlet tudati rendszerkomplexitásunk egészen apró részletére akart rávilágítani. Vajon a teljes globális társadalom jelentette környezetkomplexitást hogyan tudjuk értelmezni, felfogni egyáltalán?

Luhmann (2009: 43) egyik nagyon szemléletes megfogalmazása szerint a komplexitást fel lehet fogni úgy, mint az információhiány mértékét: „Így tekintve a komplexitás éppen az a rendszerből származó információ, amely ahhoz kellene, hogy a rendszer a környezetét (a környezeti komplexitást), illetve önmagát (a rendszerkomplexitást) teljes értékűen megragadhassa és leírhasssa”. Az értelemrendszerek ezt a szinte végtelen összetettséget kénytelenek csökkenteni, redukálni. Ez azt jelenti, hogy egy komplex összefüggés relációstruktúrájának egyes elemeit és relációit kihagyjuk és egy egyszerűsített konstrukciót hozunk létre (Luhmann 2009: 42).⁴⁴ Ezt nevezzük komplexitás redukciónak. A társadalmat alkotó minden egyes pszichikai és szociális értelemrendszernek tehát redukálnia kell társadalmi környezete végtelen komplexitásának jeleit, hogy értelmezhesse azokat. A jelek redukciója és az endogén információ konstrukciója voltaképpen egy folyamaton belül zajlik. Ahogyan egy megfigyelt összefüggésből elhagyunk elemeket és kötéseket, relációkat, illetve új kötéseket képezünk, azzal endogén információt hozunk létre.⁴⁵ A műveleteket az elemek és relációk komplexitás redukcióinak és ezeken keresztül endogén információ konstrukciók mechanizmusainak tekintjük.

Ezek a redukciós és konstrukciós műveletek hatnak a rendszerek reprezentációs hálózatainak kötésére, relációs struktúrájára. Ugyanakkor e struktúra fogja megszabni, hogy mely redukciós és konstrukciós műveleteket végezhetik a rendszerek. (Előd 2012) Pszichikai rendszerek (egyének) esetében ez érzelmi struktúrák, gondolkodási sémák és szemléleti logikák alakulásában fog megnyilvánulni. Szervezetek esetében pedig a szervezet alrendszerében és azok között zajló endogén információt létrehozó belső működésmódokban, szabályzatokban, folyamatokban, eljárásokban, döntésekben jelenik meg. A pszichikai és szociális rendszerek értelemrendszerként izomorf rendszerek. A pszichikai rendszerek tudati műveletei struktúrájukban megegyeznek a szociális rendszerekben végbemenő endogén információ-konstrukciós folyamatokkal, ezek a szociális rendszerek műveletei is. Ahogyan a pszichikai és szociális

⁴³ Az érzelmi és tudattalan viszonyulások jelentős részét nem is tartalmazzák e meghatározások.

⁴⁴ Luhmann (2009) megfogalmazásában: „(...) egy komplex összefüggés relációstruktúrája csekélyebb számú reláció szekunder összefüggésen keresztül rekonstruálódik”. A luhmanni megfogalmazástól eltérően nem csak a relációk, hanem az elemek redukcióját is szükséges beleértünk a komplexitás redukciók mechanizmusába.

⁴⁵ Talán a legpregnánsabb példákat a médiában találjuk, ahol hírműsorok néhány szóban, mondatban számolnak be az eseményekről.

rendszerek egymásba ágyazódnak, e rendszerek műveleteivel is ez történik. A mikrorendszerktől a makrorendszerek felé haladva a műveletek egyre komplexebb fraktálszerű egymásba épülését találhatjuk.

A redukciós és konstrukciós műveleteink nagyrészt tudattalanul zajlanak, és e folyamatokban jelentős szerepet játszanak a környezeti tényezőkhez kapcsolódó érzelmi-indulati töltések és a belső állapotok. Most azokra a redukciós és konstrukciós műveletekre fókuszálunk, amelyek a luhmanni elmélet logikájából kiindulva racionalizálhatóak. Vázlatosan specifikáljuk azokat a legalapvetőbb műveleti formákat, amelyek az endogén információkat konstruálják.⁴⁶ Ennek megfelelően a következőkben öt redukciós-konstrukciós műveletet különítünk el.

(1.) *Rendszeridentitásból következő redukció.* Minden rendszer kiválasztja azokat az identitásának megfelelő jelforrás/információforrás dimenziókat, amelyekre szüksége van. Például a médiumok az arculattervük alapján eldöntik, hogy milyen típusú híreknek, információknak akarnak teret adni (pl. hírujság, egészségmagazin, sportújság stb.) Ezzel persze hoznak egy másik fontos döntést arról, hogy melyeket fognak kizárni. Egyének esetében a társadalmi, kulturális, jövedelmi vagyoni hovatartozás szerint való identitásredukciót és egyéni kapcsolathálót láthatunk.

(2.) *Jelforrás/információforrás redukció.* A rendszerek a jel/információ dimenziókból kiválasztják, hogy mely jelforrásokat/információforrásokat fognak használni. Az egyéneknél például ez a személyes network egyik funkciójának tekinthető. Egy hírlapnak pedig el kell döntenie, hogy mely hírügynökségek és lapok híreiből fog válogatni és kapcsolódni. Amely döntés természetesen egyidejűleg döntés arról is, hogy mely információforrásokat zárnak ki.

(3.) *Tárgy/téma redukció, azaz a szelekció.* A média valamely elvek szerint szelektál a forrásoktól nyert témák között. Luhmann (2008) ezt a komplexitás redukciós formát specifikálta és szelektoroknak nevezte a hírmédia által használt szelekciós elveket. Ezek: új(donság), konfliktus (előnyben), mennyiség, helyi vonatkozás, normasértések, szokatlan jelenségek, cselekvésre-cselekvőre összpontosít, aktualitás, visszautalhatóság, véleménynyilvánítás. Gazdasági szervezetek közötti kapcsolatokban például szelekció van jelen az üzleti partnerek szolgáltatásai közötti választásokban. Egyének esetében például a szokásosan olvasott lapok, portálok hírei közül egyéni szelekcióval válogatjuk ki, hogy mely cikkeket olvassuk el.

A redukciós és konstrukciós műveletek eddig vázolt formái a társadalmi környezet jeleinek redukciójára irányulnak. Nem csak kiválasztásokról van szó, hogy mely jelek fognak hatni a rendszerre, hanem a jelforrás halmazoknak és a jelforrásoknak a szűkítésével a rendszerek a belső környezetüket határolják le. Ezzel megteremtene egy belső világot, amelyben értelmezéseik „mozoghatnak”. Például elképzelhető, hogy a nyugati jóléti államok polgárainak nem kis hányada számára nagyon kevés jel érkezik a harmadik világbeli nyomor mértékéről és okairól, vagy a globális természeti környezetünk tényleges állapotáról. Nagyon sokan élünk úgy, hogy vannak ugyan endogén információink, ezek az endogén információk azonban nem alkotnak reprezentációt számunkra, „nem állnak össze”, nem részei aktív észlelési-gondolkodási terünknek. Ebben az endogén információkból szerveződő reprezentációk alkotta tudati térben próbáljuk megérteni a társadalmi környezetünk⁴⁷ eseményeit, jelenségeit, összefüggéseit, illetve megérteni saját helyzetünket, működésünket e társadalmi környezetben.

⁴⁶ Luhmann (2008) csak a szelekció műveletének kidolgozására szorítkozott tömegmédia elemzésében, szelekcióként kezelve olyan műveleteket is, amelyek további specifikációt igényelnek.

⁴⁷ A társadalmi környezet kifejezés alatt teljes globális társadalom értendő, kezdve az egylépéses kapcsolatainkkal.

A végtelen komplexitású társadalmi környezet bármely eseményének, helyzetének, állapotának tényleges megértése nem lehetséges (Előd 2012).⁴⁸ Ehhez az esemény, jelenség, adott állapotában meglévő összes közvetlen és közvetett hatást és ezeknek teljes dinamikáját kellene ismernünk. Ezt még a saját életünkkel kapcsolatos legegyszerűbb eseményekkel sem tudjuk megtenni, egyszerűen a tudati kapacitásunk rendkívül korlátozott volta miatt. Másrészt azért sem, mert a leghétköznapiabb események ok-okozati hálózata is rendkívül komplex. Gondolhatunk itt egy közlekedési baleset körülményeire. Ha a rendőrségi jegyzőkönyveket nézzük meg, minden esetben a körülmények „leggondosabb” leegyszerűsítését találjuk, amelyek próbálnak elvezetni a „hibás” és „nem hibás” kategóriákra való redukálhatóságra. Sokszor éppen a figyelembe nem vett körülmények miatt indulnak perek, például egy nem megtalálható autó kiinduló szabálytalansága miatt. Azonban ennek a szabálytalan autósnek a cselekvése is csak egy körülmény az ok-okozati hálózatban, az ő cselekvésének is megvannak a maguk ok-okozati hálózati összetevői. És az összes többi résztvevőnek és így tovább. Ezek a redukciós műveletek mélyen szocializáltak, hozzá vagyunk szokva, hogy a redukált ok-okozati viszonyokra való értelmezési logikákat teljes értelmezésként kezeljük. Emiatt nehezen látjuk át, hogy miért is redukciók ezek a formák. Egy gondolatkísérlettel jobban rálátunk az ok-okozati hálózat komplexitására: próbáljuk meg mi magunk gondolatilag összerakni egy teljes közúti csúcsforgalmi baleseti szituációt és annak teljes ok-okozati összefüggés hálózati rendszerét.⁴⁹ Agyunk, korlátozottsága folytán, így nagyon nagyfokú redukcióra kényszerül az összefüggések terén is. Két elkülöníthető műveleti forma végzi ezen összefüggések redukcióját és konstrukcióját.

(4.) *Esemény oksági struktúra/összefüggés redukció, kontextus konstrukciója.* Egy adott egyéni vagy társadalmi esemény, jelenség vagy állapot közvetlen létrehozása a közvetlen hatásokon és ezek kapcsolódásán áll. Nagyon komplex hatásösszegződés mentén alakulnak ezek a jelenségek, viszont tudatában csak alig néhány momentumnak vagyunk. A legpregnansabb példákat a hírmédiában láthatjuk, hallhatjuk, amikor például egy merényletről számolnak be. Megtudjuk, hogy ki, mikor, hol, mit tett. Esetleg egy mondatban a cselekvés megnevezett okát is, de hogy milyen tényleges összefüggésekben, milyen motivációkkal, célokkal cselekedtek, vagy hogy a motivációk és célok honnan erednek, mely dolgokkal vannak összefüggésben, általában nem tudjuk meg. Nyilván a média sincs birtokában ezen információknak, viszont nem jelzi, hogy ezek hiányzó információk az értelmezéshez. Ezzel azt a hatást éri el, hogy az egymondatos „ki-mikor-hol-mit-miért” információk egy teljes értelmezést sugallnak, amely a gondolkodási sémák és szemléleti logikák számára szocializációs mintául szolgálnak.

A közvetlen hatások és egymásra ható kapcsolódásaik csak következményei az őket érő hatások áradatának. Egy hatás hálózatról beszélhetünk, amelyben a hálózat csúcsai, elemei a pszichikai és szociális rendszerek, amelyek között kétirányú vagy egyirányú jelek áramlanak, e jelek jelentenek/jelenthetnek hatást.⁵⁰ A hálózat egy rendszerét a közvetett, többlépcsős kapcsolatokon áramló jelek a közvetlen egylépcsős kapcsolatokon keresztül érik el. A közvetett kötések hálózatán érvényesülő hatások komplexitását úgyszintén redukálni kénytelenek a rendszerek, egyszerűen nincsen elég tudati kapacitás és szervezeti feldolgozási kapacitás az

⁴⁸ Végtelen komplexitás rendszerelméletileg adódik olyan rendszereknél, ahol a megfigyelők/megismerők belső megfigyelői pozícióban vannak. Ekkor a komplexitást megismerni próbáló műveleteink maguk is fokozzák a teljes rendszer komplexitását.

⁴⁹ Rövid úton fogunk eljutni gondolatban arra, hogy távolinak hitt események mind kötődnek a kérdéses eseményhez és egymáshoz is, ennél fogva csak feladni tudjuk mindezek feltárását valamely ponton, nem pedig végigkövetni.

⁵⁰ Nem minden beérkező jel vált ki hatást az adott rendszerből.

összefüggések végig követésére. Ezek az összefüggés redukciók egyben konstrukciós folyamatok, melyekkel rendkívül leegyszerűsített összefüggésekre redukáljuk társadalmi környezetünket és identitásunk összefüggéseit.

(5.) *Dinamika redukció, az időbeli kontextus konstrukciója.* A közvetlen és közvetett kötésekől származó jelek térbeli redukciója mellett e jelek időbeli redukciója is folyamatos. Ez azt jelenti, hogy az egyes jelenségek megértésénél képtelenek vagyunk néhány lépésnél tovább visszakövetni időben a jelenséget meghatározó hatásokat. Vajon például a 2014-2015-ben Szíriából menekülő tömegek sorsát meghatározó folyamatok gyökereit milyen mélységben tudjuk feltárni? Bármely hatásokat emelünk is ki mint okokat, tudjuk, hogy csak néhányat sikerül azonosítani a rengeteg momentumból, és azok is csak okozatai az időben azt megelőző folyamatoknak, hatásoknak. Az ok-okozati hálózatban csak önkényesen jelölhetünk ki múltbeli kezdőpontot. Amikor a társadalmi környezet jelein ezeket a térbeli és időbeli redukciós műveleteket végrehajtjuk, az események, jelenségek, állapotok endogén információs kontextusát konstruáljuk meg és tesszük valamely nézőpontból értelmezhetővé.

A jelekre, műveletekre és endogén információkra vonatkozó eddigi fejtegetések nyomán két egymásba kapcsolódó mechanizmus, két ciklus bontakozik ki. Az egyik ciklus a társadalmi környezet jeleit redukálja és konstruálja *jel–művelet–endogén információ* fáziskon keresztül tudati elemmé. Ugyanakkor műveleteket végzünk a belső megismerési folyamatok esetében is, ezt írja le a másik ciklus. Ekkor nem a társadalmi környezeti jelek lesznek a műveletek kiindulópontjai, hanem már meglévő tudati elemek, endogén információk és azokból konstruált reprezentációk. Ebben a ciklusban az endogén információkból műveletek segítségével újabb endogén információkat hozunk létre. Vagyis egy *endogén információ–művelet–endogén információ* fázisokból álló ciklus iterációról van szó a gondolkodás tudatos és tudattalan folyamataiban.

Azt állítjuk, hogy a két ciklus a társadalmat alkotó pszichikai és szociális értelemrendszerek hálózatának minden egyes entitására érvényes univerzális működésmódját írják le. Minden rendszer e két ciklus fázisainak iterációin keresztül képes társadalmi környezetéről és önmagáról endogén információkat létrehozni, melyekből kiindulva kommunikációit és cselekvéseit végzi.

Az endogén információk kötési struktúrája meghatározza a kötések lehetséges kombinációinak körét, azaz az adott struktúra által lehetővé tett műveletek körét, amelyek volta-képpen redukciós-konstrukciós kombinációs sémák. Ezek lesznek gondolkodási sémáink, attitűdjeink, szemléleti logikáink.⁵¹ Ugyanazon jelenséget, szituációt, eseményt tekintve eltérő műveletekkel eltérő kontextus értelmeződik, egy másik logika és nézőpont. Így válik lehetségessé, hogy egyazon eseményt, jelenséget akár pont ellentétesen értelmezzünk. Továbbá egy szituáció megértéssé kapcsolódott szerkezete, mintha egyidejűleg vakfoltot hozna létre más rendszerek más nézőpontokból konstruálódó megértéseivel szemben. A pszichikai és szociális rendszerekben kialakult megértés logikai struktúrái szigetszerűvé válhatnak, nem kompatibilis kötési szerkezetekké, polarizálódott reprezentációk komplementer világává.⁵²

⁵¹ Tardos Róbert (2016) szemléleti logikáknak nevezi az eltérő nézőpontokat, platformokat.

⁵² Ez az elméleti álláspont szorosan kapcsolódik empirikus eredményekhez. Az attitűd struktúrák kutatásakor ellenmondó politikai tudást (Converse 1964), a vélemények mögötti eltérő megfontolásokat (Feldman–Zaller 1992) és a gondolkodásmódok közötti nagymértékű szembenállást találtak a politikai-ideológiai polarizáció vizsgálatai (Gelman 2008, Haidt 2012). Politikai vélekedések network szemléletű vizsgálata alapján az amerikai társadalom olyan szegmensekre bontható, amelyek gyökeresen eltérően gondolkodnak a közpolitikai kérdésekről (Baldassarri–Goldberg 2014), még ha ennek természetéről meg is oszlanak a vélemények (Boutyline–Vaisey 2017).

6. Komplex társadalmi rendszerhálózat és hatásdinamika

A pszichikai és szociális értelemrendszerek kapcsolódásait rendkívül komplex hálózatként lehet látni. Csúcspontjai az egyes rendszerek, egyének és társadalmi szerveződések, a csúcsok között lévő élek, kapcsolódások, pedig a rendszerek között meglévő jeláramlások. A jelek: kommunikációk és cselekvések jelei, illetve ezek hiányainak jelei. Az élek lehetnek egy vagy kétirányúak.⁵³

Az egyének esetében az 1 sugarú (másként egylépéses) kapcsolatokon főként a rokonokkal, barátokkal, ismerősökkel vagy szervezetekkel meglévő személyes ismeretséget, kapcsolódásokat értjük. Emellett, ha figyelembe vesszük, hogy a kötések jelek, jeláramlások, akkor az 1 sugarú kötések köre kitér. 1 sugarú kapcsolatban vagyunk az utcán sétálva az ott lévő emberekkel, a tömegközlekedési eszközökön utazókkal vagy bevásárlás közben a vásárlókkal. Látjuk cselekvéseiket, halljuk és látjuk kommunikációikat, részben érteni véljük, mit miért tesznek. Rengeteg benyomást szerzünk e jeleken keresztül társadalmi környezetünkről.

A hálózatot alkotó rendszereknek 1-2-3 stb. sugarú részkönyezeteit különíthetjük el, melyek egymásba ágyazódnak. Jelek azonban csak az 1 sugarú környezetből, a rendszerek társadalmi jelforrásaiból érik el a rendszereket. És maguk a rendszerek is csak az 1 sugarú környezetükben lévő rendszerekre tudnak hatni közvetlenül egy vagy kétirányú jeláramlásokon keresztül.⁵⁴ A rendszerek számára a társadalmi jelforrások 1 sugarú környezetek, melyek „konstruktív szűrő” módjára működnek. Azaz egy rendszer számára a teljes rendszerhálózatról, illetve annak jelenségeiről, folyamatairól, állapotairól alkotott képek az 1 sugarú kapcsolódásain keresztül érkező jelekből és az adott rendszer már meglévő endogén információinak kötéskombinációiból állnak elő.⁵⁵ E kombinációk tehát csak szűk körökből állnak rendelkezésre, mégis egy „teljes világ” érzetét keltik és az ahhoz kapcsolódó „teljes éni-identitás” reprezentációit jelentik számunkra. Vagyis rendkívül erősen redukált reprezentációkat érzünk mégis teljesnek.

Bármely rendszert tekintjük is a hálózatban, a teljes rendszerhálózattal kizárólag az 1 sugarú kötésein keresztül van kapcsolatban. Metaforikusan úgy is mondhatjuk, hogy a rendszerek 1 sugarú kapcsolódásai az érzékszervei a rendszereknek a bejövő jelekre vonatkozóan.⁵⁶ A rendszerhálózat szerkezetét az egy vagy kétirányú 1 sugarú kötések által meghatározott jeláramlás struktúra alkotja. Az ezen a struktúrán zajló dinamikát sematikus önreferenciális⁵⁷ rendszerhálózati modellel jeleníthetjük meg. Önreferencialitásnak nevezzük azt a működési módot, amelynek során egy komplex rendszerhálózatot felépítő elemek valamelyike egyetlen műveletével kettős hatást gyakorol: egyidejűleg hat a környezetére és önmagára.

⁵³ Például a tömeg hírmédia vagy a törvényhozás felől csak egyirányú jelek áramlanak legtöbbször.

⁵⁴ Az 1 sugarú kapcsolódáshoz nem szükséges feltétlenül a személyes találkozás. Az egyének és szervezetek cselekvéseik és kommunikációik tárgyi jeleivel is kötésbe kerülhetnek. Például egy szobrászművész szobrainak kiállítását megnéző közönség kapcsolódást jelent a művésszel. A közönség a műtárgyakon keresztül jeleket érzékel és endogén információt képez a művészről.

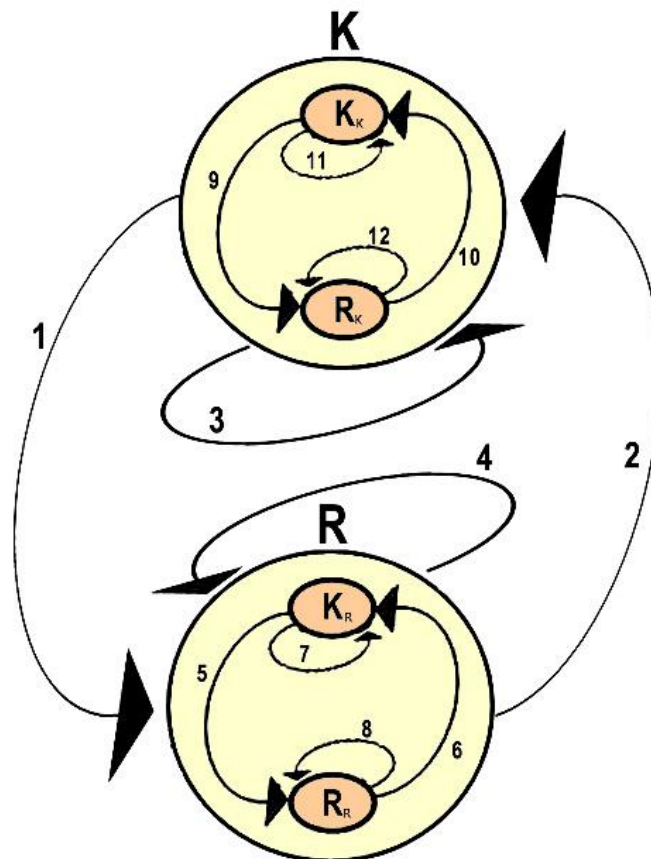
⁵⁵ Természetesen képesek vagyunk 1 sugarú környezeti kapcsolódásainkat, társadalmi jelforrásainkat változtatni. Ennek határait a társadalmi környezeti lehetőségek jelentik, illetve nézőpontjaink belső logikai adottságai.

⁵⁶ A természeti környezettel érzékszerveinken keresztül vagyunk kapcsolatban. A társadalmi környezettel az érzékszerveink közbeiktatásával az 1 sugarú kötésein keresztül. Így azt mondhatjuk, hogy az 1 sugarú kötésein az érzékszerveink a társadalmi környezetre vonatkozóan. Amíg a fizikai érzékszerveink információt eredményeznek, addig az 1 sugarú kötések endogén információt!

⁵⁷ Az önreferenciális jelző itt nem önhivatkozást jelent.

Ez a kettős hatás négyféleképpen érvényesül: 1. a rendszer hat a környezetére, 2. a környezet hat a rendszerre, 3. a rendszer hat önmagára, 4. a környezet hat önmagára (Előd 2012: 50-52). Az önreferencialitás elv megfogalmazásakor Maturana, Varela, von Foerster, Hofstadter és Luhmann elveit és értelmezéseit követve, egyetlen elvbe egyesíthetjük az autopoiesis, a másodrendű megfigyelés, az önhivatkozó műveletek, a „Furcsa Hurok” a kettős kontingencia és az interpenetráció elveit. (Luhmann 1999, Hofstadter 1999, Maturana–Varela 1972, 1998, von Foerster 1981)

3.ábra
Önreferenciális dinamika

Forrás: Előd (2012)

A 3. ábrán a rendszerhálózat bármely két kötésben lévő rendszere közötti és a rendszerekben zajló önreferenciális dinamikát láthatjuk. A társadalmat pszichikai és szociális rendszerek rendszerhálózataként felfogva, a hálózat bármely rendszere (a 3. ábrán „R”-rel jelölve) és ennek valamely környezete (azaz valamely környezetében lévő rendszer vagy rendszerek, 3. ábrán „K”-val jelölve) között az ábrán nyilakkal jelzett kapcsolódások és hatások lehetségesek.⁵⁸ Az R rendszeren és K környezeten belül is reprezentációk jönnek létre önmagukról és környezetükről, ezek hatása által formálódnak és formálják környezetüket egyidejűleg. A társadalmi környezetben zajló empirikus megismerés e dinamika által vezérelt folyamat.

⁵⁸ A luhmanni koncepcióban pszichikai és szociális értelemrendszerek alkotják a társadalom átfogó hálózatát, amely hétmilliárd pszichikai rendszer alaphálózatán szerveződik. Ebben a hálózatban minden egyes rendszernek óriási számú lehetséges környezet kombinációja létezik.

A modellben viszonyítási pontként R jelöli a rendszert, amelynek szemszögéből tekintjük a dinamikát. K jelöli az R rendszer 1 sugarú környezetében lévő valamely rendszert vagy rendszereket. R rendszer és K környezete között jelek áramlanak, ezek vannak jelölve 1) és 2) nyilakkal. Ezekon keresztül valósul meg a kötés. Az 3. ábra kétirányú kötést jelenít meg, de egyirányú kötésekre is vonatkoztatható, ekkor iránytól függően vagy az 1) nyíl, vagy a 2) nyíl hiányzik a kötésből. A 3) és 4) nyilak a rendszerek által végzett műveleteket jelzik. Ugyanezeknek a hatásoknak a nyilakkal jelölt megfelelőit találjuk a K környezeten, és az R rendszeren belül, már létrejött reprezentációkként.

A 3. ábra által bemutatott modell rendszer-környezet viszonyokat modellez. Amikor egy adott rendszer (R) környezetéről (K) beszélünk, az bármely pszichikai vagy szociális rendszer lehet, vagy ezek kombinációi. Például egy egyén – egy pszichikai rendszer – környezete lehet egy másik egyén. Ekkor azt, akinek a szemszögéből tekintjük a szituációt, az R jelöli, a másik egyént pedig K. Egy egyén tartozhat egy baráti csoporthoz, munkahelyi teamhez, amelynek – tegyük fel – összesen 10 tagja van. Az R egyén számára ekkor a csoportot jelöli K, azonban ebben benne van R is! Vagyis olyan K környezetről lesznek R-nek reprezentációi, amelynek maga is tagja, része. Ekkor egyfajta fraktálszerű egymásba ágyazódásként jelenik meg a helyzet R belső reprezentációiban, ahol K a 10 pszichikai rendszer teljes gráfja lesz.

Ugyanezen viszonylatok jelennek meg nagyobb léptékben is. Például egy Európai Uniós ország (ezt jelöli R) számára az Unió és a tagországok éppen így jelennek meg (K-val jelölt) környezetként. Az Unió szempontjából pedig, amely ekkor R, a tagországok vagy azok csoportjai K környezetként értelmeződnek. A pszichikai és szociális rendszerek számára, akár egyének, szervezetek, társadalmak, a megismerés endogén információk létrehozását jelenti, és mindig a társadalmi jeláramlás struktúra és az azon zajló dinamika nagymértékű redukcióival jár.

A 3. ábrán az endogén információk konstrukcióinak műveleti ciklusai követhetők. A *jel-művelet-endogén információ* ciklus R számára az 1) nyíllal jelölt K-tól érkező jelekkel kezdődik. E jeleket az R a 4) nyíllal jelölt művelettel redukálja és konstruálja endogén információvá. Ennek részleteit mutatja az R-en belüli ábra, amelyben R-nek önmagáról és K-ról létrehozott reprezentációi, mint R_R és K_R közötti dinamikák (ezt jelöli 5, 6, 7, 8 nyíl) láthatók. A létrejött endogén információkat egy újabb 4)-gyel jelölt művelettel köti a meglévő tudati elemek hálózatához: ekkor végzi a rendszer a második ciklust: *endogén információ-művelet-endogén információ* fázisokat. Ennek során R meglévő tudati elemeivel kombinálja az előző ciklusban létrehozott endogén információt. Ezt a második ciklust szintén az 5, 6, 7, 8 nyilak szimbolizálják. A két ciklus eredményeként R tudati elemeinek hálózata megváltozik, ami rendszerelméletileg az R rendszerállapot változását jelenti. E megváltozott R rendszer ad jeleket K környezet számára a 2) nyíllal. Ugyanez a kettős ciklus megy végbe K esetében, amikor az fogadja a 2) nyíllal jelölt jeleket.

A döntő momentum az, hogy minden pszichikai és szociális rendszer a műveletei által létrehozott endogén információkból álló belső reprezentációkon keresztül van kapcsolatban a környezetével és önmagával, és a létrehozott reprezentációk jelekként funkcionálnak önmaguk és más rendszerek számára.⁵⁹ A reprezentációk pedig a redukciós műveletek következményeként nem lesznek azonosak az eredeti „tárggyal”, és nem lesznek azonosak más rendszerek által ugyanarról a tárgyról létrehozott reprezentációikkal sem.⁶⁰

⁵⁹ Ez a szervezetek esetében válik jól láthatóvá, amikor is belső reprezentációkból, a szervezetek alrendszerei által létrehozott jelentésekből, elemzésekből, tervezetekből születnek meg a döntések.

⁶⁰ Ez a tény nem zárja ki a csoportosulás lehetőségét. A reprezentációk kompatibilitásának lehetsége széles skálán mozoghat.

A modell által megjelenített hatásdinamika jellemzi a társadalom és alrendszerei közötti folyamatokat. A mikro-, mezo- és makrorendszerek közötti kötések a jeláramlásoknak megfelelően irányítottak. Nincs kitüntetett hatás irány, a mikrorendszerek éppúgy hatnak a mikro- mezo- makrorendszerekre, és a makro- és mezorendszerek is hatnak minden rendszerszintre. Önreferenciális dinamikában a különböző szintek kölcsönösen formálják egymást mind közvetlen, mind pedig közvetett kötésekén keresztül. A pszichikai rendszer és társadalmi környezetének dinamikája karakteresen mutatja, hogy a pszichológiai és szociológiai folyamatok egymásra és egymásba épülnek, egyiknek sincs prioritása a másikkal szemben, nem vezethetők vissza egymásra, nincs kitüntetett hatásirány, kölcsönösen formálják egymást: önreferenciális dinamika szerint, együttesen alakítják mind a pszichikai rendszerek, mind pedig a szociális rendszerek állapotait.⁶¹

E rendszerhálózatot el lehet képzelni olyan gömb gráfként, melynek csúcsai a gömb felszínén vannak, élei a gömb felszínén és a gömbben is. Minden csúcsnak van legalább egy bejövő és egy kimenő éle, bármely két csúcs között vezet út. E hálózati struktúrán önreferenciális dinamika szerint zajló, társadalmi környezetben meglévő folyamatokat *cirkuláris hatásdinamika* jellemzi. Ami egyfelől azt jelenti, hogy a rendszereket eléri azok a jelek, amelyek a saját kiadott jeleikre való, közvetlen vagy közvetett környezetükben lévő rendszerek reakciói.⁶² Másfelől bármely rendszer és annak bármely környezete között találhatóak jeláramlások, amelyek közvetlen vagy közvetett kölcsönhatást jelentenek a rendszer és környezete rendszerállapot változásaiban.⁶³

Az itt tárgyalt pszichikai és szociális értelemrendszerek endogén információik struktúrájának állapotjellemzői szerint értelmezik önmaguk állapotát és a társadalmi környezetük állapotait. A rendszerállapotok a sokszorosán összetett cirkuláris hatásdinamikával jellemezhető folyamatokban formálódnak és formálják a környezetükben lévő más rendszerek rendszerállapotait. A rendszerek kommunikációi és cselekvései e rendszerállapotok függvényei. Amikor tehát egy rendszer egy adott kommunikációt vagy cselekvést végez, annak rendkívül komplex előzményei lehetnek.⁶⁴ E jellemzőkkel működő komplex társadalmi rendszerhálózat esetén olyan fokú összetettség jön létre a párhuzamos folyamatok, az együtt járások és dinamikák mentén, amelyben a lineáris oksági viszonyokban való gondolkodás nagyon nagyfokú komplexitás redukciót jelent. Mégis minden rendszer rákényszerül az okság redukciós és konstrukciós műveleteire, mi több, az oksági redukciók és konstrukciók hétköznapi működésünk legalapvetőbb műveletei. Emiatt az okság magyarázó mechanizmus helyett sokkal inkább elemzést igénylő tudati rendszermechanizmus, amely az oksági viszonyok redukciójával konstruál endogén információkat, amelyek aztán motivációi lesznek kommunikációknak és cselekvéseknek, vagy ezek hiányainak. Vagyis az egyes rendszerek által konstruált különböző oksági modellek fontos elemei a szemléleti logikáknak. Az okság csak a rendszerek értelmező műveleteiként létezik, és az e műveletekből következő kommunikációk és cselekvések motivációiként figyelhető meg. Társadalmi jelenségeknél pedig csak párhuzamos folyamatok és együtt járások figyelhetőek meg, amelyeket aztán a társadalmi alrendszerek redukálnak

⁶¹ Bár nem rendszerelméleti irányból, de hasonló gondolatmenet található DiMaggio-nál (2002).

⁶² Egy hasonlattal: egy medencében a minket dobáló hullámokban benne lesz a magunk keltette is.

⁶³ Azaz nincsen olyan társadalmi rendszer, amely mentesülne a társadalmi folyamatok, dinamikák hatásától.

⁶⁴ Ahogy akár egy pohár víz esetében is látjuk. Bár az utolsó csepp beérkezésére következik a túlcsoordulás, nem az utolsó csepp okozza ezt a jelenséget, hanem kombinálódik a már bent lévő összes vízcsepp hőmérsékleti, nyomás és mozgási viszonyaival és együttesen alakítják ki a jelenséget. A társadalmi jelenségeknél jóval magasabb komplexitás-fokú előzmény állapotok figyelhetőek meg.

lineáris oksági folyamatokká. A társadalmi jelenségek megértéséhez így szükséges a rendszerek műveleteinek logikája, a rendszerek közötti hatásstruktúra és az azokon zajló dinamikai folyamatok együttes ismerete, figyelembe véve az ezeket megfigyelők redukciós műveleteit.

7. Konklúziók

Az endogén információkra vonatkozó megfontolásokból adódik néhány távolabbra mutató következmény és továbbgondolási lehetőség. A társadalmi környezetünkről képződő ismereteink mind endogén információk lesznek, ebből következően eltérő társadalmi valóságokat tapasztalunk. Belső megfigyelői pozícióban pedig az endogén információk jelekként visszatartódnak a társadalmi környezetre, ami azt eredményezi, hogy a megfigyelések nem megismételhetők és nem ellenőrizhetők, mert mind a megfigyelő rendszer, mind pedig a környezete állapota megváltozik.

Az öt vázolt komplexitás-redukciós és -konstrukciós forma lehetőséget ad az empirikus elemezhetőségre, operacionalizálhatóvá teszi a műveleti rendszerelmélet absztrakt elemeit. Az endogén információk létrejöttének és működésének megértése nagymértékben segíti a társadalmi folyamatok megértését, hiszen az összes cselekvés és kommunikáció ezen alapul. Ha ismerjük az egyes mikro- és makroszisztemekben működő jel-redukciós és endogén információ-konstrukciós mechanizmusokat, azok megvilágíthatják a különböző pszichikai és szociális rendszerek között meglévő cselekvések és kommunikációk dinamikáját is.

A társadalmi környezet megismerésekor nem a jelek, hanem a jelek értelmezései, vagyis az endogén információink lesznek az empirikus tapasztalataink. Ez a körülmény a szociológiai megismerést is determinálja. A kutatások során generált adatok és elemzések többlépcsős komplexitás-redukciók és -konstrukciók és maguk az eredmények is endogén információk lesznek. A szociológiai tématerületek és eredmények kohézív összekapcsolására az adhat lehetőséget, ha az eredményekben meglévő komplexitás-redukciós és -konstrukciós lépéseket az eredmények szerves részének tekintjük, mégpedig az adott kutatásban megtehető lépések kombinációs lehetőségeinek figyelembevételével.

A kutatás további szakaszában a szociológiai adat- és elemzés konstrukciókat gondoljuk végig ezekkel az elméleti eszközökkel. Illetve olyan jelenségek vizsgálatához használjuk ezen elméleti konstrukciókat, amelyek segíthetnek a média és politika által közvetített valóságképek megértésében.

IRODALOM

- Aguado, Juan M. (2009) Information, Self-reference and Observation Theory in the Context of Social Science Epistemology. *tripleC* 7(2). 344–356.
<https://doi.org/10.31269/triplec.v7i2.94>
- Aguado, Juan M. (2016) Endogenous Information. In: Diaz Nafria – Mario Pérez-Montoro Guitérrez – Francisco Salto Alemany (2016eds.) *Interdisciplinár Elucidation of Concepts, Metaphors, Theories and Problems Concerning Information* (2nd ed.). glossariumBITri Creative Commons. Ecuador, UPSE.
- Baldassarri, Delia. – Goldberg, Amir (2014) Neither Ideologues, nor Agnostics: Alternative Voters' Belief System in an Age of Partisan Politics. *American Journal of Sociology* 120 (1). 45–95. <https://doi.org/10.1086/676042>
- Balogh István – Karácsony András (2000) *Német Társadalomelméletek, Témák és trendek 1950-től napjainkig*. Budapest, Balassi.
- Boutyline, Andrey – Vaisey, Stephen (2017) Belief Network Analysis: A Relational Approach to Understanding the Structure of Attitudes. *American Journal of Sociology* 122 (5). 1371–1447. <https://doi.org/10.1086/691274>
- Chandler, Daniel (1994) *The Transmission Model of Communication*.
<http://visual-memory.co.uk/daniel/Documents/short/trans.html> [Letöltve 2017-11-07].
- Collier, John D. (1990) Intrinsic Information. In: Hanson, Philip P (1990ed.) *Information, language and cognition*. USA, University of British Columbia Press.
- Converse, Philip (1964) The Nature of Belief Systems in Mass Publics. In: Apter D.E. (1964 ed.) *Ideology and Discontent*. New York, Free Press of Glencoe.
- DiMaggio, Paul (2002) Why Cognitive (and Cultural) Sociology Needs Cognitive Psychology. In: Cerulo K. (2002ed.) *Culture in Mind. Toward a Sociology of Culture and Cognition*. New York London, Routledge.
- Dretske, Fred (1981) *Knowledge and the Flow of Information*. Cambridge, USA: Bradford, The MIT Press.
- Előd Zoltán (2012) A szociológia alapproblémája és a formális önreferenciális rendszerek. *Szociológiai Szemle*, 22 (3). 22–53.
- Feldman, Stanley – Zaller, John (1992) A Simple Theory of the Survey Response: Answering Questions versus Revealing Preferences. *American Journal of Political Science*, 36 (3). 579–616. <https://doi.org/10.2307/2111583>
- Floridi, Luciano (2005) Is Semantic Information Meaningful Data? *Philosophy and Phenomenological Research* 70 (2). 351–370.
<https://doi.org/10.1111/j.1933-1592.2005.tb00531.x>
- Fülöp Géza (1996) *Az információ*. Budapest, ELTE.
- Gelman, Andrew (2008) *Red State, Blue State, Rich State, Poor State*. USA, Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400832118>
- Haidt, Jonathan (2012) *The Righteous Mind: Why Good People are Divided by Politics and Religion*. New York, Pantheon Books.
- Hofstadter, Douglas, R. (1999) *Gödel, Escher, Bach*. Budapest, Typotex.

- Lasswell, Harold D. (1948) *The Structure and Function of Communication in Society*. In: Lyman Bryson (1948ed.) *The Communication of Ideas*. New York, The Institute for Religious and Social Studies.
- Hall, Stuart (2007) Kódolás-dekódolás. In: Angelusz R. – Tardos R. – Terestyéni T. (2007 szerk.) *Média – nyilvánosság – közvélemény. Szöveggyűjtemény*. Budapest, Gondolat Kiadó. 131–142.
- Jelenfi Gábor (2009) *Népszavazási kampánydinamika a nyomtatott és az online sajtóban*. Szakdolgozat. Kéziratban. Budapest, ELTE TÁTK.
- Kardos Lajos (1976) *A neuropszichikus információ eredete*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kincaid, D. Lawrence (1987) The convergence theory of communication, self-organization and cultural evolution. In: Kincaid, D Lawrence (1987ed.) *Communication Theory: Eastern and Western perspectives*. New York, Academic Press.
<https://doi.org/10.1016/B978-0-12-407470-5.50022-0>
- Kmenta, Jan (1986) *Elements of Econometrics* (2nd ed.). New York, USA, MacMillan.
- Luhmann, Niklas (1999) *Látom azt, amit te nem látsz*. Budapest, Osiris.
- Luhmann, Niklas (2006) *Bevezetés a rendszerelméletbe*. Budapest, Gondolat.
- Luhmann, Niklas (2008) *A tömegmédia valósága*. Budapest, AKTI–Gondolat.
- Luhmann, Niklas (2009) *Szociális rendszerek*. Budapest, AKTI–Gondolat.
- Mackay, David (1977) A jelentés helye az információelméletben. In: Horányi Özséb (1977 szerk.) *A kommunikáció. I. A kommunikatív jelenség*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Maturana, Humberto R. – Varela, Francisco J. (1998) *Tree Of Knowledge, The Biological Roots Of Human Understanding*. Boston, USA, Shambhala.
- Maturana, Humberto R. – Varela, Francisco J. (1972) *Autopoiesis and Cognition*. Dordrecht, Reidel.
- Mingers, John (1995) Information and Meaning: Foundations for an Intersubjective Account. *Information Systems Journal* 5 (4). 285–306.
<https://doi.org/10.1111/j.1365-2575.1995.tb00100.x>
- Neisser, Ulric (1984) *Megismerés és valóság*. Budapest, Gondolat.
- Oizumi, Masafumi – Larissa Albantakis – Giulio Tononi (2014) From the Phenomenology to the Mechanisms of Consciousness: Integrated Information Theory 3.0. *PLOS Computational Biology* 10(5): e1003588. <https://doi.org/10.1371/journal.pcbi.1003588>
- Rogers, Carl – Roethlisberger, Fritz (1952) Barriers and Gateways to Communication. *Harvard Business Review* 30 (4). 46–52.
- Rogers, Everett – Kincaid, D. Lawrence (1981) *Communication Networks: Toward a New Paradigm for Research*. New York, The Free Press.
- Ropolyi László (2006) *Az internet természete*. Budapest, Typotex.
- Shannon, Claude E. (1948) The Mathematical Theory of Communication. *Bell Syst. Tech. J.*, 27. 379–423, 623–656. <https://doi.org/10.1002/j.1538-7305.1948.tb00917.x>
(Magyarul megjelent az OMIKK kiadásában A Hírközlés Matematikai Elmélete címmel.)

- Shaw, Lanette (2015) Mechanics and Dynamics of Social Construction: Modeling the Emergence of Culture from Individual Mental Representation. *Poetics* 52 (2015). 75–90. <https://doi.org/10.1016/j.poetic.2015.07.003>
- Tardos Róbert (2016) Fortélyos félelmek. Negatív viszonylatok szociokulturális és ideológiai beágyazottsága. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle* 2016 (2). 61–88. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2016.2.61>
- Terestyéni Tamás (2006) *Kommunikációelmélet. A testbeszédtől az internetig*. Budapest, AKTI–Typotex.
- Von Foerster, Heinz (1981) *Observing Systems*. Seaside, USA, Intersystems Publications.
- Weaver, Warren – Shannon, Claude E. (1949) *The Mathematical Theory of Communication*. Urbana, USA, University of Illinois Press.
- Wiener, Norbert (1948) *Cybernetics or Control and Communication in the Animal and the Machine*. Cambridge, USA, The MIT Press.

„HÁT-TAL, ÉS-SEL, KÖTŐSZÓVAL NEM KEZDÜNK MONDATOT!” VAGY HÁT MÉGIS?

Nyelvi babonák internetes szövegtípusokban

Schirm Anita

schirmanita@gmail.com

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2019.2.93

Absztrakt

A nyelvi babonák régebben főként a stilisztikai és a retorikai hagyományból, az iskolai, tanári közlésekből, a nyelvművelő munkákból és a szépirodalmi alkotásokból származtak. Napjainkban azonban a C generáció tagjai körében a nyelvi babonák kérdésében sokkal meghatározóbb az internet véleményformáló ereje. Az internetes diskurzusok pedig lehetővé teszik a nyelvi babonák fennmaradását, átalakítását és megkérdőjelezését is. A tanulmány azt mutatja be, hogy az internet 5 különböző szövegtípusa, azaz a wiki oldalak, a szórakoztató témájú cikkek, a gyakori kérdések gyűjteménye, a nyelvészeti tanácsadó oldalak és a Twitter bejegyzések milyen információkat közvetítenek a diskurzusjelölőkről, s a különböző szövegtípusok eltérő kommunikációs módja hogyan befolyásolja a legstigmatizáltabb diskurzusjelölőhöz, a *hát*-hoz kapcsolódó nyelvhasználói vélekedéseket.

Kulcsszavak

diskurzusjelölő, nyelvi babona, szövegtípus, attitűd, internet

“DON’T START A SENTENCE WITH »HÁT« OR »ÉS«!” OR SHOULD WE?

Linguistic superstitions in internet based texts

Anita Schirm

Abstract

Linguistic superstitions used to originate primarily from stylistic and rhetorical tradition, teachers’ discourse in the school context, works of language cultivators, and of fiction. Today, among generation C, the internet functions as a much more influential opinion shaping entity. The present paper demonstrates how five different internet based text types – wiki pages, articles in the entertainment genre, FAQ, linguistic advisory pages, and tweets – transmit information about discourse markers, and how the different communication mode of the various text types influences speakers’ beliefs about the most stigmatized discourse marker, „*hát*”.

Keywords

discourse markers, linguistic superstitions, text types, attitude, internet

„HÁT-TAL, ÉS-SEL, KÖTŐSZÓVAL NEM KEZDÜNK MONDATOT!” VAGY HÁT MÉGIS?

A diskurzusjelölőkhöz kötődő nyelvi babonák az internetes szövegtípusokban¹

Schirm Anita

Bevezetés

Minden tudományterületen a tudománykommunikáció nagy kihívása a gyorsan terjedő tudománytalan nézetek elleni küzdelem (Kutrovátz–Láng–Zemplén 2008). A nyelvtudományban e nézetek egy része úgynevezett nyelvi babona, azaz olyan, a nyelvre vonatkozó megalapozatlan tévhit, amely annak ellenére a köztudatban van és terjed, hogy bármilyen valós alapja lenne. Ilyen nyelvi babona például a „Hát-tal / és-sel / kötőszóval nem kezdünk mondatot!” tiltás. A nyelvi babonáknak régebben 4 fő forrásuk volt: egyfelől a stilisztikai és a retorikai hagyományból eredtek, másfelől az iskolai, tanári közlésekből és a tankönyvekből származtak, harmadrészt a nyelvművelés terjesztette őket, végül pedig az írók, költők szépirodalmi alkotásai is gyakran tartalmaztak a nyelvre vonatkozó hiedelmeket. Manapság e négy forrás hatása már eltölpül az internet véleménybefolyásoló szerepe mellett. A nyelvhasználók, főként a C (= content 'tartalom') generáció tagjai ugyanis idejük nagy részét a digitális térben töltik (Veszelszki 2017: 14), s online cikkekből, blogposztokból, Twitter bejegyzésekből, Facebook kommentekből és YouTube videókból (is) tájékozódnak. Az internetes felületek pedig nem csupán a nyelvi babonák fennmaradását és továbbhagyományozódását teszik lehetővé, hanem azok formálódását, illetve megkérdőjelezését is (Domonkosi 2007: 149–152).

A tanulmányban azt mutatom be, hogy az internet különböző szövegtípusai milyen lehetőséget adnak a nyelvhasználóknak arra, hogy információhoz jussanak bizonyos nyelvi jelenségekről, illetve hogy kifejtsék az ezekről a formákról való véleményüket. A vizsgálatot a diskurzusjelölőkre, azon belül is a *hát*-ra és a hozzá kapcsolódó nyelvi babonára korlátoztam. Azért ezt a szóosztályt választottam, mivel a diskurzusjelölők erőteljesen stigmatizáltak, közülük pedig a legmegbélyegzettebb elem éppen a *hát*. A *hát*-hoz kötődő laikus vélekedés („*hát*-tal nem kezdünk mondatot!”) pedig már több mint másfél évszázada tartja magát a közgondolkodásban (Schirm 2011: 87). Éppen ezért voltam kíváncsi arra, hogy az internet véleménynyilvánító és véleményformáló szerepe, valamint az egyes szövegtípusok kommu-

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

nikációs jellegzetességei megváltoztatják-e ezt a vélekedést, s ha igen, akkor hogyan. A kutatás során ötféle szövegtípust vizsgáltam: a wiki oldalakat, a szórakoztató témájú internetes cikkeket, a gyakori kérdések gyűjteményét, a nyelvészeti tanácsadó oldalak kérdéseit és a Twitter bejegyzéseit². Szakcikkeket és tudományos ismeretterjesztő írásokat szándékosan nem válogattam be a korpuszba. A vizsgálat előtt úgy véltem, hogy a különböző szövegtípusok eltérő diskurzusmódjai hatással lesznek a közvetített információ tartalmára, valamint a nyelvhasználóknak a diskurzusjelölőkkel kapcsolatos metapragmatikai tudatosságának a kifejeződésére.

A diskurzusjelölők stigmatizáltságának eredete

A diskurzusjelölők, azaz a *hát, ugye, deviszont, tulajdonképpen* szavak és társaik diskurzuszegmenseket kötnek össze és pragmatikai viszonyokat jelölnek. E kifejezések általában nincsenek hatással a megnyilatkozás igazságfeltételeire, nem befolyásolják annak a pozicionális tartalmát (Jucker 1993), azonban emocionális, fatikus, interperszonális, autotelikus és manipulatív funkciójuk is lehet. A diskurzusjelölők nem fogalmi, hanem műveleti jelentéssel rendelkeznek, így értelmezésükhöz, a szerepük és a stílusértékük megállapításához mindig szükség van a kontextus ismeretére. Ugyanaz a diskurzusjelölő ugyanis eltérő szövegtípusokban és beszédhelyzetekben mást és mást jelölhet. A *hát* például kifejezheti a beszélő bizonytalanságát, jelölhet beszédtervezési folyamatot (pl. gondolkodást vagy hezitálást), jelezheti a mondanivaló továbbvitelét, állhat következtető kötőszói szerepben, funkcionálhat általános válaszelölő szóként, de önjavításra, újrafogalmazás-jelölőként is használható. Továbbá evidencialitást is képes kifejezni, lehet a magyarázkodás eszköze, valamint felfokozott érzelmi állapotot (pl. felindultságot, méltatlankodást, csodálkozást) is jelölhet, és udvariassági elemként is állhat (Schirm 2011: 28–45). A diskurzusjelölők a beszélt nyelvi szövegekben gyakrabban és többféle funkcióban jelennek meg, mint az írott szövegekben, ám a szövegtípusok jellemzői nagymértékben befolyásolják a bennük megjelenő diskurzusjelölők fajtáit, arányait és szerepköreit (Schirm 2017).

A diskurzusjelölők szóosztályát a nyelvészet különböző területein eltérően ítélik meg: a nyelvművelésben (pl. Balázs 2001) általában töltelékszavaknak, jelentés nélküli, kerülendő elemeknek tartják a többségüket, ám bizonyos használati körüket (pl. a kapcsolattartó szerepüket vagy a beszélő állásfoglalásának jelzését) engedélyezik. A stilisztikai munkák egy része (pl. Szikszainé Nagy 2007) szintén hibaként, mégpedig stílushibaként említi őket, ám a leírások arra is kitérnek, hogy szépirodalmi szövegekben a hétköznapi beszédet imitáló hatásuk is lehet. Az interakcionális stilisztika (pl. Boronkai 2012) és a szociolingvisztika társas konstruktivista irányzata (pl. Bartha–Hámori 2010) az elmarasztalás helyett már a kérdéses szavak kommunikációs stratégiáival foglalkozik. A spontán beszéd kutatói (pl. Gósy–Horváth 2009) a szóosztály tagjainak egy részét a megakadásjelenségek közé sorolják, s a beszéd tervezésében betöltött szerepüket emelik ki. A diskurzuselemzéssel foglalkozók (pl. Furkó 2013) pedig a diskurzusjelölők által kifejezett pragmatikai viszonyokat tárják föl. E sokféle megközelítési mód közül azonban a laikus nyelvhasználóhoz csak a nyelvművelő nézetek jutnak el, azok is sarkítva és leegyszerűsítve. Pedig már a klasszikus nyelvművelő munkákban is megjelenik a diskurzusjelölők differenciált kezelése. Már ezek az írások is rámutatnak arra, hogy a kérdéses szavak megítélésénél az elem funkcióját is figyelembe kell venni. Ezt bizonyítja, hogy a *Nyelvművelő kézikönyvben* (Grétsy–Kovalovszky 1985: II/ 369) a „kötőszóval nem kezdünk mondatot” intelem a nyelvművelő babonák közt olvasható, s a szócikket író

² A tanulmányban bemutatandó internetes példákat 2018 nyarán gyűjtöttem, az utolsó letöltés dátuma mindnél 2018. augusztus 31-e.

Lőrincze Lajos is kitér arra, hogy ez a tiltás csupán a minden előzmény nélküli mondatkezdésre vonatkozik. Ám ha a szövegkörnyezetből kikövetkeztethető az előzmény, vagy ha a beszélő és a hallgató is tisztában van a korábban elhangzottakkal, akkor a kézikönyv szerint is természetes a kötőszóval való mondatindítás. Hasonlóan vélekedik a *Nyelvművelő kézisztár* (Grétsy–Kemény 1996: 420) is, amikor a nyelvhelyességi babonák közt megjegyzi, hogy „ha van rá stílárius v. szövegtani okunk, igenis kezdetünk mondatot kötőszóval”. A beszéd-tölte-
léknek titulált szavak nem minden használatát ítéli el a kézisztár, hanem elismeri, hogy az „efféle nyelvi elemek persze kifejezhetnek állásfoglalást, értékelést, nyomatékot, ill. lehet fatikus (kapcsolattartó, a közlési csatorna működőképességét ellenőrző) szerepük is. Ha azonban minden ok nélkül, pusztán megszokásból v. időnyerés végett alkalmazzuk őket, fölösleges sallangokká válnak” (uo. 64). A beszélők véleményét, állásfoglalását, pillanatnyi megakadását és elbizonytalanodását kifejező beszéd-töltelekeket tehát a nyelvművelő szakirodalom is „megértően fogadja” (Grétsy 2008).

A nyelvművelő szakirodalomban is jelen lévő differenciált megközelítés és a funkcionális pragmatikai szemléletmód azonban nem érezteti a hatását a közgondolkodásban, a nyelvhasználókhoz – részben az iskolai oktatás tartalmi és a nyelvtankönyvek anyagai miatt (Szabó 2008, Schirm 2016) – csak a diskurzusjelölők erőteljes stigmatizációja jut el. A megbélyegzés nem a diskurzusjelölők egészét érinti, hanem csupán egy-két elemre terjed ki. Különösen a szóbeliségre jellemző elemeket, például a *hát*-ot és a *deviszont*-ot ítélik el, az írásban és a beszédben egyaránt megjelenő, gyakran használt jelölőket (pl. a *mellesleg*, *tényleg* szavakat) azonban nem kárhoztatják. Az eltérő kezelési módot egyrészt az okozza, hogy a beszédhez és az íráshoz más nyelvi eszményt társítanak: az írást nagyobb presztízsnak, formális stílusúnak és kötöttebb normájúnak tartják (Lanstyák 2009), s így a beszédben természetesnek számító, „töltelekeszerű” elemeket az írott kommunikációban már elmarasztalják. Az internetes kommunikáció szövegeinek egy része (pl. a fórumhozzászólások és a Twitter bejegyzések) azonban az írott beszélt nyelvhez tartoznak, így érdemes megvizsgálni, hogy a nyelvhasználók hogyan vélekednek a tipikusan beszélt nyelvi, írásban stigmatizált diskurzusjelölőkről az átmeneti szövegtípusokban.

A diskurzusjelölők megítélése attól is függ, hogy mi a leggyakoribb használati köre az adott elemnek. A *hát*-ot igen sokszor használják lexikális keresésre, illetve bizonytalanság kifejezésére, s ez a két használati kör hozzátapadt a szó jelentéséhez, s felerősítette a rá irányuló stigmatizációt. A diskurzusjelölőket gyakran valamilyen nyelvi ideológiát követve ítélik el a nyelvhasználók (Lanstyák 2011: 46–57). A *hát*-tal való mondatkezdés kategorikus tiltása a nyelvi defektivizmus (= az a meggyőződés, hogy a nyelvben vannak romlott nyelvi formák) megtestesítője, hiszen a beszédhelyzettől függetlenül minősíti helytelennek a szót. A diskurzusjelölők tiltásában felfedezhető továbbá a nyelvi mentalizmus (= az a meggyőződés, hogy a helytelennek tartott nyelvi alakok használata az alacsonyabb intelligencia jele) és a doktizmus (= az a meggyőződés, hogy a helytelennek tartott nyelvi alakok használata művelletlenségre és iskolázatlanságra vall) szemléletmódja is. E két ideológia alapján azt feltételezik, hogy kapcsolat van a kérdéses szavak használata, illetve az azokat kimondó személy intelligenciája és iskolázottsága közt, tehát azt hiszik, hogy aki *hát*-ozik, az alacsonyabb értelmi képességű és / vagy műveletlen. Továbbá a nyelvi elegantizmus (= az a meggyőződés, hogy a választékos stílusú közlések értékesebbek, helyesebbek), a perfekcionizmus (= az a meggyőződés, hogy az igényes közlések nagyobb értékkel bírnak), a korrekcionizmus (= az a meggyőződés, hogy a nyelvhelyességi szabályoknak megfelelő közlések eredendően jobbak) és a standardizmus (= az a meggyőződés, amely szerint a standard nyelvváltozat magasabb rendű a többi nyelvváltozatnál) ideológiái azt sugallják a laikusoknak, hogy minden helyzetben a választékos, igényes megfogalmazásra, a nyelvhelyességi szabályok követésére, valamint a standard nyelvváltozat használatára kell törekedni. A továbbiakban nézzük, hogy mi jelenik meg ezek közül a vélekedések közül az interneten.

A diskurzusjelölők megjelenítése az internet szövegtípusaiban

Az internet nyílt tartalmú szövegei közül a legismertebb és legtöbbek által használt szövegtípus a szabad enciklopédia, a Wikipédia³. Ezt az online ismerettárat a felhasználók nem csupán olvashatják, hanem maguk is szerkeszthetik, módosíthatják. Az interaktivitásnak köszönhetően a Wikipédián hatalmas kollektív tudásanyag halmozódott föl. Az enciklopédiában azonban egyelőre nem található olyan lap, amely a diskurzusjelölőkkel vagy a töltelékszavakkal foglalkozna. *Nyelvi babona* szócikk ugyan létezik⁴, ám rendkívül rövid, és nincs benne megemlítve a *hát*-tal való mondatkezdés tiltása. A töltelékszavakat a Wikipédia oldalai közül csupán a *Megakadásjelenségek* szócikk⁵ említi. Ez a lap a megakadásjelenségeket nem stigmatizálja, hanem a „spontán beszéd alapvető összetevői”-ként határozza meg. *Az izé, hát, szóval* töltelékszavakat pedig a bizonytalanságból adódó megakadásjelenségek közé sorolja.

A wiki oldalak egy másik típusa a Wikihírek, amely egy szabadon szerkeszthető hírforrás. Ezen a felületen található ugyan egy *Kerüld a töltelékszavakat!* oldal⁶, ez azonban az angol Wikinews *Avoid weasel words* lapnak⁷ a tükörfordítása. A példából (*vélhetően, állítólag, kutatók szerint*) viszont hamar kiderül, hogy félrefordítás történt, a leírás ugyanis valójában nem a beszéd-töltelékekről, hanem a pontosan meg nem nevezett forrásokról szól, a magyar változatban az eredeti *weasel word* terminust fordították *töltelékszó*-ként. Így a lap tartalma ugyan nem, ám a címe továbbhagyományozza a nyelvi babonát. A wiki oldalakról tehát a fentebbi, *Kerüld a töltelékszavakat!* című, de más tartalmú lapon kívül egyelőre sem a diskurzusjelölőkről, sem a hozzájuk kapcsolódó használati szabályokról, illetve nyelvi babonákról nem jutnak információhoz az internetezők.

Következő szövegtípusként nézzük a szórakoztató témájú internetes cikkeket. Ezekben kétféle nyelvi attitűd jelenik meg: az egyik a töltelékszavakhoz kapcsolódó nyelvi babona maradéktalan elfogadása és további terjesztése, a másik pedig a kételkedő, kissé ironikus attitűd. A nem nyelvészeti cikkekben a nyelvi babona teljes elutasítása vagy cáfolata nem jelenik meg. Ennek az lehet az oka, hogy a szórakoztató, bulvárírások témája soha nem kizárólag a beszéd-töltelékek használata, tehát az írások nem tudományos ismeretterjesztő céllal készültek, így a töltelékszavakat is csupán hozzákötik más, nem nyelvi jelenségekhez. Emiatt ezek a cikkek annál figyelemfelkeltőbbek, minél távolabbi területeket kapcsolnak össze, és minél inkább az érzelmekre próbálnak hatni. Az Eduline például az *Öt dolog, ami szigorúan tilos az első munkahelyen: tippek nőknek* című cikkében⁸ a következőket írja: „Tisztán és tömören beszélj. Ne hümmögj, ne vidd föl a hangod a mondat végén, tilos az olyan irtózatos töltelékszavak, mint az izé és a hogyishívják használata.” Itt tehát már irtózatos töltelékszavakról esik szó, de hogy miért is kell tőlük irtózni, az nem derül ki a cikkből. A *Life.hu* pedig a *20 randigyilkos szokás, amivel azonnal leleplezed magad* című írásában⁹ a szipogás, szuszogás, szürcsölés, fej- és fülvakargatás, csücsörítés, hunyorítás mellett a töltelékszavak túlzott használatától is óva inti a randevúzókat. A bulvárszerű internetes cikkek másik részében nem el-

³ <https://hu.wikipedia.org/wiki/Kezdőlap>

⁴ https://hu.wikipedia.org/wiki/Nyelvi_babona

⁵ <https://hu.wikipedia.org/wiki/Megakadásjelenségek>

⁶ https://hu.wikinews.org/wiki/Wiki%C3%ADrek:Ker%C3%ADld_a_t%C3%ADltel%C3%ADkszavakat!

⁷ https://en.wikinews.org/wiki/Wikinews:Avoid_weasel_words

⁸ http://eduline.hu/felnottkepzes/2014/6/3/ot_dolog_amit_a_friss_diplomas_nok_elrontha_XWV802

⁹ <http://www.life.hu/intim/20120228-20-randigyilkos-rossz-szokas-amik-leleplezik-a-szemelyisged.html>

ítélik, hanem éppen ellenkezőleg, az érdekeség szintjén mutatják be a nyelvi babonát és az annak ellentmondó nyelvhasználati adatokat, ám magyarázatot nem fűznek a jelenséghez. Az [evamagazin.hu](http://www.evamagazin.hu) két írásában is ezt a stratégiát alkalmazza: a *10 tény, ami annál meglepőbb lesz, minél tovább gondolkodsz rajta*¹⁰, illetve a *20 emlékeztető, ha rossz napod van*¹¹ cikkekben is mintegy szenzációként van találva, hogy „A »Hát-tal nem kezdünk mondatot!« egy háttal kezdődő mondat”. A nem tudományos internetes portálok írásaiban tehát mind a diskurzusjelölők, mind pedig a hozzájuk kötődő nyelvi babona csupán egy eszköz arra, hogy minél érdekesebbek és figyelemfelkeltőbbek legyenek a cikkek, vagyis a diskurzusjelölőkhöz kötődő megjegyzések is a bulvárhatás szolgálatában állnak.

A könnyed témájú internetes cikkektől eltérő kommunikációs szituációt képviselnek a kérdés-válasz szerkezetű tanácsadó oldalak, ezekhez ugyanis azért fordulnak a felhasználók, mert bizonytalanok valamilyen jelenséget illetően. A tanácsadó oldalak között azonban különbség van a tekintetben, hogy laikusok vagy szakemberek válaszolnak-e a feltett kérdésekre. A nem szakértői kérdés-válasz oldalak tipikus példája a 2006 októbere óta működő [gyakorikerdesek.hu](http://www.gyakorikerdesek.hu) portál. Ezen a weboldalon a hétköznapi tudás jelenítődik meg, az emberek ugyanis a saját vélekedéseiket osztják meg válaszként, s az egyéni tapasztalatok összegződve egyfajta közösségi tudást reprezentálnak. Az oldalon számos kérdés foglalkozik a kérdezők által töltelékszavaknak nevezett diskurzusjelölőkkel és a használatukhoz kapcsolódó nyelvi babonával. Például: „*Hát*”-tal miért nem kezdünk mondatot?¹²; *Miért nem kezdhetünk háttal, és de-vel mondatot?*¹³; *Háttal (!) nem kezdünk mondatot?*¹⁴. A topikok mutatják, hogy a nyelvhasználók bizonytalanok a kérdéses szavak használatát illetően. Ismerik a rájuk vonatkozó tiltó szabályt, de magyarázatot és megerősítést szeretnének a közösségtől kapni. A válaszok közt kétféle beszélői viszonyulás jelenik meg: a nyelvi babonával való egyetértés (pl. *mert bunkóság; mert bizonytalanságot sugall; eléggé csúnya; olyan slampos*), amelynél a nyelvi mentalizmus, doktizmus és elegantizmus ideológiái figyelhetők meg, továbbá az elutasítás (pl. *hát ez nem igaz; hát persze, hogy kezdhetünk; nyelvünk babonái közé tartoznak ezek; ezek ilyen hülye szabályok*), s az indoklások a fórumozók nyelvszemléletét és nyelvi tudatosságának a szintjét mutatják. A [gyakorikerdesek.hu](http://www.gyakorikerdesek.hu)-n a hozzászólás szövegtípusa lehetővé teszi a vélekedések hosszabb kifejtését, a más fórumozókkal való egyetértést és vitatkozást is. Az elfogadó vagy a kételkedő attitűd mellett a „*Hát-tal nem kezdünk mondatot!*” babona gyakran metanyelvi megjegyzésként épül be a hozzászólásokba (Domonkosi 2007: 151), és stílusesszévé, szövegszervező elemmé válik, valamint nyelvjátékot is létrehoz (pl. *Hassal igen; Én háttal nem szoktam gépelni, mert nem látom a betűket, a magam részéről.:*). Ez a játékosság a fórumhozzászólás kommunikációs helyzetéből is adódik, hiszen ez a közeg kedvez a vicces, kreatív és meghökkentő formáknak.

Más a helyzet a nyelvészeti tanácsadó oldalakon. A legtöbb nyelvhelyességi kérdés a Magyar Nyelvi Szolgáltató Irodához érkezik az [e-nyelv.hu](http://www.e-nyelv.hu) nyelvi tanácsadás felületén¹⁵ keresztül. A kérdések közt vannak a diskurzusjelölőkhöz és a nyelvi babonákhoz kapcsolódók is, s a nyelvhasználók bizonytalansága a vizsgált jelenségeket illetően itt is megfigyelhető.

¹⁰ http://www.evamagazin.hu/41452_meglepo_tenyekhtml

¹¹ http://www.evamagazin.hu/45590_rossz_napod_van_emlekeztetohtml

¹² https://www.gyakorikerdesek.hu/kozoktatas-tanfolyamok_hazifeladat-kerdesek_1077487-hat-tal-miert-nem-kezdunk-mondatot

¹³ https://www.gyakorikerdesek.hu/tudomanyok_helyesiras_1513131-miert-nem-kezdhetunk-hattal-es-de-vel-mondatot_oldal-1

¹⁴ https://www.gyakorikerdesek.hu/egyeb-kerdesek_humor_3086643-hattal-nem-kezdunk-mondatot

¹⁵ <http://www.e-nyelv.hu/nyelvi-tanacsadas/>

Például: *Mikor kerülendő háttal kezdeni egy mondatot?*¹⁶; *Mi az igazság azzal kapcsolatban, hogy lehet-e mondatot kezdeni a 'hát' szóval?*¹⁷ A szakértői válaszok a kérdésben a nyelv-művelés álláspontját közvetítik: tartalmi funkcióval nem rendelkező, de kommunikációs szereppel bíró elemként írják le a *hát*-ot, s az egyes használati köröket példákkal is szemléltetik. A válaszok általában valamilyen szótárra vagy kézikönyvre is hivatkoznak, s a szakkönyvek említése a referencián túl a nyelvi tanács hitelességét is erősíti.

A nyelvhasználók metapragmatikai tudatossága és a nyelvi babona továbbhagyományozódása a vizsgált szövegtípusok közül leginkább a Twitter bejegyzéseiben figyelhető meg. A Twitter¹⁸ egy közösségi információközlő- és mikroblog-szolgáltatás, amely eleinte maximum 140, 2017 novemberétől viszont már 280 karakterben teszi lehetővé a felhasználóknak, hogy rövid bejegyzéseket vagy egymásnak szóló üzeneteket írjanak¹⁹. A Twitter szövegeinek, az ún. tweeteknek a nyelvi jellegzetességeit nagymértékben befolyásolja a karakterkorlát, emiatt sok rövidítés, egybeírás, emotikon és írásjelhalmozás található bennük (Schirm 2012: 245). A 140, illetve 280 karakterre redukálódott kommunikációban az üzenetek lényegi része mellett igen gyakran megjelennek a diskurzusjelölőkre vonatkozó reflexiók is a tweetekben, ami azt mutatja, hogy a nyelvhasználók szükségét érzik, hogy a rendelkezésükre álló csekély számú karakterben a választott nyelvi forma miatt is magyarázkodjanak. Például: *hát, (hát-tal nem kezdünk mondatot) de hát ez nem az én napom volt, úgy látszik...*²⁰; *Hát igen...jó, tudom, igazad van HÁT-tal nem kezdünk mondatot...:D*²¹; *Hát – hát-tal nem kezdünk mondatot, tudom – a neved az nagyon bejövős :D*²². E reflexiók a nyelvi babona cáfolatát adják, s megfigyelhető, hogy mentegetőznek bennük a twitterezők a *hát* használata miatt. Ez a viselkedésmód a szövegtípus kommunikációs helyzetéből (is) adódik. A digilektus platformjai közül az írott beszélt nyelvi formákat tekintve a Twitter az egyik legszemélyesebb és legintimebb, ám mégis nyilvános kommunikációs színtér. A maximum 140, illetve 280 karakterből álló üzenetektől a tweeteket olvasók az általuk vallott nyelvi ideológiáktól függően sokféle következtetést vonhatnak. A twitterezők a nyelvhasználati formák miatti magyarázkodással a saját felépített énképüket, goffmani terminussal (Goffman 1967/2008: 11) élve az arcukat próbálják meg megóvni, a magyarázattal ugyanis azt közvetítik a külvilág felé, hogy ők tisztában vannak a nyelvhelyességi szabályokkal. A másik jellegzetes nyelvhasználói attitűd a Twitteren a diskurzusjelölőkhöz kapcsolódó nyelvi babona kifigurázása, nyelvjátékká való alakítása. Például: *Hát..... "Hát-tal nem kezdünk mondatot" Hát.... ettől a pályától tényleg felmegy az adrenalin. Kemény!*²³; *háát... nem. háttal nem kezdünk mondatot, edzést igen jóéjt! :)*²⁴ Mindkétféle nyelvi viszonyulás (a magyarázkodás, illetve a nyelvjáték) is azt eredményezi, hogy a nyelvi tévhitek egyrészt megkérdőjeleződnek, másrészt azonban a gyakori említés által, még ha az cáfolat formájában történik is, mégis továbbélnek (Domonkosi 2007: 152).

¹⁶ <http://www.e-nyelv.hu/2012-06-12/hat/>

¹⁷ <http://www.e-nyelv.hu/2012-12-02/hat-2/>

¹⁸ <http://twitter.com>

¹⁹ A Twitter-fiókok tartalma a beállításától függően kétféle lehet: nyilvános, azaz bárki számára olvasható, illetve nem publikus, azaz csak az engedélyezett felhasználók számára látható. A cikkben idézett példák mind nyilvános profilokból származnak.

²⁰ <https://twitter.com/ancsa89/status/82175238565134336>

²¹ <https://twitter.com/bogdanocsi27/status/929338667029626880>

²² <https://twitter.com/ParaMontie/status/544264751308881920>

²³ <https://twitter.com/janos1952/status/962698994949406720>

²⁴ <https://twitter.com/botiska1904/status/174647986683514880>

Összegzés

A vizsgálat azt mutatta, hogy a diskurzusjelölökhöz kapcsolódó tudományos nézetek sarkítva és túlzottan leegyszerűsítve jelennek meg az interneten. Az egyes szövegtípusokban a szöveg alkotójának a célja és az általa vallott nyelvi ideológia, valamint a szövegtípus jellegzetessége befolyásolja, hogyan jelenítődik meg a vizsgált funkcionális szóosztály. A wiki jellegű oldalakon egyelőre még nem található a diskurzusjelölökhöz kapcsolódó szócikk. A nem szakmai, szórakoztató portálok bulvárjellegű írásaiban már témaként is felbukkannak a diskurzusjelölők, s hozzájuk kötődően kétféle viszonyulás figyelhető meg: egyfelől a „hát-tal nem kezdünk mondatot!” babona elfogadása és terjesztése, másfelől viszont a kételkedés és az ironizálás. A nyelvi babona említése azonban a bulvárírásokban nem tudományos ismeretterjesztő célt szolgál, hanem a nagyobb olvasottság elérésére irányuló manipulatív eszköz. A gyakori kérdések gyűjteménye azt mutatja, hogy a nyelvhasználók ismervén a nyelvi babonát, bizonytalanok a kérdéses szavak használatát illetően, s az egyéni tapasztalatokból felépülő közösségi tudásra kíváncsiak. A fórumhozzászólásokból sokféle nyelvszemlélet és nyelvi tudatossági szint rajzolódik ki. A nyelvészeti tanácsadó oldalakon a nyelvművelés ideológiáját követve a diskurzusjelölőket tartalmi funkció híján lévő, kommunikációs szereppel rendelkező elemekként mutatják be, elutasítván a rájuk irányuló stigmatizációt. A Twitter bejegyzéseiben pedig a nyelvhasználók metanyelvi reflexiói révén a gyakori emlegetés által a nyelvi babona továbbhagyományozódása figyelhető meg.

IRODALOM

- Balázs Géza (2001) *Magyar nyelvhelyességi lexikon*. Budapest, Corvina.
- Bartha Csilla – Hámori Ágnes (2010) Stílus a szociolingvisztikában, stílus a diskurzusban, Nyelvi variabilitás és társas jelentések konstruálása a szociolingvisztika „harmadik hullámában”. *Magyar Nyelvőr*, 134/3. 298–321.
- Boronkai Dóra (2012) Stílus és interakció. Társalgási szövegek interakcionális stilisztikai vizsgálata. *Anyanyelv-pedagógia*, 5/4.
<http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=417>
- Domonkosi Ágnes (2007) Nyelvi babonák és sztereotípiák: a helyes és a helytelen a népi nyelvészeti szemléletben. In: Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó (2007szerk.) *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Dunaszerdahely – Budapest, Gramma Nyelvi Iroda – Tinta Könyvkiadó. 141–153.
- Furkó Bálint Péter (2013) A diskurzusjelölők alaptermészete a pragmatikai szemlélet tükrében. *Magyar Nyelv*, 109/2. 157–162.
- Goffman, Erving (1967/2008): A homlokzatról, A rituális elemek analízise a társas interakcióban. In: Síklaki István (2008szerk.) *Szóbeli befolyásolás II. Nyelv és szituáció*. Budapest, Typotex. 11–36.
- Gósy Mária – Horváth Viktória (2009) Hogyan tükrözi a kiejtés a nyelvi funkció változását? In: Keszler Borbála – Tátrai Szilárd (2009szerk.) *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 37–45.
- Grétsy László (2008) Beszéd-töltelékek. *Szabad Föld Online*, 2008. november 20.
http://www.szabadjfold.hu/szabad_fold_hetilap/kultura/beszedtoltelekek
- Grétsy László – Kovalovszky Miklós (1983–1985szerk.) *Nyelvművelő kézikönyv I–II*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- Grétsy László – Kemény Gábor (1996szerk.) *Nyelvművelő kézisztár*. Budapest, Auktor Könyvkiadó.
- Jucker, Andreas H. (1993) The discourse marker *well*: A relevance-theoretical account. *Journal of Pragmatics*, 19/5. 435–452. [https://doi.org/10.1016/0378-2166\(93\)90004-9](https://doi.org/10.1016/0378-2166(93)90004-9)
- Kutrovácz Gábor – Láng Benedek – Zemplén Gábor (2008) *A tudomány határai*. Budapest, Typotex.
- Lanstyák István (2009) *A magyar beszélt nyelv sajátosságai, Charakteristiky mad'arského hovoreného jazyka*. Pozsony – Bratislava, STIMUL.
- Lanstyák István (2011) A nyelvi ideológiák néhány általános kérdéséről. In: Misad Katalin – Csehy Zoltán (2011szerk.) *Nova Posoniensia*. Pozsony, Szenczi Molnár Albert Egyesület – Kalligram Kiadó. 13–57.
- Schirm Anita (2011) *A diskurzuszjelölők funkciói: a hát, az -e és a vajon elemek története és jelenkori szinkrón státusa alapján*. Doktori disszertáció. Szeged. <https://doi.org/10.14232/phd.759>
- Schirm Anita (2012) A Twitter szövegei a diskurzuselemzés szemszögéből. In: Balázs Géza – Veszelszki Ágnes (2012szerk.) *Nyelv és kultúra, Kulturális nyelvészet*. Budapest, Inter Kultúra-, Nyelv- és Médiakutató Központ – Magyar Szemiotikai Társaság – PRAE.HU – Palimpszeszt. 245–250.
- Schirm Anita (2016) A diskurzuszjelölők megközelítése a nyelvtankönyvekben. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Series: Sectio Linguistica Hungarica*. 43. 108–121.
- Schirm Anita (2017) A diskurzuszjelölők és a szövegtípusok viszonyáról. *Magyar Nyelv*, 113/3. 330–341. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2017.3.330>
- Szabó Tamás Péter (2008) Diakronia a nyelvhelyességi szabályok közvetítésében. In: Büky László – Forgács Tamás – Sinkovics Balázs (2008szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 215–226.
- Sziksainé Nagy Irma (2007) *Magyar stilisztika*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Veszelszki Ágnes (2017) *Netnyelvészet, Bevezetés az internet nyelvhasználatába*. Budapest, L'Harmattan.

A TÁRSADALMI STRUKTÚRA FOGALMA, ÖSSZETETTSÉGE ÉS A TÁRSADALMI HÁLÓZATOK

Farkas Zoltán

farkas.zo52@gmail.com

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2019.2.101

Absztrakt

Ebben a tanulmányban a társadalmi struktúra fogalmával, összetettségével, valamint a társadalmi struktúra és a társadalmi hálózatok közötti összefüggésekkel foglalkozom. A bevezető részben röviden összefoglalom a strukturalista vagy kategóriális struktúrafelfogás legfőbb problémáit. Az első szakaszban meghatározom a társadalmi osztály, és ehhez kapcsolódva a társadalmi struktúra fogalmát olyan értelemben, ahogyan e fogalom az intézményes szociológia elméletébe illeszkedik. A második szakaszban azt a kérdést tárgyalom, hogy a viszonylag kisebb társadalmi csoportok struktúrái és az átfogó társadalmi csoport struktúrája egymással szorosan összefonódva léteznek. A harmadik szakaszban arra mutatok rá, hogy egy adott társadalomban jellemzően kialakul egyrészt a hatalmi társadalmi hálózat, másrészt a hűségi társadalmi hálózat.

Kulcsszavak

társadalmi osztály, társadalmi struktúra, társadalmi struktúra összetettsége, társadalmi hálózat

THE CONCEPT AND COMPLEXITY OF SOCIAL STRUCTURE, AND THE SOCIAL NETWORKS

Zoltán Farkas

Abstract

This paper deals with the concept and complexity of social structure, as well as the connections between social structure and social networks. In the introductory part, I briefly summarize the main problems of the structuralist or categorical conception of social structure. In the first section, I define the concept of social class, and, in connection with it, the concept of social structure in the sense of how this concept fits in the theory of institutional sociology. In the second section, I explicate that the structures of relatively smaller social groups and the structure of the overall social group are tightly interlocked with each other. In the third section, I point out that in a given society, social networks evolve mainly in connection with individuals in authority position, and typically, both an authority social network and a loyalty social network evolve.

Keywords

social class, social structure, complexity of social structure, social network

A TÁRSADALMI STRUKTÚRA FOGALMA, ÖSSZETETTSÉGE ÉS A TÁRSADALMI HÁLÓZATOK

Farkas Zoltán

Bevezetés

A társadalmi struktúra fogalma a különböző szemléletmódokat képviselő szociológiai elméletek egyik jelentős fogalma, azonban közel sem alakult ki egyetértés a meghatározásában, illetve az értelmezésében. Ugyanakkor jelentős törekvések és várakozások irányulnak a társadalmi struktúraelmélet és az empirikus struktúrakutatás megújítására is.¹

Egy korábbi – két részben közölt – írásomban megkülönböztettem *a társadalmi struktúra fogalmának strukturalista vagy kategoriális, normativista, fenomenalista, kognitív és hálózatelméleti felfogását*, valamint kitértem azokra a felfogásokra is, amelyek szerint a hagyományos osztályelméleti felfogás idejétmúltnak tekinthető (Farkas 2015, Farkas 2016). A jelen tanulmányban kifejtendő intézményes szociológiai struktúrafelfogás a strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogáshoz áll viszonylag a legközelebb. Ezért az alábbiakban röviden utalok e felfogás különböző változatainak a legjellemzőbb vonásaira és legfőbb problémáira; valamint rámutatok arra, hogy az általam képviselt struktúrafelfogás mennyiben és hogyan kapcsolódik a strukturalista vagy kategoriális felfogáshoz, illetve e felfogás különböző változataihoz.

A strukturalista szemléletmódnak megfelelő strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogás szerint a társadalmi struktúra az egyének bizonyos kategoriális csoportjaiból, illetve társadalmi osztályából, és a közöttük lévő – elméletileg tisztázatlan – társadalmi viszonyokból épül fel. A strukturalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben jellemzően *a strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogás tisztán nominális, hagyományos osztályelméleti, konfliktuselméleti, elitelméleti, centrum-periféria elméleti és tőkeelméleti változataival találkozhatunk*. Felfogásom szerint a strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogás legfőbb hiányossága a következetes általános elméleti megalapozottság hiánya, valamint ezzel összefüggésben annak a mechanizmusnak a tisztázatlansága, ahogyan a társadalmi struktúra

¹ A társadalmi struktúra e tanulmányban tárgyalandó felfogása egy átfogó társadalomelméletbe, az általam kidolgozott, illetve még átdolgozás alatt álló intézményes szociológia elméletébe illeszkedik. A társadalmi struktúra intézményes szociológiai felfogását három, egymással szorosan összefüggő tanulmányban szándékozom közölni. A jelen tanulmányban a társadalmi struktúra fogalmának meghatározásával, a társadalmi struktúra összetettségével és szintjeivel, valamint a társadalmi struktúra és a társadalmi hálózatok közötti legfőbb összefüggésekkel foglalkozom. A második tanulmányban a társadalmi struktúra meghatározottságát és funkcióit, illetve következményeit tárgyalom. A harmadik tanulmányban egy empirikus-közeli példán szemléltetem a szóban forgó struktúrafelfogás empirikus alkalmazhatóságát, oly módon, hogy felvázolom a kapitalista társadalom társadalmi struktúráját.

meghatározza a társadalmi (és részben más emberi) jelenségeket. A strukturalista vagy kategóriális struktúrafelfogás és az intézményes szociológiai struktúrafelfogás között az a legfőbb különbség, hogy – az előbbi felfogással szemben – az általam kidolgozott társadalmi struktúrafelfogás egy átfogó szociológiai társadalomelméletbe illeszkedik, amelyben megfelelően kidolgozott az a mechanizmus is, ahogyan a – társadalmi viszonyok és helyzetek legjellemzőbb vonásait kifejező – társadalmi struktúra alapvetően meghatározza a társadalmi jelenségeket, valamint közvetve és részben meghatározza az emberi élet nem társadalmi természetű összetevőit is.

A tisztán nominális struktúrafelfogás értelmében elvileg bármilyen kategóriális ismertetőjegyek (pl. életkor, szakképzettség, foglalkozás, felekezeti hovatartozás, jövedelem stb.) szerint megadhatók a különböző társadalmi helyzetek és elkülöníthetők egymástól a társadalmi struktúrát alkotó kategóriális csoportok, amelyek valamilyen (elméletileg tisztázatlan) értelemben jelentősek a társadalmi életben (pl.: Blau 1976: 221–222, Blau 1987: 76, Laumann 1988: 16). Bár ezt a felfogást a strukturalista vagy kategóriális struktúrafelfogáshoz soroltam, elméletileg és szemléletmódját tekintve semleges felfogásnak is tekinthetjük, mert e felfogás általános elméleti szempontból szinte teljes mértékben megalapozatlan. Ehhez képest elméleti szempontból jóval megalapozottabb a hagyományos osztályelméleti struktúrafelfogás, amely szerint a társadalmi struktúra, illetve az osztálystruktúra a társadalmi osztályokat és az adott osztályok közötti társadalmi viszonyokat foglalja magában. A hagyományos osztályelméletek általában szorosan kapcsolódnak Karl Marx és/vagy Max Weber klasszikus osztályelméletéhez, és a társadalmi osztályokat a tulajdonviszonyok és/vagy – bizonyos értelemben – a munkamegosztási viszonyok, illetve a foglalkoztatási viszonyok alapján különböztetik meg egymástól (pl. Erikson–Goldthorpe 1992: 37–47; ford. 1995: 17–25, Goldthorpe 2007: 101, Poulantzas 1975, Wright 1987: 283, Wright 1997, Wright 2005a).

A tisztán nominális struktúrafelfogásban és a hagyományos osztályelméleti felfogásban kifejezetten figyelembe vett kategóriális tulajdonságokat – mint tulajdon, foglalkozás és beosztás, szakképzettség, kor, nem, faj stb. – én úgy veszem figyelembe a társadalmi struktúra elemzésében, mint a társadalmi struktúra meghatározó tényezőit, vagy mint amelyek bizonyos mértékben összefüggnek a társadalmi struktúrát meghatározó tényezőkkel. Felfogásom szerint a társadalmi viszonyok mint érdekviszonyok és társadalmi erőviszonyok képezik, illetve az e viszonyokat leegyszerűsítve kifejező társadalmi struktúra képezi azt a „közös nevezőt”, amellyel összefüggésben ezek a tényezők jelentősek mint a társadalmi jelenségek (és részben más emberi jelenségek) meghatározó tényezői.

A szűkebb értelemben vett konfliktuselméleti felfogás szerint a társadalmi struktúrát alkotó társadalmi osztályokat – a domináns osztályt és az alávetett osztályt – a hatalommal vagy uralommal (authority, domination) való rendelkezés szempontjából különböztethetjük meg egymástól, és az egyik osztály tagjainak érdekei ellentétesek a másik osztály tagjainak érdekeivel (Dahrendorf 1976, Rex 1961). Majd látjuk, hogy a társadalmi struktúrára vonatkozó felfogásom abban a tekintetben hasonló a szóban forgó felfogáshoz, hogy a társadalmi struktúra felvázolása során először a hatalmi társadalmi osztályt kell elhatárolnunk az adott társadalmon belül, és elvileg a hatalmi osztályhoz képest határozhatjuk meg a többi társadalmi osztályt. Más vonatkozásokban azonban az általam képviselt struktúrafelfogás lényegesen különbözik a szűkebb értelemben vett konfliktuselméleti felfogástól, annak megfelelően, ahogyan a társadalmi helyzet tipizálására vonatkozó felfogásom lényegesen különbözik a konfliktuselméleti helyzetfelfogástól.

Itt egyrészt azt hangsúlyozom, hogy az intézményes szociológiai struktúrafelfogásban – a szűkebb értelemben vett konfliktuselméleti felfogástól eltérően – érdemben figyelembe vesszük a valóságos érdekviszonyok összetettségét a társadalmi struktúra felvázolásában. Másrészt, a legfőbb különbség a két felfogás között az, amelyet fentebb is említettem, hogy a tár-

sadalmi struktúrára vonatkozó felfogásom egy átfogó és részletesen kidolgozott társadalomelméletbe illeszkedik. Az intézményes szociológia elméletében az érdek és az érdekviszony, a társadalmi erő és az erőviszony, a hatalom, a társadalmi viszony és a társadalmi helyzet kifejezések jelentősen más fogalmakat jelölnek, mint a szűkebb értelemben vett konfliktuselméletben és általában a szociológiai elméletekben; elvileg részletes elemzés után jutottam el a társadalmi struktúra olyan felfogásához, amelyben közvetlenül főleg e fogalmakra támaszkodom.² Az elitelméleti struktúrafelfogással, valamint a centrum és periféria megosztottságra vonatkozó felfogással kapcsolatban – a terjedelmi korlátokra tekintettel – itt csak azt hangsúlyozom, hogy az intézményes szociológiai struktúrafelfogásban az eliten vagy a centrumon kívüli népszerű társadalmi viszonyok szerinti differenciáltságával részletesen foglalkozunk.

A tőkeelméleti struktúrafelfogás szerint a társadalmi struktúrát alkotó osztályokat aszerint különböztethetjük meg egymástól, hogy az egyének milyen mennyiségű és milyen fajtájú tőkével rendelkeznek (Bourdieu 1986: 114–115). Felfogásom szerint a tőkeelméleti struktúrafelfogás legfőbb problémája az, hogy a tőke vagy társadalmi tőke fogalma meglehetősen homályos, sokértelmű és nagyon tágan értelmezett fogalom a szociológiában, amelynek jelentős mértékben megalapozatlanul tulajdonítanak igen kiterjedt magyarázó funkciót. A tőke vagy társadalmi tőke széles körben elfogadott fogalmában keverednek a felfogásom szerinti társadalmi és nem társadalmi összetevők; valamint keverednek a társadalmi szempontból cselekvési képességeknek tekinthető és a cselekvési képességeknek nem tekinthető létezők.³

Mint máshol (Farkas 2013: 243) említettem, felfogásom szerint a társadalmi helyzetnek a társadalmi erővel összefüggésben jelentős vonatkozása a tőke, illetve a társadalmi tőke; tehát a – bizonyos szempontból tágan, más szempontból szűkebben értelmezett – társadalmi tőke eloszlása szorosan összefügg a fogalmaim szerinti társadalmi struktúrával. A társadalmi struktúra meghatározottságának tárgyalása során a tőkeelméleti struktúrafelfogásban figyelembe vett szempontokat én úgy veszem figyelembe a társadalmi struktúra elemzésében, mint a társadalmi struktúra meghatározó tényezőit. Ily módon a tőkeelméleti struktúrafelfogást egy általános szociológiai elméletbe illeszttem, amelyben megfelelően kidolgozott az a társadalmi mechanizmus is, amelynek révén a tőke, illetve a társadalmi tőke mennyiségének és fajtájának az eloszlása a társadalmi struktúrával összefüggésben meghatározza a társadalmi jelenségeket, valamint közvetve és részben meghatározza az emberi élet nem társadalmi természetű összetevőit is.

Mint fentebb említettem, a társadalmi struktúra intézményes szociológiai felfogása a strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogáshoz áll viszonylag a legközelebb. Majd látjuk, hogy intézményes szociológiai felfogásban a társadalmi struktúrát majd bizonyos értelemben a társadalmi erőviszonyok és az érdekviszonyok szerinti struktúraként határozzuk

² Azonban nem a kutatás folyamatában, hanem az elmélet részletes kifejtésében jutottam el ily módon a társadalmi struktúra fogalmának meghatározásához. Valójában a nyolcvanas években, empirikus üzemszociológiai kutatásaimban kezdtem használni a szóban forgó struktúrafelfogást, még mielőtt e felfogást elméletileg kielégítő mértékben megalapoztam és kidolgoztam volna. A szóban forgó struktúrafelfogás egyik kezdeti alkalmazását lásd: Farkas 1987.

³ Egyes szerzők a tőke kifejezést használják a társadalmi szempontból közvetlenül jelentős különböző tőkefajták összességének jelölésére, és ezen belül a tőke sajátos típusaként értelmezik a társadalmi tőkét. Más szerzők a társadalmi tőke kifejezéssel jelölt fogalmat viszonylag tágabban értelmezik, és többnyire kapcsolati tőkének nevezik azt a sajátos tőkét, amit az előbbi szóhasználat képviselői társadalmi tőkének neveznek. Én az utóbbi szóhasználatához hasonlóan használom az említett kifejezéseket (Farkas 2011: 299–320), tehát az átfogó fogalmat jelölöm a társadalmi tőke kifejezéssel. Viszont a társadalmi létezőket én sajátosan értelmezem, és ebből a szempontból szűkebben értelmezem az úgynevezett társadalmi tőkét, mint mások a társadalmi szempontból jelentős tőkét.

meg. Így ez a struktúrafelfogás a strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogáshoz főleg az erőviszonyok és az érdekviszonyok figyelembevételére szempontjából áll viszonylag közel.

A tisztán nominális struktúrafelfogástól eltekintve, a strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogásban általánosan vagy széles körben elfogadott az a felfogás, amely szerint az osztálystruktúra, illetve a társadalmi struktúra lényeges vonatkozása a társadalmi erő, a hatalom vagy az uralom. A klasszikusokat nézve, az osztályok elemzésében Marx hangsúlyozta az osztályok közötti hatalmi viszonyokat, illetve a tőkés hatalmát vagy uralmát a munkások felett (Marx 1983: 427, Marx–Engels 1976: 64); Weber (1967: 241–242) viszont kifejezetten az erő (power) megoszlása jelenségeinek vagy formáinak tekintette – a rendek és a pártok mellett – az osztályokat.⁴ Poulantzas (1975: 21, 60, 118–127) szerint a termelési viszonyok, illetve e viszonyokon belül a tulajdonviszonyok kifejeződnek erők (powers) formájában, amelyek e viszonyokból erednek, azaz kifejeződnek osztályerők formájában. Parkin (1979: 44–46) szerint az osztályviszonyok legjelentősebb formái az elzárkózásban, a kizárásban és a bitorlásban megjelenő erőviszonyok. Wright (1979: 23–24; 1980: 328–329; 2000; 2005a: 9–10, 18; 2005b: 723; 2009: különösen 107–109) felfogása szerint a társadalmi osztályok közötti társadalmi viszonyok bizonyos szempontból társadalmi erőviszonyok, hatalmi (authority) viszonyok vagy uralmi (domination) viszonyok. Goldthorpe (1980: 39) szerint az osztályokat olyan foglalkozási kategóriák alkotják, amelyek tagjai a termelési folyamatot befolyásoló hatalom (authority) és ellenőrzés rendszereiben hasonló helyzetben vannak, valamint (1983: 467) a társadalmi osztályok kifejezik az adott osztályok között az erőviszonyokban meglévő egyenlőtlenségeket. Scott (1996: 5, 41) felfogása szerint a társadalmi osztálystruktúra és a társadalmi rétegződés szorosan összefügg az erővel (power, domination) és a hatalommal (authority, rule).⁵

A szűkebb értelemben vett konfliktuselmélet képviselői kifejezetten az erőviszonyok, illetve a hatalommal (authority) való rendelkezés vagy nem rendelkezés szempontjából különböztetik meg egymástól a társadalmi osztályokat, és e szerint vázolják fel az osztálystruktúrát mint társadalmi struktúrát (Dahrendorf 1976: 173–174, 201–205, 238, Rex 1961: 129). Bizonyos értelemben Lenski is főleg a társadalmi erő (power) szerint különbözteti meg egymástól a társadalmi osztályokat (Lenski 1966: 56–57, 74–75; ford. 1999: 315–316). Az elit, illetve erő-elit (power elite) és az uralkodó osztály (ruling class) elemzésének egyik fő vagy a legfőbb szempontját az erőviszonyok, illetve a hatalmi viszonyok képezik (pl. Domhoff 2014, Etzioni-Halevy 1993: 31, 43, 94–95, 201, Field–Higley 1980: 20, Mills 1972: 7–13, 22–23, Mosca 1939: 50–53, Scott 1992, Scott 2008: 28, 32–33). Scott (1992: 5) fogalmai szerint – az uralkodó osztály elemzésének megalapozásában – a tőkésosztály, a felső kör és az állami elit hasonló jelentésű kifejezések, amelyek az erő (power) gyakorlása szempontjából írják le az előnyös helyzetű csoportokat; a tőkés tulajdona erő formájában is létezik, és ilyen formában határozza meg a tőkés – tulajdonból származó – jövedelmét (64–65). Aronowitz (2003: 10, 141) felfogása szerint a társadalmi osztályok az erő (power) szerint különböztethetők meg egymástól; az osztály fogalma inkább a történetileg létrejött erőt vagy erőtlenséget fejezi ki, mint csupán a tulajdonra korlátozódna. Bizonyos értelemben a centrum és a periféria megkülönböztetése is az erőviszonyok alapján történik (Friedman 1977: 109–111, Wallerstein 2010: 47, 66–67).

⁴ A magyar fordításban a hatalom kifejezés szerepel, de az általam meghatározott fogalmak értelmében társadalmi erőről beszélhetünk (Farkas 2011: 180–183).

⁵ Úgy tűnik, hogy Scott a „domination” kifejezést a tartós erő, az „authority” kifejezést a legitim és tartós erő értelmében használja (Scott 1996: 22–23, Scott 2008: 31), a „rule” kifejezésen pedig a döntéshozásban és a vezetésben való tényleges részvételt érti (Scott 1997: 35).

A tisztán nominális struktúrafelfogástól eltekintve, a strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogásban általánosan vagy széles körben elfogadott az a felfogás is, amely szerint a társadalmi struktúra jelentős vonatkozását képezik az érdekek. A klasszikusokat nézve, Marx szerint egy adott osztály tagjainak érdekei azonosak (Marx 1983: 426–428, 476, Marx – Engels 1976: 62); Weber szerint a piaccal összefüggő gazdasági érdekek hozzák létre az osztályokat, és egy adott osztály tagjainak érdekei azonosak vagy hasonlóak (Weber 1967: 243–244, Weber 1987: 303). Nagyrészt a klasszikusokhoz kapcsolódva, a modern szociológiai irodalomban egyes szerzők szerint az osztályhelyzet magában foglalja vagy meghatározza az adott helyzetben lévő egyének érdekeit, és egy adott társadalmi osztályhoz tartozó egyének érdekei azonosak vagy hasonlóak (Dahrendorf 1976: 173–174, 201–205, 238, Hout–Brooks–Manza 2001: 58, Lenski 1966: 76; ford. 1999: 317, Marx 1983: 426–428, 476, Marx–Engels 1976: 62, Poulantzas 1975: 204, Rex 1961: 129, Scott 1992: 122–124, Scott 1996: 206, 208, Weber 1967: 242–243, Weber 1987: 303, Wright 1980: 339, Wright 2000: 962, Wright 2005a: 20–21). Wright felfogása szerint az osztályhelyzetek és az osztályok megkülönböztetésének egyik fő szempontját az anyagi érdekek képezik, és az azonos osztályhoz tartozó egyének anyagi érdekei nagyobb mértékben átfedik egymást, mint a különböző osztályokhoz tartozó egyének érdekei. A szóban forgó szerző kifejezetten az érdekviszonyokra hivatkozva indokolja azt a nézetét, hogy az úgynevezett prekariátus (a létbizonytalanságban élők csoportja) nem alkot külön osztályt a munkásosztályhoz képest (Wright 2016: 123, 128–129).

Az empirikus osztályelemzések esetenként rámutatnak a társadalmi osztályok közötti érdekviszonyok összetettségére, főleg az úgynevezett középosztályok ellentmondásos vagy kettős helyzete vonatkozásában (pl.: Wright 1980: 330–331, Wright 1989: 26–28; ford. 1999: 203–204, 206). Valamint egyes szerzők kifogásolják, hogy a szűkebb értelemben vett konfliktuselmélet képviselői eleve ellentétes érdekviszonyokat feltételeznek a hatalommal rendelkező egyének és a hatalomnak alávetett egyének között (Wright 1989: 5; ford. 1999: 180–181, Sørensen 2000: 1530). Mindazonáltal a strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogás képviselői főleg olyan szempontból veszik figyelembe az érdekviszonyokat, hogy az általuk megkülönböztetett társadalmi osztályok között eleve vagy alapvetően ellentétes érdekviszonyokat feltételeznek (pl. Dahrendorf 1976: 174, 176, Goldthorpe 1983: 467, Lenski 1966: 76; ford. 1999: 317, Marx 1983: 476, Wright 1979: 22, Wright 1997: 18, Wright 2000: 962), és nem fordítanak kellő figyelmet az egyes osztályok közötti egybeesési- vagy azonossági érdekviszonyokra. Tehát felfogásom szerint, miközben a társadalmi erőviszonyok vagy a hatalmi viszonyok jelentőségét hangsúlyozzák, a strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogás képviselői sem veszik valóságos jelentőségüknek megfelelően figyelembe az érdekviszonyokat a társadalmi struktúra fogalmának meghatározásában, elméleti kifejtésében és a társadalmi struktúra empirikus felvázolásában.

Mint fentebb is hangsúlyoztam, a társadalmi erőviszonyok és az érdekviszonyok tekintetében az általam képviselt struktúrafelfogás nagyrészt kapcsolódik a strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogáshoz. A társadalmi struktúra intézményes szociológiai felfogása azonban jelentősen eltér e tekintetben is a szóban forgó más felfogásokból, főleg a következő három vonatkozásban. Egyrészt, részben eltekintve a szűkebb értelemben vett konfliktuselmélettől és az elitelmélettől, más felfogások kifejezetten más szempontok szerint (tulajdon, foglalkozás, beosztás, szakképzettség, szerződés jellege stb.) vázolják fel a társadalmi struktúrát, és az így felvázolt struktúrát hozzák összefüggésbe főleg az erőviszonyokkal és részben az érdekviszonyokkal. Ezzel szemben az intézményes felfogásban elvileg és kifejezetten a társadalmi erőviszonyok és az érdekviszonyok szerint határozzuk meg a társadalmi struktúrát, és az így felvázolt struktúrát hozzuk összefüggésbe más olyan létezőkkel (pl. tulajdon, szakképzettség, foglalkozás stb.), amelyeket más felfogások közvetlen struktúraképző tényezőknek tekintenek. Másrészt, a legszembeűnőbb különbség az említett felfogások és az általam képviselt felfogás között az érdekviszonyok érdemi figyelembevétele szempontjából van.

Ugyanis, a társadalmi erőviszonyok mellett az intézményes szociológiai struktúrafelfogásban érdemben figyelembe vesszük az érdekviszonyokat is a társadalmi struktúra fogalmának meghatározásában és a társadalmi struktúra elemzésében. Harmadrészt, a legjelentősebb és alapvető különbség valamennyi strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogáshoz képest az, amit fentebb már hangsúlyoztam, hogy az általam képviselt struktúrafelfogás egy részletesen kidolgozott szociológiai társadalomelméletbe illeszkedik. Ebben a felfogásban azok a fogalmak, amelyekre közvetlenül támaszkodunk a társadalmi struktúra fogalmának meghatározásában, az átfogó elméleten belül rendelkeznek megfelelő magyarázó erővel.

A társadalmi struktúra és rétegződés különböző felfogásainak áttekintése alapján például Crompton (2012: 152) azt a legfőbb tanulságot fogalmazta meg a struktúra és rétegződés kutatására vonatkozóan, hogy egy új vagy javított elméleti felfogás kidolgozására irányuló törekvés, vagy az egymással versengő különböző felfogások közötti választás helyett inkább a már létező különböző felfogások alkalmazására kell összpontosítani. Nézetem szerint a struktúra- és rétegződéskutatás elméleti megújítására és a már kialakult elméleti felfogások alkalmazására irányuló kutatói irányultságok természetesen nem kizárják, hanem inkább kiegészítik egymást. Tehát elismerem a már kialakult elméleti felfogások empirikus alkalmazásának a jelentőségét, azonban itt az elméleti megújítás jelentőségét hangsúlyozom.

A magyar szociológiai irodalomban egyes szerzők elméleti vonatkozásban a társadalmi struktúrakutatások legfőbb problémájának egyrészt azt tartják, hogy az empirikus kutatások színvonalától és sokszínűségétől messze elmarad a társadalmi struktúra elemzésének elméleti megalapozottsága. Másrészt ezzel összefüggésben azt kifogásolják, hogy „a jelenkori társadalomkutatási gyakorlat döntő többsége még most sem fordít kellő figyelmet a társadalom hatalmi (itt értsd: társadalmi erő – F. Z.) és érdekviszonyainak a vizsgálatára, holott ennek nincs politikai és módszertani akadálya” (Kovách–Kuczi–Jókuthy 2006: 20). Az általam képviselt intézményes szemléletmód alapján természetesen egyetértek a struktúrakutatásokban főképpen a kielégítő elméleti megalapozást, valamint az erőviszonyok és az érdekviszonyok kellő mértékű figyelembevételét hiányoló, előbb idézett gondolatokkal. Az intézményes szociológia elméletében a társadalmi struktúrát bizonyos értelemben mint a társadalmi erőviszonyok és az érdekviszonyok szerinti struktúrát határozom meg.

A következőkben rátérek az intézményes szociológiai struktúrafelfogás tárgyalására, amely az intézményes szociológia elméletében az eddig kifejtett fogalmakra és összefüggésekre, különösen a társadalmi viszony és a társadalmi helyzet fogalmára épül. A bevezetést követő első részben meghatározom a társadalmi osztály, és ehhez kapcsolódva a társadalmi struktúra fogalmát. A második részben a társadalmi struktúra összetettségét és szintjeit tárgyalom, a harmadik részben rámutatok a társadalmi struktúra és a társadalmi hálózatok közötti legfőbb összefüggésekre.

A társadalmi struktúra fogalma

A társadalmi struktúra fogalma körüli vita főleg az állami (vagy nemzeti) társadalom vonatkozásában bontakozott ki. Azonban általános értelemben a társadalmi struktúra fogalma a különböző társadalmi csoportokra egyaránt érvényes, és a következőkben ilyen általános értelemben beszélek társadalmi struktúráról. Megjegyzem, hogy társadalmi csoporton intézményes és szűkebb értelemben társadalmi természetű csoportot értek; a társadalmi csoport tagjait rendszerbe szerveződött intézmények által létrehozott társadalmi viszonyok fűzik össze (Farkas 2010b: 259–260, 269–271). Tehát ilyen értelemben nemcsak az állami (vagy nemzeti) társadalom struktúrájáról, hanem például egy társadalmi szervezet, egy kisebb szervezeti egység (egy üzem, hivatal, kutatóintézet stb.), vagy egy település, sőt – jelentős engedmények árán, átvitt értelemben – a formálódó „globális társadalom” társadalmi struktúrájáról is beszélhetünk.

A társadalmi struktúrára vonatkozó különböző felfogások – bizonyos felfogásoktól eltekintve – általában értelmezhetők úgy, hogy a társadalmi struktúra fogalma bizonyos értelemben az adott társadalomban a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek jellegzetes vonásait fejezi ki. Én elfogadom ezt az általános felfogást, azonban a *Társadalomelmélet* tizedik és tizenegyedik fejezetében sajátos értelemben határoztam meg a társadalmi viszony és a társadalmi helyzet fogalmát, valamint sajátos értelemben különböztettem meg egymástól a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek típusait (Farkas 2013: 48–53, 55–57, 95–140, 241–244, 251–270). E felfogás szerint a társadalmi viszonyok fő összetevőit egyrészt az érdekviszonyok, másrészt a társadalmi erőviszonyok képezik, amelyek – elemi alkotórészeket tekintve – a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képező cselekvési lehetőségekből és cselekvési képességekből épülnek fel. Ennek megfelelően, a társadalmi helyzet az adott egyén (vagy csoport) helyzete a társadalmi viszonyok rendszerében, amely magában foglalja egyrészt az érdekviszonyok rendszerében elfoglalt helyzetet, másrészt a társadalmi erőviszonyok rendszerében elfoglalt helyzetet. Figyelembe véve a társadalmi viszonyok típusait, az adott szubjektum érdekviszonyai és társadalmi erőviszonyai szempontjából tipizáltam a társadalmi helyzeteket, megkülönböztetve egymástól többek között a hatalmi, a kiszolgáltatott, a pártolt, a közepes tolerált stb. társadalmi helyzeteket.

A hagyományos osztályelméleti felfogáshoz kapcsolódva fogalmazhatunk úgy, hogy a társadalmi struktúrát bizonyos értelemben társadalmi osztályok alkotják, ezért – a társadalmi struktúra fogalmának meghatározása előtt – először a társadalmi osztály fogalmát kell meghatároznunk. A társadalmi osztály fogalma az egyik legvitatottabb fogalom a szociológiaelméletben, valamint a társadalmi struktúra és rétegződés kutatásában. A szóban forgó fogalomról szóló vitában gyakran keverednek az osztály kifejezés különböző értelmű használatának terminológiai problémái az osztályfogalom megfelelő meghatározásának és kidolgozásának az elméleti problémáival (Crompton–Scott 2000: 1–2, Scott 1996: 10–15, Wright 2005b: 717). A szociológiában használatos társadalmi osztály kifejezés az ókori római „classis” kifejezésből származik, amely az adózási kötelezettségek vagy a katonai szolgálati kötelezettségek fokozatokba osztását jelentette a vagyon alapján (Dahrendorf 1976: 3–4; ford. 1999: 139, Mann 1986: 252). Marx (pl. 1974: 883) szerint a társadalmi osztályokat a tulajdonviszonyok alapján különböztethetjük meg egymástól. Viszont Weber (1967: 242–243, 303) szerint a tulajdon, a tulajdon tárgya és a teljesítmények jellege szerint különböztethetjük meg egymástól az osztályokat (mint gazdasági osztályokat), és a társadalmi osztály olyan osztályok összessége, amelyek között gyakori a társadalmi mobilitás.

Fentebb már említettem, hogy a hagyományos osztályelméletek általában szorosan kapcsolódnak a klasszikus osztályelméletekhez, és a társadalmi osztályokat a tulajdonviszonyok és/vagy bizonyos értelemben a munkamegosztási viszonyok, illetve a foglalkoztatási viszonyok alapján különböztetik meg egymástól (pl.: Erikson–Goldthorpe 1992: 37–47; ford. 1995: 17–25, Goldthorpe 2007: 101, Poulantzas 1975, Wright 1987: 283, Wright 1997, Wright 2005a). E felfogásoktól eltérően, a szűkebb értelemben vett konfliktuselméletben a társadalmi erő, illetve a hatalom eloszlása szerinti konfliktuscsoportokat tekintik társadalmi osztályoknak (Dahrendorf 1976, Rex 1961). Lenski (1966: 74–80; ford. 1999: 315–321) különbséget tesz az erő szerinti osztályok, a kiváltság szerinti osztályok és a presztízs szerinti osztályok között.

Különbséget tehetünk a társadalmi osztály fogalmának relációs és graduális felfogása között (Wright 1979: 5–8, Wright 2005b: 717–718), és az előző két bekezdésben említett felfogásokra a relációs felfogás jellemző, amelyhez én is kapcsolódom. A társadalmi osztály kifejezést azonban viszonylag gyakran használják a társadalmi réteg kifejezés jelentéséhez hasonló, graduális értelemben is, az egyének bizonyos csoportjainak rangsorolására: megkülönböztetve egymástól a felső osztályt, a középosztályt vagy a középosztályokat és az alsó

osztályt. Ezt az utóbbi felfogást Wright (1979: 102–104, 108) a társadalmi osztály „egyéni tulajdonság megközelítésének” nevezi, amely nem veszi érdemben figyelembe az egyének közötti társadalmi viszonyokat.

A fenti rövid utalásokból is kitűnik, hogy a társadalmi osztály kifejezést nagyrészt különböző értelemben, nagyrészt különböző fogalmak jelölésére használják a szociológiai irodalomban. Tehát a „társadalmi osztály” kifejezés használata önmagában még igen kevésbé fejezi ki egy adott kutató felfogását vagy szemléletmódját. Én a következőképpen határozom meg a szóban forgó kifejezéssel jelölt fogalmat: *Társadalmi osztálynak nevezzük az adott társadalomban lényegében hasonló társadalmi helyzetben lévő egyének összességét. Elvileg a tipikus társadalmi helyzetek szerinti társadalmi osztályokat különböztethetjük meg egymástól (hatalmi osztály, kiszolgáltatott osztály, pártolt osztály, közepes tolerált osztály stb.).* Eszerint a *társadalmi osztályhelyzet* az adott egyén vagy csoport tipikus vagy jellemző társadalmi helyzete; e fogalomban kiemeljük az adott egyén vagy csoport valóságos társadalmi helyzetének leglényegesebb vonásait és elhanyagoljuk más vonásait.

A fenti meghatározás szerint abban a tekintetben a Weber (1987: 303) által is megfogalmazott, és a szociológiai irodalomban széles körben elfogadott felfogást fogadom el, hogy a társadalmi osztály a lényegében hasonló társadalmi helyzetben lévő egyének összessége. Azonban annak megfelelően, ahogyan az intézményes szociológia elméletében sajátos értelemben határoztam meg a társadalmi viszony és a társadalmi helyzet fogalmát, sajátosan értelmezem a társadalmi osztály fogalmát is. Eszerint egy olyan társadalmi csoportban, amelynek társadalmi viszonyai igen összetettek, és jellemzően – a rivális társadalmi helyzet, valamint a párhuzamos- és a szélső társadalmi helyzetek kivételével – megtalálható benne valamennyi tipikus társadalmi helyzetnek megfelelő helyzet, e tipikus helyzetek szerinti társadalmi osztályokat különböztethetjük meg egymástól. Azaz a legtöbb társadalmi csoportban jellemzően megtalálható a hatalmi társadalmi osztály, az erős tolerált, a támogatott, a közepes tolerált, a korlátozott, a pártolt, a gyenge tolerált és a kiszolgáltatott társadalmi osztály. Egy adott társadalomban esetleg létezhetnek általam úgynevezett párhuzamos társadalmi helyzetek és szélső társadalmi helyzetek szerinti társadalmi osztályok is (Farkas 2013: 251–253, 266–267). Azonban – azon túl, hogy az utóbb említett osztályok csak esetlegesen léteznek és rivális társadalmi osztály általában nem létezik – egy adott társadalmi csoportban nem feltétlenül található meg valamennyi tipikus társadalmi helyzetnek megfelelő társadalmi osztály.

A társadalmi helyzetek korábbi elemzésének megfelelően (Farkas 2013: 251–270), valamint e tekintetben a szűkebb értelemben vett konfliktuselméleti felfogással összhangban, a társadalmi struktúra felvázolásában először a hatalmi helyzetben lévő, illetve a hatalmi társadalmi osztályt alkotó egyéneket kell körülhatárolnunk. A hatalmi osztály tagjai az adott társadalomban együttesen és összességében kiemelkedő mértékű erővel, és ezáltal az adott társadalom nagy részével, illetve döntő többségével szemben hatalommal rendelkeznek. A hatalmi osztályon túl más társadalmi osztályokba elvileg a hatalmi osztály tagjaihoz fűződő társadalmi erőviszonyok és érdekviszonyok szerint soroljuk az egyéneket.

A strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogások egyik fő kérdéseként azt emelhetjük ki, hogy a társadalmi struktúrát alkotó csoportok vagy osztályok önmagukban csupán kategoriális csoportok, amelyek csak esetlegesen léteznek szervezett formában is, vagy eleve szervezett formában is létező csoportok, amelyek tagjai között rendszeres társadalmi együttműködés van (Crompton 1993: 33–36, Grabb 1984: 4, Vanfossen 1979: 9). Felfogásom szerint a társadalmi osztályok a hatalmi osztály kivételével önmagukban csupán kategoriális csoportok; tehát – a hatalmi osztálytól eltekintve – nem feltétlenül alkotnak (intézményes értelemben vett) társadalmi csoportot. Azonban elvileg esetlegesen bármely társadalmi osztály

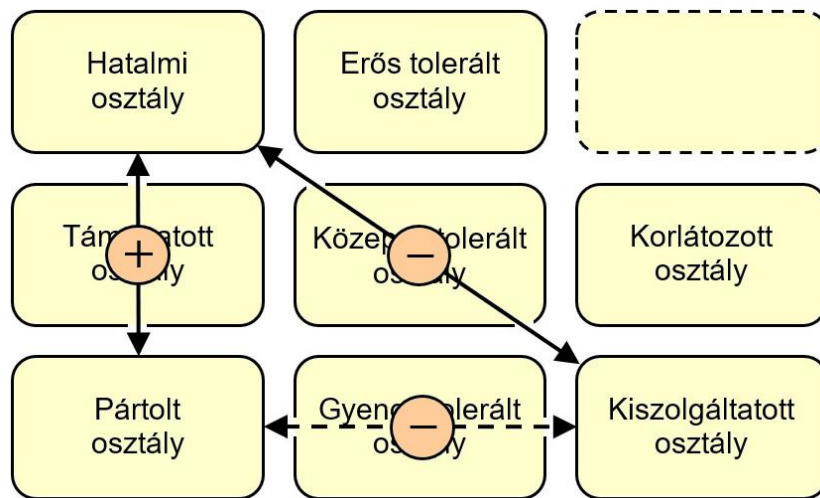
többé vagy kevésbé társadalmi csoportként, illetve társadalmi egyesülésként is létezhet.⁶ Majd később lesz szó arról a kérdésről, hogy a hatalmi társadalmi osztály elvileg miért és a valóságban mennyiben létezik társadalmi egyesülés formájában is.

A társadalmi osztály fogalmára is támaszkodva és a társadalmi osztályokat adottaknak véve, a következőképpen határozom meg a társadalmi struktúra fogalmát: *A társadalmi struktúra az adott társadalmi csoportot alkotó társadalmi osztályok, és az adott osztályok közötti tipikus társadalmi viszonyok sajátos összessége. Eszerint a társadalmi struktúra fogalma leegyszerűsítve fejezi ki az adott társadalom tagjainak társadalmi viszonyait és társadalmi helyzetét, kiemelve e viszonyok és helyzetek leglényegesebb vonásait.* A valóságban a társadalmi viszonyok között többé vagy kevésbé minden egyes egyén, illetve csoport más és más társadalmi helyzetben van. A társadalmi struktúra fogalmában elvonatkoztatunk egy adott társadalmon belül található társadalmi helyzetek közötti lényegtelenebb különbségektől, és kiemeljük e helyzeteket alkotó társadalmi viszonyok leglényegesebb vonásait.

E felfogás szerint a társadalmi struktúra a valóságban bizonyos értelemben létezik, más értelemben viszont nem létezik. Elvileg azt feltételezzük, hogy a valóságban és tényszerűen az általában igen összetett társadalmi viszonyok, valamint e viszonyokban elfoglalt, általában igen összetett társadalmi helyzetek léteznek, és nem maga a társadalmi struktúra létezik. A társadalmi struktúrát olyan értelemben és annyiban tekinthetjük valóságos és tényszerű létezőnek, amennyiben – a szóban forgó értelemben vett – társadalmi struktúra empirikus felvázolásában sikerül kiemelnünk a valóságos társadalmi viszonyok és társadalmi helyzetek leglényegesebb vonásait.

1. ábra

A társadalmi struktúra szemléltetése, kiemelve három társadalmi osztály közötti társadalmi viszonyokat

⁶ A társadalmi csoport fogalmára fentebb már utaltam, a társadalmi csoport fogalmán belül a társadalmi egyesülés és a társadalmi társulás fogalmának meghatározásához lásd: Farkas 2010b: 259–260. E fogalmakkal részletesebben majd a *Társadalomelmélet* negyedik részében, illetve ötödik kötetében foglalkozom.

Az 1. ábrán a társadalmi struktúra szóban forgó felfogását szemléltetem, kiemelve három társadalmi osztály közötti tipikus társadalmi viszonyokat.⁷ Ezzel főleg arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a társadalmi struktúra nemcsak a társadalmi osztályokat, hanem az adott osztályok közötti tipikus, illetve jellemző társadalmi viszonyokat is magában foglalja. Az adott ábrában például a hatalmi és a pártolt osztály között hatalmi viszonyok és azonossági és/vagy egybeesési érdekviszonyok vannak, a hatalmi és a kiszolgáltatott osztály között hatalmi viszonyok és ellentétes érdekviszonyok vannak, a pártolt és a kiszolgáltatott osztály között közvetett társadalmi viszonyok ellentétes, illetve divergens viszonyok.⁸ Mivel a társadalmi helyzeteket elvileg a hatalmi helyzetben lévő egyénhez vagy csoporthoz fűződő társadalmi viszonyok alapján határoztam meg (Farkas 2013: 251–270), és a társadalmi osztályokba az így meghatározott helyzetek alapján soroljuk az egyéneket, a társadalmi struktúra elvileg nem fejezi ki a nem-hatalmi osztályok közötti közvetlen társadalmi viszonyokat. Az adott esetben például nem fejezi ki a pártolt társadalmi osztály és a kiszolgáltatott társadalmi osztály közötti jellemző közvetlen társadalmi viszonyokat. Az elmélet engedményes szintjén és a társadalmi struktúra empirikus felmérésében figyelembe vehetjük a nem-hatalmi osztályok közötti közvetlen társadalmi viszonyokat is.⁹

Végül az osztályok és az osztálystruktúra nélküli társadalomra vonatkozó felfogásokkal (lásd pl.: Beck 2000, Beck 2003, Clark–Lipset 2001, Kingston 2000, Lee–Turner 2014, Pakulski 2005, Pakulski–Waters 1996) kapcsolatban röviden megjegyzem, hogy felfogásom szerint minden társadalmi csoportban léteznek társadalmi viszonyok és társadalmi helyzetek, és az adott viszonyok és helyzetek a viszonylag nagyobb társadalmi csoportokban, különösen az állami (vagy nemzeti) társadalomban szükségszerűen differenciáltak. Tehát azok a szerzők, akik a modern állami (vagy nemzeti) társadalom szintjén a társadalmi struktúra létezését kérdőjelezzik meg, felfogásom szerint végső soron a társadalom létezését, és ezzel együtt a szociológia létjogosultságát teszik kérdésessé.

A társadalmi struktúra összetettsége és szintjei

A társadalmi struktúra elemzésében jelentős problémaként merül fel a társadalmi struktúra összetettségének és különböző szintjeinek a témája (Bernardi–González–Requena 2006: 166–167). Mint fentebb említettem, a társadalmi struktúra felvázolása során eleve leegyszerűsítve fejezzük ki az adott társadalom tagjainak társadalmi viszonyait és társadalmi helyzeteit, kiemelve e viszonyok és helyzetek leglényegesebb vonásait. Tehát minél összetettebbek a valóságos társadalmi viszonyok és társadalmi helyzetek, annál jelentősebb problémaként merül fel az a kérdés, hogy milyen mértékben leegyszerűsítve, valamint a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek mely vonatkozásait kiemelve és mely vonatkozásait elhanyagolva vázoljuk fel a társadalmi struktúrát.

A társadalmi struktúra tárgyalása során eddig hallgatólagosan feltételeztük, hogy az adott társadalom intézményrendszere, amely az intézményes helyzetalkotó tulajdonságokkal és a dologi-technikai körülményekkel összefüggésben meghatározza a társadalmi struktúrát, belsőleg differenciálatlan. A viszonylag nagyobb társadalmi csoportok intézményrendszerei azonban általában differenciáltak, kereteik között kisebb intézményrendszerek, és ezek által

⁷ A szemléltető ábra szerinti egyszerűsített osztálymodellben nem számolunk azzal, hogy egy adott társadalomban létezhetnek úgynevezett (Farkas 2013: 251–253, 266–267) párhuzamos társadalmi helyzetek és szélső társadalmi helyzetek szerinti társadalmi osztályok is.

⁸ A közvetett társadalmi viszonyok típusairól lásd: Farkas 2013: 136–140.

⁹ Az elmélet elvont, engedményes és eklektikus szintjének a megkülönböztetéséről lásd: Farkas 2010a: 84–86.

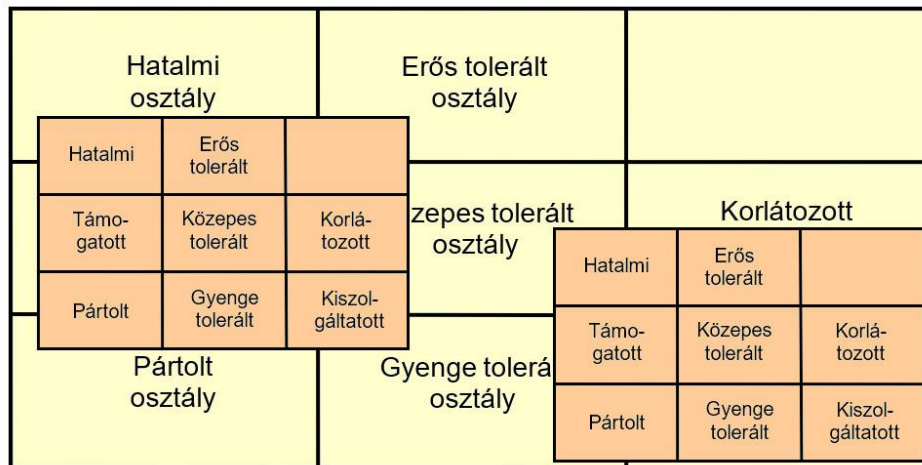
létrehozott, viszonylagos önállósággal rendelkező kisebb társadalmi csoportok és/vagy társadalmi szférák találhatóak. Például egy vállalat igazgatóságokból, főosztályokból, osztályokból, gyárakból, üzemekből stb. épül fel. A vállalat esetleg része egy nagyobb vállalkozásnak, az adott vállalkozás része az állami társadalomnak, az adott állami (vagy nemzeti) társadalom pedig a formálódó „globális társadalomban” helyezkedik el.

A viszonylag kisebb társadalmi csoportok és az átfogó társadalmi csoport tagjainak társadalmi viszonyai és társadalmi helyzetei, valamint e csoportok társadalmi struktúrái részben különböző szinteken, egyrészt a kisebb társadalmi csoportok, másrészt a nagyobb társadalmi csoport szintjén értelmezhetők, azonban e viszonyok és helyzetek, valamint az ezeket kifejező társadalmi struktúrák általában egymással szorosan összefonódva léteznek. Egy nagyobb társadalmi csoporton belül található kisebb társadalmi csoportok viszonylagos önállósággal rendelkeznek; a kisebb társadalmi csoportok belső társadalmi viszonyait nagyrészt a kisebb csoportok részben sajátos intézményrendszerei (és más sajátos tényezői) határozzák meg, de az átfogó intézményrendszerrel (és más átfogó tényezőkkel) szoros összefüggésben. Tehát a kisebb társadalmi csoportokra viszonylag sajátos társadalmi struktúra jellemző, amely azonban – az adott csoportokat magában foglaló – nagyobb társadalmi csoport struktúrájával szorosan összefügg.

Ha az empirikus kutatásban igyekszünk figyelembe venni a kisebb társadalmi csoportok sajátos társadalmi viszonyait, valamint a nagyobb társadalmi csoport átfogó társadalmi viszonyait is, részletesebben felvázolhatjuk az adott, kisebb vagy nagyobb társadalmi csoport társadalmi struktúráját. Ha viszont valamelyiktől eltekintünk, nagyobb mértékben leegyszerűsítjük a valóságos társadalmi viszonyokat és társadalmi helyzeteket, és a valóságos társadalmi viszonyoktól és társadalmi helyzetektől távolabb álló struktúrát vázolhatunk fel.

2. ábra

Az átfogó társadalmi csoport és a kisebb társadalmi csoportok társadalmi struktúrái

A 2. ábrán azt szemléltetem, hogy a nagyobb társadalmi csoporton belüli kisebb társadalmi csoportok struktúrái – csak a kisebb csoportokon belüli sajátos társadalmi viszonyokat és társadalmi helyzeteket figyelembe véve – lehetnek nagyon hasonlóak, miközben egy adott társadalmi csoport tagjai más társadalmi csoportok tagjaihoz képest nagyon különböző társadalmi osztályhelyzetben vannak az átfogóbb társadalmi struktúrában. A szóban forgó ábrában két társadalmi alcsoportot emeltem ki az átfogó társadalmi csoporton belül. Például egy vállalaton belül egy jellemzően szakmunkásokból és betanított munkásokból álló üzem és egy egyetemi végzettséggel, részben tudományos fokozattal rendelkező alkalmazottakból álló

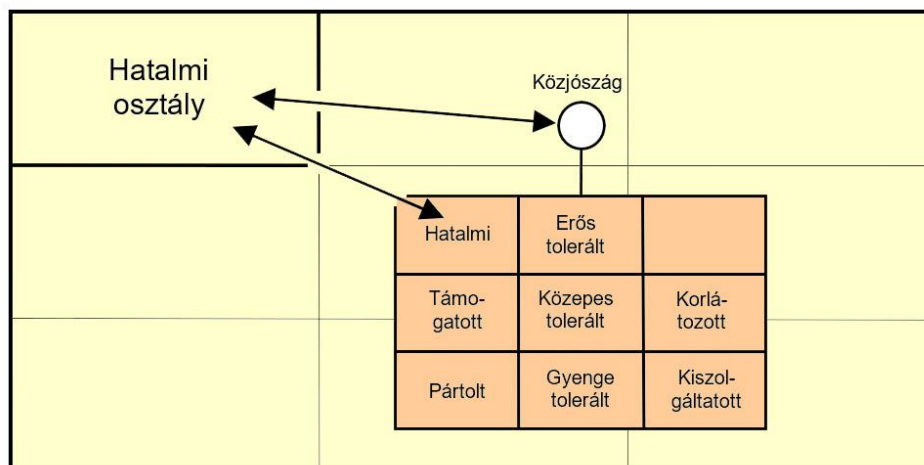
tervezői szervezeti egység társadalmi struktúrája, csupán az adott szervezeti egységen belüli körülményekkel összefüggő társadalmi viszonyokat figyelembe véve, lehet nagyon hasonló. Könnyen előfordulhat, hogy a szóban forgó két társadalmi csoportban hasonló arányban sorolhatók egyének például hatalmi osztályba, pártolt osztályba és kiszolgáltatott osztályba. Azonban az egyik és a másik társadalmi csoport tagjainak a társadalmi osztályhelyezete igen jelentős mértékben eltér az adott társadalmi szervezet egészén belül. Ezzel összefüggésben például – a két társadalmi csoport összehasonlításában – az átfogóbb társadalmi struktúrában a tervezői egység kiszolgáltatott osztályának tagjai is előnyösebb helyzetben lehetnek, mint az adott üzem hatalmi osztályának vagy támogatott osztályának tagjai.

A társadalmi csoportok, és e csoportok társadalmi struktúrái a két szinthez képest általában több szinten is értelmezhetők. Például a fentebb említett vállalat belső társadalmi viszonyai szerinti társadalmi struktúrája az állami (vagy nemzeti) társadalom átfogó struktúrájába illeszkedik és összefügg azzal; az adott állami (vagy nemzeti) társadalom struktúrája a formálódó „globális társadalom” struktúrájába illeszkedik, és összefügg azzal. Kiemelve az állami (vagy nemzeti) társadalmat, e társadalom struktúráját felvázolhatjuk csak az adott társadalom átfogó intézményrendszere (és más átfogó tényezői) szempontjából jelentős társadalmi viszonyokat és társadalmi helyzeteket figyelembe véve is. Azonban törekedhetünk arra is, hogy egyrészt figyelembe vegyük az állami társadalmon belüli kisebb társadalmi csoportok részben sajátos intézményrendszerei (és más sajátos tényezői) szempontjából jelentős társadalmi viszonyokat és társadalmi helyzeteket is; másrészt törekedhetünk az adott állami társadalom tagjainak az adott társadalmon kívüli egyénekhez és csoportokhoz fűződő társadalmi viszonyainak a figyelembevételére is.

A valóságos érdekviszonyok és erőviszonyok elemzése alapján tudjuk elhelyezni az átfogó társadalmi csoporton belüli kisebb társadalmi csoportokat, illetve e csoportok tagjait az átfogó társadalmi struktúrában; erre vonatkozóan általános elméleti szinten csak bizonyos valószínűséggel érvényes összefüggéseket fogalmazhatunk meg. Mindazonáltal úgy tűnik, hogy az átfogó társadalmi csoporton belüli kisebb társadalmi csoport tagjai átfogó struktúrában belüli helyzetének felmérésében főleg két vonatkozásban érdemes figyelembe vennünk a társadalmi viszonyokat. A 3. ábrán azt szemléltetem, hogy különösen tekintettel kell lennünk egyrészt az átfogó hatalmi osztály és a kisebb csoporton belüli hatalmi osztály közötti társadalmi viszonyokra; másrészt tekintettel kell lennünk arra, hogy a kisebb társadalmi csoport tagjainak az egésze számára közjavakat képező javak közvetítésével milyen társadalmi viszonyok vannak az átfogó hatalmi osztály és a kisebb csoport tagjai között.

3. ábra

Az átfogó társadalmi struktúra és az alcsoport struktúrája közötti legfőbb összefüggések

A kisebb társadalmi csoport hatalmi osztályának a társadalmi helyzete az átfogó társadalmi struktúrában jelentős hatással van az adott kisebb társadalmi csoport egyes tagjainak az átfogóbb társadalmi helyzetére és a csoport társadalmi struktúrájára. A kisebb társadalmi csoporton belüli hatalmi osztály és az átfogó társadalmi csoport hatalmi osztálya közötti egybeesési vagy azonossági társadalmi viszonyok megszilárdítják a kisebb társadalmi csoport belső társadalmi viszonyok szerinti társadalmi struktúráját. Például azok az egyének, akik csupán a kisebb társadalmi csoport belső társadalmi viszonyait figyelembe véve pártolt vagy kiszolgáltatott osztályhelyzetben vannak, pártolt vagy kiszolgáltatott osztályhelyzetük ezáltal még határozottabb lesz.

Azonban a kisebb társadalmi csoporton belüli hatalmi osztály és az átfogó társadalmi csoport hatalmi osztálya közötti ellentétes társadalmi viszony többé vagy kevésbé az ellenkezőjére változtatja az egybeesési vagy azonossági és az ellentétes érdekviszonyok szerinti társadalmi helyzeteket. Így például azok az egyének, akik a kisebb társadalmi csoport belső társadalmi viszonyait figyelembe véve kiszolgáltatott osztályhelyzetben vannak, az átfogó társadalmi struktúrában az adott vonatkozásban pártolt osztályhelyzetben vannak; akik viszont a belső társadalmi viszonyok szerint pártolt osztályhelyzetben vannak, az átfogó társadalmi struktúrában az adott vonatkozásban kiszolgáltatott osztályhelyzetben vannak.

Azonban a társadalmi struktúra felvázolása során eleve leegyszerűsítve fejezzük ki a társadalmi viszonyokat és a társadalmi helyzeteket, tehát az előző két bekezdésben említett összefüggések csak bizonyos mértékben és csak bizonyos valószínűséggel érvényesülnek. Azt azonban határozottan kijelenthetjük, hogy a kisebb társadalmi csoporton belüli hatalmi osztály és az átfogó társadalmi csoport hatalmi osztálya közötti ellentétes társadalmi viszony többé vagy kevésbé lazítja, bizonytalanná teszi a kisebb társadalmi csoport társadalmi struktúráját.

Mint fentebb említettem, másrészt tekintettel kell lennünk arra, hogy a közjavak közvetítésével milyen társadalmi viszonyok vannak az átfogó hatalmi osztály és a kisebb csoport tagjai között. A kisebb csoport tagjainak egésze számára közjavakat képező javak közvetítésével az átfogó hatalmi osztály és a kisebb csoport tagjai közötti társadalmi viszonyok jelentős hatással vannak az adott kisebb társadalmi csoport egyes tagjainak átfogóbb társadalmi helyzetére és a csoport társadalmi struktúrájára. E tekintetben az érdekezonség vagy érdek egybeesés az átfogó hatalmi osztály és a kisebb társadalmi csoport tagjai között elvileg a kisebb társadalmi csoport tagjai egészének a társadalmi helyzetét kedvezőbbé teszi az érdekviszonyok vonatkozásában. A közjavak előállításában vagy megszerzésében az átfogó hatalmi osztály és a kisebb társadalmi csoport tagjai közötti érdekellentét viszont elvileg a kisebb társadalmi csoport tagjai egészének a társadalmi helyzetét kedvezőtlenébbé teszi az érdekviszonyok vonatkozásában.

Például egy vállalat egy adott üzemének a dolgozói számára közjóságot képeznek az üzem hosszabb távú fenntartásához és fejlesztéséhez biztosított vállalati pénzügyi ráfordítások. Ha az adott üzem hosszabb távon nagyon nyereséges, a vállalati hatalmi osztályt alkotó tulajdonosok és felső vezetők érdekével egybeesik az adott üzem dolgozóinak az érdeke az üzem hosszabb távú fenntartása és fejlesztése vonatkozásában, és ez kedvezőbbé teszi a dolgozók átfogó struktúrában belüli helyzetét. Ha viszont az adott üzem hosszabb távon egyértelműen veszteségesnek látszik, a vállalati hatalmi osztályt alkotó egyének érdekével ellentétes az adott üzem dolgozóinak az érdeke az üzem hosszabb távú fenntartása és fejlesztése vonatkozásában, és ez kedvezőtlenébbé teszi a dolgozók átfogó struktúrában belüli helyzetét.

Az eddig említett szempontokhoz képest tovább bonyolítja a társadalmi struktúra empirikus felvázolását az, ha az adott társadalmi csoporton belül különböző társadalmi életszférák léteznek, amelyek azonban általában szorosan összefonódnak egymással, és az egyes társadalmi életszférákon belüli társadalmi viszonyok és társadalmi helyzetek nagyrészt különbözőek. Például az állami (vagy nemzeti) társadalmon belül a szervezett munka szféráját te-

kinthetjük a legfőbb társadalmi szférának, de a lakóhelyi élet szféráján belüli társadalmi viszonyok és társadalmi helyzetek is jelentősek. Tehát az összetett társadalmi struktúra részletesebb felvázolásában figyelembe kellene vennünk a különböző életszférakon belüli részben különböző társadalmi viszonyokat és társadalmi helyzeteket.

A társadalmi struktúra és a társadalmi hálózatok

A hálózatelemzésben a társadalmi viszony (social relation) és a társadalmi kapcsolat (social relationship) kifejezések jellemzően egy fogalmat jelölnek és azonos – elméletileg nagyrészt tisztázatlan – valóságos létező kifejezésére szolgálnak; valamint a hálózatelemzésben gyakran a társadalmi viszony és a társadalmi kapcsolat kifejezésekkel azonos értelemben használják az összefüggés vagy kapcsolat és a kötés (connection, contact, tie) kifejezéseket is. Az intézményes szociológia elméletében különbséget tesznek a társadalmi viszony és a társadalmi kapcsolat fogalma között. A társadalmi viszony fogalmára fentebb utaltam, felfogásom szerint a társadalmi viszonyok (az érdekvizonyok és a társadalmi erőviszonyok) tényszerű létezők. A társadalmi kapcsolatok viszont tudati és normatív természetűek, elemi alkotórészeiket tekintve elvárásokból és elkötelezettségekből épülnek fel.

Meghatározásom szerint a társadalmi kapcsolat kifejezett vagy hallgatólagos megegyezés által kialakított kölcsönös elvárás és elkötelezettség adott egyének között abban a vonatkozásban, hogy elősegítik egymás érdekeinek az érvényesítését. Belső fedezetű intézmény kialakítás révén szoros társadalmi kapcsolatot hozhatnak létre az adott egyének egymás között, amely más szempontból azonossági társadalmi viszony formájában is létezik. Erkölcsei szabályok, pontosabban intézményes erkölcs kialakítása révén úgynevezett laza társadalmi kapcsolatot hozhatnak létre az adott egyének egymás között. A laza társadalmi kapcsolatokon belül, a normatív egyenlőség vagy egyenlőtlenség, illetve a mellérendeltség vagy a fölé- és alárendeltség szempontjából megkülönböztetem egymástól a partneri kapcsolatot és a hűségi kapcsolatot. A partneri társadalmi kapcsolat normatív egyenlő felek közötti kapcsolat, a hűség társadalmi kapcsolat viszont fölé- és alárendelt felek közötti kapcsolat. (Ehhez lásd: Farkas 2013: 157–171)

Fentebb utaltam arra, hogy a társadalmi csoport (rendszerbe szerveződött intézmények által létrehozott) társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének összessége. Ebben a tanulmányban nem foglalkozom érdemben azzal a kérdéssel, hogy a szoros társadalmi kapcsolatokkal (és azonossági társadalmi viszonyokkal) egymáshoz fűzött egyének és szoros társadalmi kapcsolataik összessége társadalmi egyesülést alkot. Az egyesülésen belüli szoros társadalmi kapcsolatok rendszeres társadalmi együttműködést határoznak meg az egyének között. A laza társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének és laza társadalmi kapcsolataik összessége társadalmi hálózatot alkot, amely az egyesüléshez képest lazább szerveződésnek tekinthető. A hálózaton belüli laza társadalmi kapcsolatok által meghatározott szándékosan pozitív társadalmi hatások és kölcsönhatások alkalmasszerűek az egyének között, a társadalmi kapcsolatok adott érdekek érvényesítésére aktualizálódnak. A társadalmi hálózatokon belül különbséget tesznek a partnerségi hálózat és a hűségi hálózat között. A partnerségi társadalmi hálózat partneri társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének és partneri társadalmi kapcsolataik összessége. A hűségi társadalmi hálózat hűségi társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének és hűségi társadalmi kapcsolataik összessége.¹⁰

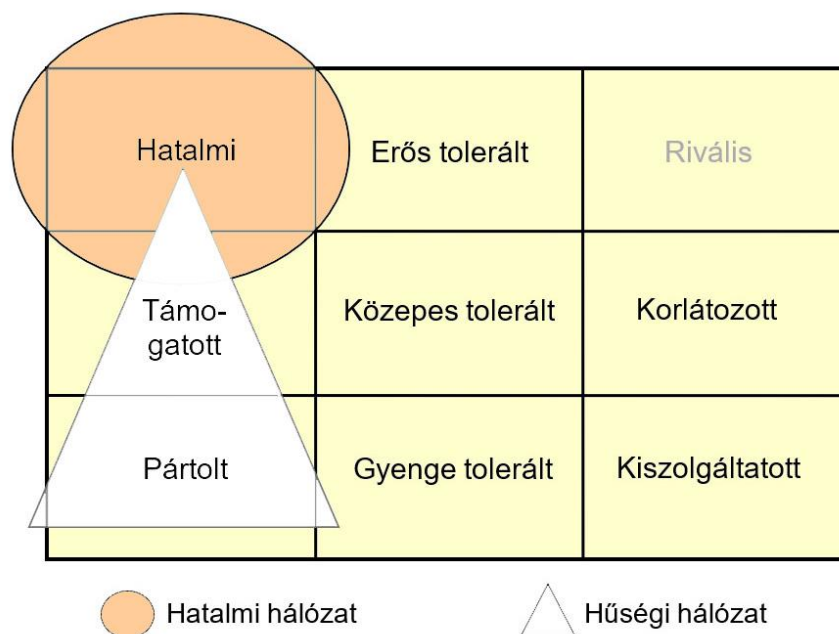
¹⁰ A társadalmi csoport és a társadalmi hálózat fogalmával és típusaival valószínűleg egy külön cikkben is, azonban főleg a *Társadalomelmélet* negyedik részében (ötödik kötetében), pontosabban a tizenharmadik fejezetében fogok érdemben foglalkozni.

Mint ahogyan ezt fentebb láttuk, a társadalmi struktúra fogalma a társadalmi viszonyok kifejezésére szolgál, a társadalmi struktúra felvázolásában elvileg a társadalmi viszonyokat vesszük figyelembe. Azonban az így értelmezett társadalmi struktúrával szorosan összefüggnek az adott társadalomban található laza társadalmi kapcsolatok, valamint a laza társadalmi kapcsolatokból felépült társadalmi hálózatok, és ezt szemléltetjük a 4. ábrán. Egy adott társadalomban a társadalmi hálózatok jellemzően főleg a hatalmi helyzetben lévő egyének köré szerveződve, illetve a hatalmi helyzetben lévő egyénekhez kapcsolódóan alakulnak ki, és jellemzően kialakul egyrészt a hatalmi társadalmi hálózat, másrészt a hűségi társadalmi hálózat.

Társadalmi kapcsolatokat és társadalmi hálózatot viszonylag hosszabb távra szóló – kifejezett vagy hallgatólagos – megegyezés által hozhatnak létre az egyének. Máshol (Farkas 2013: 95–126) viszont rámutattam arra, hogy – bizonyos társadalmi erőviszonyok és érdekviszonyok alapján – megegyezés kezdeményezése és kialakulása csak az egyik valószínű kölcsönhatás adott egyének között. Tehát a társadalmi hálózatok – a hatalmi hálózat és a hűségi hálózat – kialakulására vonatkozó összefüggéseket csak valószínűségi szinten fogalmazhatjuk, illetve fogalmazhatnánk meg. A hűségi társadalmi hálózat kialakulására vonatkozó összefüggést ezért majd valószínűségi szinten fogalmazom meg. A társadalmi struktúra következő elméleti modelljének a megalkotásához azonban eleve fel kell tételeznünk, hogy a valóságban a hatalmi osztály tagjai társadalmi egyesülésbe vagy társadalmi hálózatba szerveződnek. Az elmélet elvont szintjén a hatalmi osztály tagjainak társadalmi egyesülésbe szerveződését feltételezzük, de az elmélet engedményes szintjén társadalmi egyesülésnek tekintjük a társadalmi hálózatot is.

4. ábra

A társadalmi struktúra és a legfőbb társadalmi hálózatok

A hatalmi osztály tagjainak társadalmi egyesülésbe vagy társadalmi hálózatba szerveződését két elvi szempontra tekintettel kell eleve feltételeznünk. E két szempont közül – a terjedelmi korlátokra tekintettel – itt csak az egyikre utalok, amely empirikus szempontból jelentősebb. Nevezetesen arra, hogy ha az adott társadalomban több egyén van hatalmi helyzetben, a hatalmi osztályhoz tartozó egyéneknek erejük és hatalmuk gyakorlásához képeseknek kell lenniük a társadalmi együttműködésre. Ezért máshol (Farkas 2013: 256–258) is feltételeztem a hatal-

mi helyzet ismertetőjegyeként azt, hogy – ha több egyén van hatalmi helyzetben – a hatalmi helyzetben lévő egyéneket, illetve a hatalmi osztály tagjait társadalmi kapcsolatok fűzik össze. Ezek a kapcsolatok elvileg szoros társadalmi kapcsolatok, amelyek rendszeres társadalmi együttműködést határoznak meg az egyének között. Az intézményes szociológia elméletének engedményes szintjén vehetjük figyelembe azt, hogy valójában laza, partneri társadalmi kapcsolatok is összeköthetik a hatalmi helyzetben lévő és a hatalmi osztályba sorolandó egyéneket. Az utóbbi esetben a hatalmi osztály tagjai közötti társadalmi kapcsolatok adott érdekek érvényesítésére aktualizálódnak.

Tehát az elmélet elvont szintjén eleve feltételezzük, hogy a hatalmi osztály tagjai társadalmi egyesülésbe szerveződnek, és az elmélet engedményes szintjén lehetünk tekintettel arra, hogy a hatalmi helyzetben lévő egyének által alkotott társadalmi egyesülés helyett a valóságban inkább társadalmi hálózat létezik, amelyet hatalmi társadalmi hálózatnak nevezünk. Ez a hálózat azonban a hatalmi helyzetben lévő egyénekhez képest az egyének kissé tágabb körét is magában foglalhatja. *A hatalmi társadalmi hálózat olyan partnerségi társadalmi hálózat, amely magában foglalja a hatalmi helyzetben lévő egyéneket, valamint esetleg magában foglalja a hozzájuk közel hasonlóan jelentős erővel és a hatalmi helyzetben lévő egyének érdekeivel nagyrészt egybeeső érdekekkel rendelkező egyének egy részét is.* Tehát a hatalmi társadalmi hálózatot alkotják – mint tagok – jellemzően egyrészt a hatalmi osztály tagjai, másrészt – bizonyos valószínűséggel – a támogatott osztály és az erős tolerált osztály tagjainak egy része.

Viszonylag kisebb méretű társadalmi csoportokban (pl. kisebb társadalmi szervezetekben vagy szervezeti egységekben) elvileg nincs jelentős akadálya annak, hogy kialakuljon a hatalmi társadalmi hálózat. Azonban egyes felfogások és kutatási eredmények az állami (vagy nemzeti) társadalom esetében is alátámasztják azt a feltételezésünket, hogy kialakul egy olyan társadalmi hálózat, amely az egyénileg is a legjelentősebb társadalmi erővel rendelkező egyének egy részét, és esetleg a közel hasonlóan jelentős erővel rendelkező egyének egy részét egyesíti.

A hatalmi társadalmi hálózat fogalma az állami (vagy nemzeti) társadalomban valójában és nagyrészt az egyének azon körét és egységét foglalja magában, amelyet egyes szerzők erő-blokknak neveznek. Scott (1992: 32, 118–119) meghatározása szerint az erő-blokk „társadalmi csoportok” sajátos összefogása az állami-hatalmi pozíciók megszerzésére, amelynek tagjai főként vannak az állami-hatalmi pozíciókban. Azonban Scott szerint az erő-blokk egymással domináns és alávetett viszonyokkal egymáshoz fűzött csoportokból áll, kivéve azt a ritka esetet, amikor kizárólag egyetlen „társadalmi csoportból” toborzódik (122). Ezzel szemben, a hatalmi társadalmi hálózat tagjait elvileg partneri, azaz mellérendeltségi társadalmi kapcsolatok fűzik össze.

A legszélesebb körben elfogadott elitelméleti felfogás szerint az elitet vagy erő-elitet azok az egyének alkotják, akik az adott társadalomban viszonylag a legnagyobb társadalmi erővel rendelkeznek (lásd pl. Carroll 2008: 47, Etzioni-Halevy 1993: 94–95, Field-Higley 1980: 20, Mills 1972: 7–13, 22–23, Scott 1996: 41–42, Scott 2008: 28, 32–33). Egyes szerzők szerint az elit általában jól szervezett, de nem teljesen egységes (Domhoff 2014: 105–107, Mills 1972: 11–13, 15–16, 23–24, 287–289), más szerzők szerint az elit lehet egységes vagy megosztott (Carlton 1996: 21, Field-Higley 1980: 35–36, Scott 1992: 119–120), ismét más szerzők szerint az elit eleve megosztott (Etzioni-Halevy 1993: 31–32). Például Scott (1992: 32, 118–119) szerint az elit nem feltétlenül létezik összetartó, szolidáris csoport formájában, azonban Britanniában a testületi (corporate) elit tagjai szolidáris csoportot alkotnak, amelynek révén képesek a hatékony együttműködésre a gazdaság egészét érintő kérdésekben. Én elméletileg az adott társadalomban a nagy társadalmi erővel rendelkező – tehát az elitet alkotó –

egyének egy részének, és esetleg a közel hasonlóan nagy erővel rendelkező egyének egy részének a hatalmi társadalmi hálózatba szerveződését feltételezem.

Domhoff felfogása szerint az Egyesült Államokban az úgynevezett testületi gazdagok alkotják a hatalmi osztályt (dominant class); és a „testületi közösség” szervezetei, illetve a testületi gazdagok képesek fenntartani összetartásukat közös érdekeik érvényesítése vonatkozásában, főleg egyrészt az egymást részben átfedő tagságú igazgatótanácsok, másrészt azon szervezetek (pl. a Nemzeti Gyáripari Társulás, az Üzleti Tanács, a Gazdasági Fejlődésért Bizottság stb.) révén, amelyeket ebből a célból létrehozta. A testületi gazdagok, illetve a (testületi gazdagokhoz képest tágabb) felső osztály tagjainak körében nem mindenki ismeri egymást, de mindenki ismer valakit, aki ismer valaki mást az ország más területén. A felső osztály egymást átfedő társadalmi körök összetett hálózata, amelyeket olyan tagok kötnek össze, akik több körhöz is tartoznak. (Domhoff 2014: 39, 72) Ehhez hasonlóan, Britanniában a felső osztály tagjainak körében bár közvetlenül nem ismeri mindenki egymást, de a körükben szerveződő hálózatok összekapcsolódnak, és a felső osztály egészét személyközi kapcsolatok zárt rendszere köti össze (Roberts 2011: 176–177).

Mint ahogyan azt már fentebb említettem, a hatalmi osztály tagjainak társadalmi egyesülésbe vagy társadalmi hálózatba szerveződését eleve feltételezem, a viszonylag tágabb körben szerveződő hatalmi társadalmi hálózat kialakulását viszont csak valószínűsítem. A viszonylag nagy társadalmi erővel rendelkező egyének nagyobb valószínűséggel alkotnak társadalmi egyesülést vagy társadalmi hálózatot, mint a viszonylag kisebb erővel rendelkezők. Valamint fordítva, a társadalmi egyesülés vagy a társadalmi hálózat kialakulása hozzájárul ahhoz, hogy az egyesülésbe vagy hálózatba szerveződő egyének jelentősebb erővel, és ezzel összefüggésben esetleg hatalommal rendelkezzenek.

A társadalmi egyesülések kialakulását meghatározó tényezőkkel e tanulmányban érdemben nem foglalkozom. E tényezők részben azonosak azokkal a tényezőkkel, amelyek a partneri társadalmi kapcsolatok kialakítását is meghatározzák (Farkas 2013: 164–165). Eszerint partneri társadalmi kapcsolatok viszonylag a legnagyobb valószínűséggel olyan egyének között alakulhatnak ki, akik között egybeesési társadalmi viszonyok vannak. Ilyen viszonyok között a felek saját érdekeiket követve nagyrészt szándékukon kívül is megvalósítják egymás érdekeit. Ha ez idővel tudatosul bennük, számon tarthatják az eredetileg spontán pozitív társadalmi hatásokat és -kölcönhatásokat, és idővel mindkét fél részéről kialakulhatnak a szándékosan pozitív társadalmi hatásokra irányuló elvárások és elkötelezettségek. Az erőviszonyok szempontjából nézve, partneri társadalmi kapcsolatok a legnagyobb valószínűséggel olyan egyének között alakulnak ki, akik jelentős erővel rendelkeznek egymás vonatkozásában, és akik között a társadalmi erőviszonyok megközelítőleg kiegyenlítettek, következésképpen – legalábbis hosszú távon – közel hasonló mértékben képesek segíteni egymás érdekeinek az érvényesülését.

Az adott társadalmi csoportban a hatalmi osztályhoz, illetve a hatalmi társadalmi hálózathoz kapcsolódóan jellemzően, nagy valószínűséggel kialakul a hűségi társadalmi hálózat. *A hatalmi osztályhoz kapcsolódó hűségi társadalmi hálózat hűségi társadalmi kapcsolatokból épül fel, és magában foglalja a hatalmi osztály tagjait mint fő hűdíjazókat, a támogatott osztály tagjainak egy részét mint részben hűdíjazókat, részben hűdíjazókat, és a pártolt osztály tagjainak nagy részét mint hűdíjazókat.*

A klasszikus feudális társadalom legfőbb viszonyai, illetve kapcsolatai a hűbéri viszonyok és kapcsolatok voltak. A modern állami (vagy nemzeti) társadalomban ehhez képest a hűségi kapcsolatok és a hűségi társadalmi hálózat jelentősége jóval kisebb. Azonban részben a modern társadalom is hűségi társadalom, amelyre többé vagy kevésbé jellemzőek a hűségi társadalmi kapcsolatok, illetve amelyre többé vagy kevésbé jellemző a hűségi társadalmi há-

lázat kialakulása. A modern társadalomban található kisebb társadalmi csoportokban (pl. társadalmi szervezetekben, szervezeti egységekben, településeken belül) jellemzően szintén kialakulnak a hűségi társadalmi hálózatok.

Máshol (Farkas 2013: 165–168) foglalkoztam azzal, hogy hűségi társadalmi kapcsolatok hatalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének között alakulhatnak ki, amennyiben az adott egyének érdekei összeegyeztethetők, ahol a hatalommal rendelkező egyének lesznek a hűdíjazók, a hatalmi függésben lévő egyének a hűdíjasok. A hatalommal rendelkező hűdíjazók hatalmuknál fogva bizonyos társadalmi javakhoz, hűségi adományokhoz juttatják a hűdíjasokat, akik ennek ellenszolgáltatásaképpen általános hűséggel és viszonylag széles körű szolgáltatásokkal tartoznak. A modern társadalomban például nagyrészt hűségi adományokként ítélik oda a jelentős vezetői állásokat. Azok a tulajdonosok vagy felsőbb vezetők, akik érdemben döntenek arról, hogy kit neveznek ki az adott vezetői állásba, a kinevezést nagyrészt hűségi adománynak szánják, amelynek elfogadásával a kinevezendő vezető általános és hosszú távra szóló kötelezettséget vállal a kinevezésről érdemben döntő tulajdonos vagy tulajdonosok, felsőbb vezető vagy vezetők elvárásainak megfelelő magatartásra. Ily módon részben hűségi kapcsolatok alakulnak ki a kinevezésről érdemben döntő tulajdonosok vagy felsőbb vezetők és az alsóbb szintű vezetők között. Ehhez hasonlóan, a beosztotti állásokat is el lehet osztani részben hűségi adományokként, részben hűségi kapcsolatokat kialakítva az adott állások elosztásáról érdemben döntő és az adott állásokat elfogadó egyének között. További példával élve, a különböző pályázati támogatások odaítéléséről érdemben döntő egyének a viszonylag kis erővel rendelkező egyének körében gyakran főleg vagy nagyrészt hűségi adományokként ítélik oda a pályázati támogatásokat. Ily módon részben hűségi kapcsolatok alakulnak ki a döntéshozók és a pályázati támogatások kedvezményezettjei között.

A fentiekben a társadalmi hálózatok szerveződésének csak a legfőbb vonásaira mutatam rá. A valóságban társadalmi hálózatok kialakulhatnak az említett összefüggésektől eltérően, más társadalmi osztályokon belül és más osztályok között is. Ennek főleg egyrészt a társadalmi struktúra fentebb tárgyalt összetettsége a magyarázata. Másrészt az, hogy a társadalmi hálózatok viszonylag hosszabb időszak alatt alakulnak ki, így a ma létező hálózatok nagyrészt a korábbi társadalmi struktúra alapján formálódtak. Időközben jelentős mértékben átalakult a társadalmi struktúra, azonban az újabb struktúra esetleg még csak részben alakította ki az adott struktúrának megfelelő társadalmi hálózatokat.

Összefoglalás

Az ebben a tanulmányban tárgyalt társadalmi struktúrafelfogás egy átfogó szociológiai társadalomelméletbe, az intézményes szociológia elméletébe illeszkedik. Ezt a struktúrafelfogást három – egymással szorosan összefüggő – tanulmányban szándékozom közölni (erről lásd 1. lábjegyzet). A jelen (első) tanulmányban a társadalmi struktúra fogalmának meghatározásával, a társadalmi struktúra összetettségével és szintjeivel, valamint a társadalmi struktúra és a társadalmi hálózatok közötti legfőbb összefüggésekkel foglalkoztam.

A tanulmány első részében meghatároztam a társadalmi osztály, és ehhez kapcsolódva a társadalmi struktúra fogalmát olyan értelemben, ahogyan e fogalom az intézményes szociológia elméletébe illeszkedik. Eszerint társadalmi osztálynak nevezzük az adott társadalomban lényegében hasonló társadalmi helyzetben lévő egyének összességét. Elvileg a tipikus társadalmi helyzetek szerinti társadalmi osztályokat különböztethetjük meg egymástól (hatalmi osztály, kiszolgáltatott osztály, pártolt osztály, közepes tolerált osztály stb.). A társadalmi struktúra felvázolásában először a hatalmi társadalmi osztályt alkotó egyéneket kell körülhatárolnunk, és más társadalmi osztályokba elvileg a hatalmi osztály tagjaihoz fűződő erőviszonyok és érdekviszonyok szerint soroljuk az egyéneket. A társadalmi osztály fogalmára is támaszkodva és a társadalmi osztályokat adottaknak véve határoztam meg a társadalmi

struktúra fogalmát. A társadalmi struktúra az adott társadalmi csoportot alkotó társadalmi osztályok, és az adott osztályok közötti tipikus társadalmi viszonyok sajátos összessége. Eszerint a társadalmi struktúra fogalma leegyszerűsítve fejezi ki az adott társadalom tagjainak társadalmi viszonyait és társadalmi helyzeteit, kiemelve e viszonyok és helyzetek leglényegesebb vonásait.

A tanulmány második részében rámutattam arra, hogy a viszonylag kisebb társadalmi csoportok és az átfogó társadalmi csoport tagjainak társadalmi viszonyai és társadalmi helyzetei, valamint e csoportok társadalmi struktúrái részben különböző szinteken, egyrészt a kisebb társadalmi csoportok, másrészt a nagyobb társadalmi csoport szintjén értelmezhetők, azonban e viszonyok és helyzetek, valamint az ezeket kifejező társadalmi struktúrák általában egymással szorosan összefonódva léteznek. Az átfogó társadalmi csoporton belüli kisebb társadalmi csoport tagjai átfogó struktúrában belüli helyzetének felmérésében főleg két vonatkozásban érdemes figyelembe vennünk a társadalmi viszonyokat. Egyrészt, a kisebb társadalmi csoport hatalmi osztályának a társadalmi helyzete az átfogó társadalmi struktúrában jelentős hatással van az adott kisebb társadalmi csoport egyes tagjainak átfogóbb társadalmi helyzetére és a csoport társadalmi struktúrájára. Másrészt, a kisebb csoport tagjainak egésze számára közjavakat képező javak közvetítésével az átfogó hatalmi osztály és a kisebb csoport tagjai közötti társadalmi viszonyok jelentős hatással vannak az adott kisebb társadalmi csoport egyes tagjainak átfogóbb társadalmi helyzetére és a csoport társadalmi struktúrájára.

A tanulmány harmadik részében arra mutattam rá, hogy a társadalmi struktúrával szorosan összefüggnek az adott társadalomban található laza társadalmi kapcsolatok, valamint a laza társadalmi kapcsolatokból felépült társadalmi hálózatok. Egy adott társadalomban a társadalmi hálózatok jellemzően főleg a hatalmi helyzetben lévő egyének köré szerveződve, illetve a hatalmi helyzetben lévő egyénekhez kapcsolódóan alakulnak ki, és jellemzően kialakul egyrészt a hatalmi társadalmi hálózat, másrészt a hűségi társadalmi hálózat. A hatalmi társadalmi hálózat olyan partnerségi társadalmi hálózat, amely magában foglalja a hatalmi helyzetben lévő egyéneket, valamint esetleg magában foglalja a hozzájuk közel hasonlóan jelentős erővel és a hatalmi helyzetben lévő egyének érdekeivel nagyrészt egybeeső érdekekkel rendelkező egyének egy részét is. Tehát a hatalmi társadalmi hálózatot alkotják – mint tagok – jellemzően egyrészt a hatalmi osztály tagjai, másrészt – bizonyos valószínűséggel – a támogatott osztály és az erős tolerált osztály tagjainak egy része. Az adott társadalmi csoportban a hatalmi osztályhoz, illetve a hatalmi társadalmi hálózathoz kapcsolódóan jellemzően kialakul a hűségi társadalmi hálózat. A hűségi társadalmi hálózat hűségi társadalmi kapcsolatokból épül fel, és magában foglalja a hatalmi osztály tagjait mint fő hűdíjazókat, a támogatott osztály tagjainak egy részét mint részben hűdíjasokat, részben hűdíjazókat, és a pártolt osztály tagjainak nagy részét mint hűdíjasokat.

IRODALOM

- Aronowitz, Stanley (2003) *How Class Works: Power and Social Movement*. New Haven and London, Yale University Press.
- Beck, Ulrich (2000) *The Brave New World of Work*. Cambridge and Malden, Polity Press.
- Beck, Ulrich (2003) *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Századvég Kiadó.
- Bernardi, Fabrizio – González, Juan J. – Requena, Miguel (2006) The Sociology of Social Structure. In: Bryant, Clifton D. – Peck, Dennis L. (2006eds.) *21st Century Sociology: A Reference Handbook*. Thousand Oaks, Sage Publications. 162–170.
- Blau, Peter M. (1976) Parameters of Social Structure. In: (Blau 1976ed.) *Approaches to the Study of Social Structure*. London, Open Books. 220–253.
- Blau, Peter M. (1987) Contrasting Theoretical Perspectives. In: Alexander, Jeffrey C. – Giesen, Bernhard – Münch, Richard – Smelser, Neil J. (1987eds.) *The Micro-Macro Link*. Berkeley, University of California Press. 71–85.
- Bourdieu, Pierre (1986b) *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. London, Routledge and Kegan Paul.
- Carlton, Eric (1996) *The Few and the Many: A Typology of Elites*. Aldershot, Scholar Press.
- Carroll, William K. (2008) The Corporate Elite and the Transformation of Finance Capital: A View from Canada. In: Savage, Mike – Karel, Williams (2008eds.): *Remembering Elites*. Malden, Oxford, and Carlton, Blackwell Publishing/The Sociological Review. 44–63. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.2008.00761.x>
- Clark, Terry N. – Lipset, Seymour M. (2001eds.) *The Breakdown of Class Politics. A Debate on Post-Industrial Stratification*. Washington, Woodrow Wilson Center Press; Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press.
- Crompton, Rosemary (1993) *Class and Stratification. An Introduction to Current Debates*. Cambridge, Polity Press.
- Crompton, Rosemary (2012) *Class and Stratification*. (3rd edn) Cambridge, Polity Press.
- Crompton, Rosemary – Scott, John (2000) Introduction: The State of Class analysis. In: Crompton, Rosemary – Devine, Fiona – Savage, Mike – Scott, Jhn (2000eds.) *Rene- wing Class Analysis*. Oxford and Malden, Blackwell Publishers/The Sociological Review. 1–15.
- Dahrendorf, Ralf (1976) *Class and Class Conflict in Industrial Society*. London and Henley, Routledge and Kegan Paul.
- Dahrendorf, Ralf (1999) Az osztálytársadalom modellje Karl Marxnál. In: Angelusz Róbert (1999szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó. 138–155.
- Domhoff, G. William (2014) *Who Rules America? The Triumph of the Corporate Rich*. (7th ed.) New York, McGraw–Hill.
- Erikson, Robert – Goldthorpe, John H. (1992) *The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies*. Oxford, Oxford University Press.

- Erikson, Robert – Goldthorpe, John H. (1995) A kutatás elméleti alapjai, adatai és stratégiája. In: Andorka Rudolf – Hradil, Stefan – Peschar, Jules L. (1995szerk.): *Társadalmi rétegződés*. Budapest, Aula Kiadó. 11–32.
- Etzioni-Halevy, Eva (1993) *The Elite Connection: Problems and Potential of Western Democracy*. Cambridge, Polity Press.
- Farkas Zoltán (1987) A teljesítménylehetőségek elosztása az üzemben. *Közgazdasági Szemle*, 1987/10. 1198–1215. <https://www.researchgate.net/publication/316918034>
- Farkas Zoltán (2010a) *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Első kötet*. Miskolc, Bíbor Kiadó. <https://www.researchgate.net/publication/299283037>
- Farkas Zoltán (2010b) *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Második kötet*. Miskolc, Bíbor Kiadó. <https://www.researchgate.net/publication/299283151>
- Farkas Zoltán (2011) *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Harmadik kötet*. Miskolc, Bíbor Kiadó. <https://www.researchgate.net/publication/299283486>
- Farkas Zoltán (2013) *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Negyedik kötet*. Miskolc, Bíbor Kiadó. <https://www.researchgate.net/publication/299283678>
- Farkas Zoltán (2015) A társadalmi struktúra fogalmának értelmezései. I. rész. *JEL-KÉP*, 2, 97–117. <https://doi.org/10.20520/Jel-Kep.2015.2.97>
- Farkas Zoltán (2016) A társadalmi struktúra fogalmának értelmezései. II. rész. *JEL-KÉP*, 2016/2. 87–109. <https://doi.org/10.20520/Jel-Kep.2016.2.87>
- Field, G. Lowell – Higley, John (1980) *Elitism*. London, Routledge and Kegan Paul.
- Friedman, Andrew L. (1977) *Industry and Labour. Class Struggle at Work and Monopoly Capitalism*. London, The MacMillan Press.
- Goldthorpe, John H. (1980) *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*. Oxford, Clarendon Press.
- Goldthorpe, John H. (1983) Women and Class Analysis: In Defence of the Conventional View. *Sociology*, 1983/4. 465–488. <https://doi.org/10.1177/0038038583017004001>
- Goldthorpe, John H. (2007) Social Class and the Differentiation of Employment Contracts. In: *On Sociology. Volume two: Illustration and Retrospect*. Stanford, Stanford University Press. 101–124.
- Grabb, Edward G. (1984) *Social Inequality. Classical and Contemporary Theorists*. Toronto, Holt, Rinehart and Winston of Canada.
- Hout, Mike – Brooks, Clem – Manza, Jeef (2001) The Persistence of Classes in Post-Industrial Societies. In: Clark, Terry N. – Lipset, Seymour M. (2001eds.) *The Breakdown of Class Politics. A Debate on Post-Industrial Stratification*. Washington, Woodrow Wilson Center Press; Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press, 55–75.
- Kingston, Paul W. (2000) *The Classless Society*. Stanford, Stanford University Press.
- Kovács Imre – Kuczi Tibor – Jókuthy Emese (2006) Az osztályok, a társadalmi struktúra és rétegződés kutatásának állapotáról és megújításának szükségességéről. In: Kovács Imre (2006szerk.) *Társadalmi metszetek. Hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest, Napvilág Kiadó. 19–35.

- Laumann, Edward O. (1988) A városi társadalmi struktúra formái. *Szociológiai figyelő*, 1988/3. 15–20.
- Lee, David J. – Turner, Bryan S. (2014eds.) *Conflicts about Class. Debating Inequality in late Industrialism*. New York, Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315842691>
- Lenski, Gerhard E. (1966) *Power and Privilege. A Theory of Social Stratification*. New York, McGraw–Hill Book Company.
- Lenski, Gerhard E. (1999) A hatalom és privilégium. In: Angelusz Róbert (1999szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó. 302–340.
- Mann, Michael (1986) *The Sources of Social Power. Volume I.: A History of Power from the Beginning to A. D. 1760*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Marx, Karl (1974) *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. Harmadik kötet*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Marx, Karl (1983) Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. In: *Marx és Engels válogatott művei. 1. kötet*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 405–485.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich (1976) A német ideológia. In: *Karl Marx és Friedrich Engels művei (MEM). 3. kötet*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 11–538.
- Mills, C. Wright (1972) *Az uralkodó elit*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Mosca, Gaetano (1939) *The Ruling Class*. New York and London, McGraw–Hill Book.
- Pakulski, Jan (2005) Foundations of a Post-class Analysis. In: Erik O. Wright (2005ed.) *Approaches to Class Analysis*. Cambridge, Cambridge University Press. 152–179.
- Pakulski, Jan – Waters, Malcolm (1996) *The Death of Class*. London, Sage Publications.
- Parkin, Frank (1979) *Marxism and Class Theory: A Bourgeois Critique*. London, Tavistock Publications.
- Poulantzas, Nicos (1975) *Classes in Contemporary Capitalism*. London, New Left Books.
- Rex, John (1961) *Key Problems of Sociological Theory*. London, Routledge and Kegan Paul.
- Roberts, Ken (2011) *Class in Contemporary Britain*. (2nd edn) Basingstoke, Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-0-230-34458-7>
- Scott, John (1992) *Who Rules Britain?* Cambridge, Polity Press.
- Scott, John (1996) *Stratification and Power: Structures of Class, Status and Command*. Cambridge, Polity Press.
- Scott, John (1997) *Corporate Business and Capitalist Classes*. Oxford, Oxford University Press.
- Scott, John (2008) Modes of Power and the Re-conceptualization of Elites. In: Savage, Mike – Karel, Williams (2008eds.) *Remembering Elites*. Malden, Oxford, and Carlton, Blackwell Publishing/The Sociological Review. 27–43. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.2008.00760.x>
- Sørensen, Aage B. (2000) Toward a Sounder Basis for Class Analysis. *American Journal of Sociology*, 2000/6. 1523–1558. <https://doi.org/10.1086/210463>
- Vanfossen, Beth E. (1979) *The Structure of Social Inequality*. Boston, Little, Brown and Company.

- Wallerstein, Immanuel (2010) *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Weber, Max (1967) *Gazdaság és társadalom*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weber, Max (1987) *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Wright, Erik O. (1979) *Class Structure and Income Determination*. New York, Academic Press.
- Wright, Erik O. (1980) Varieties of Marxist Conceptions of Class Structure. *Politics and Society*, 1980/3: 323–370. <https://doi.org/10.1177/003232928000900303>
- Wright, Erik O. (1987) *Classes*. London, Verso.
- Wright, Erik O. (1989) A General Framework for the Analysis of Class Structure. In: (1989 ed.) *The Debate on Classes*. London and New York, Verso. 3–43.
- Wright, Erik O. (1997) *Class Counts: Comparative Studies in Class Analysis*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Wright, Erik O. (1999) Általános keretrendszer az osztálystruktúra elemzéséhez. In: Angelusz Róbert (1999szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó. 178–221.
- Wright, Erik O. (2000) Working-Class Power, Capitalist-Class Interests, and Class Compromise. *American Journal of Sociology*, 2000/4: 957–1002. <https://doi.org/10.1086/210397>
- Wright, Erik O. (2005a) Foundations of a Neo-Marxist Class Analysis. In: (Wright 2005ed.) *Approaches to Class Analysis*. Cambridge, Cambridge University Press. 4–30. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511488900.002>
- Wright, Erik O. (2005b) Social Class. In: George Ritzer (2005ed.): *Encyclopedia of Social Theory. Volume II*. Thousand Oaks, London and New Delhi, Sage Publications. 717–724. <https://doi.org/10.4135/9781412952552.n270>
- Wright, Erik O. (2009) Understanding Class. Towards an Integrated Analytical Approach. *New Left Review*, Nov–Dec. 101–116.
- Wright, Erik O. (2016) Is the Precariat a Class? *Global Labour Journal*, 2016/2: 123–135. <https://doi.org/10.15173/glj.v7i2.2583>